

AZ ERDÉLYI
REFORMÁTUS EGYHÁZ
TÖRTÉNETE.

AZ ERDÉLYI EV. REF. EGYHÁZKERÜLET ÁLLANDÓ IGAZGATÓTANÁCSÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL

ÍRTA

POKOLY JÓZSEF.

II. KÖTET.

1605—1690.

BUDAPEST.

1904.

TARTALOM.

ELSŐ KORSZAK.

A nemzeti fejedelmek kora.

- Lap
7. *Az «orthodoxa ecclesia» megszilárdulása.* A hosszú háboru gyümölcsei. Bocskay Erdély fejedelme. A pápa Rudolf császárt az eretnekek ellen tüzei. A császár Bocskaynak ariánus hírére költi. A megyesi országgyűlés és a jezsuiták Papi özvegyek diplomája. A bécsi béke. Bocskay halála, temetése, végrendelete. Rákóczy Zsigmond. A jezsuiták újból kitiltatnak. Báthory Gábor a róm. katolikusok fejedelem-jelöltje. A hajdu vitézek kivánságai. Báthory Gábor fejedelem. «Orthodoxa ecclesia» Kolozsvárt. A dési és tordai ref. gyülekezetek. A széki merénylet és a besztercei országgyűlés. A szombatoság. Dávidisták, Gerendisták, Judaizánsok. Báthory Gábor zsarnoksága. Ellene általános ellenszenv támad. Meggyilkoltatik 5—52
- 8/a. *A virágzás korszaka. Bethlen Gábor.* Bethlen Gábor trónralépésének jelentősége. A ref. egyház szerepe a fejedelem terveiben. Az egyház emelkedése. Valláskölcsei reformok. Judaizánsok. A reformátusok és unitáriusok versengése. Bethlen Gábor a magyar alkotmány és vallásszabadság védelmére fegyvert fog. Lelki készülődés. A nickolsburgi béke európai jelentősége. Matthias-redivivus. Az akadémia. Reformtervek a tanügy és a kultusz terén. Cecilia Renata. Bethlen házassága Brandenburgi Katalinnal. Utolsó tervei. Az akadémia megalapítása. Katalin hithagyása. A pápa az Antikrisztis. Az erdélyi papság armálisa. Bethlen végrendelete, halála, jellemzése 53—107
- 8/b. *A virágzás korszaka. I. Rákóczy György. Róm.* katolikus armányok. Az unió megújítása. Katalin és Bethlen lemondása. I. Rákóczy György Erdély fejedelmévé választatik. Első intézkedései egyháza javára. A sérelmek orvoslása. A kollégium elhelyezése. Geleji István püs-

- Lap
- pök. A nagy Graduál. Bethlen István támadása. Zsidózók és unitáriusok. A dési terminus. A román. A római katolikusok panasza. Nova Transilvania és Talio. Az ifjú Rákóczy György házassága Báthory Zsófiával. A protestantismus hatása az erdélyi román. A katolicismusra. Törekvések az oláhság reformálására. Rákóczy és a linczi béke. A puritanismus fellépésének egyházpolitikai hatása. Szatmár-németii zsinat. Az erdélyi és partiumi ref. egyházak uniója. Geleji kánon szerkesztése. A fejedelem magatartása a kánonokkal szemben. Halála. I. Rákóczy György az «orthodoxus fejedelem» 108—208
9. *Politika az egyházban.* II. Rákóczy György öröksége. A református egyház belső bajai. A fejedelem a presbyteriánusok és püspökösökkel szemben. A Geleji-kánonok. Medgyesi Pál s a Dialogus politico-ecclesiasticus. Az Approbáták egyházpolitikája. A világiak befolyásának biztosítása. Az autonomia veszedelme. Lórántfi Zsuzsánna az Approbáták ellen. Kollégiumi kuratóriátus. A presbyteresek elnyomatása. Basire Izsák a harczot újból lángra lobbantja. II. Rákóczy György püspökös és consistoriális eszméi. Drabicius a próféta. A lengyel hadjárat. Erdély veszedelme. Barsay és a presbyteriánusok. Paptanács. Homágium. Apáczai akadémia állítási terve. Lórántfi Zsuzsanna halála. Várad eleste. A presbyteresek rövid diadala. Kemény János fejedelemsége a püspökös igazgatást helyre állítja 209—253
10. *Az utolsó orthodoxus fejedelem.* Apafy trónra lépte. A romok felépítését munkába veszi. A magyarországi protestánsok kelyzetének válságos fordulata. Báthory Zsófia. Az erdélyi román. A katolikusok követelő fellépése. A Wesselényi-összeesküvés. Czeglédy István, a kassai pap. A delegatum indicium s a gálya-rabság. Erdély kísérletei az üldözött hitsorsosok helyzetének javítására. Az erdélyi román. A katolikusok még egyszer fellépnek. Törvény a szombatosok ellen. Polemia az unitáriusokkal. Az oláh unió folytatólagos munkálása. A fejedelem absolut törekvései a ref. egyház autonomiájának sérelmére. A nagy átalakulás küszöbén. Az utolsó orthodoxus fejedelem halála 254—296

7. Az «orthodoxa ecclesia» megszilárdulása.

A XVII. évszázad szomorú eseményekkel köszöntött be a magyarra. A hosszú hadjárat, mely kezdetben azzal a csalóka reménnyel biztatott, hogy hazánk felszabadul a súlyos török járom alól, múltó diadalok gyümölcseül gyászt, ínséget, pusztulást és rémuralmat termett.* Az ország két kedélybeteg fejedelme — a magyar király és az erdélyi vajda, — a legnagyobb nyomorúságba juttatták a két magyar hazát.

A töröktől Rudolfra felerőszakolt háború első sikerei nemcsak a magyarokban keltettek reménységet. Egy dicső távlatnak körvonalait rajzolták azok a római német császári trónt bíró osztrák Habsburgok, és a pápa elé is. Ennek a két hatalomnak közös érdeke volt, mely őket egymásra utalta és a mely, ha sikerre vezet, a középkor vallási és politikai viszonyainak helyreállítását eszközölte volna. Az a hév, melylyel VIII. Kelemen pápa a török elleni harcot sürgette, támogatta, az a nagy buzgalom,

* Erdélyben a Básta kora lett az eredmény, melynek borzalmasságát az egykorú krónikák és okmányos emlékek hajmeresztő adatokkal igazolják. Magyarországon pedig erre a korra esik a magyar kamara rendkívüli sok és nagy erőszakossága. L. Magyar orsz. gyűl. emlékek. X. köt.

melylyel Erdély ingatag fejedelmét a császár szövetségévé tenni igyekezett, koránt sem a török elleni gyűlöletből és a török által leigázva tartott, túlnyomólag «eretnek» magyar nemzet iránt való szánalomból, hanem egyenesen abból a számításból folyt, hogy a töröktől megtisztított területen bő aratása fog lenni a római katolikus missiónak. A missió fegyveres támogatója természetesen a római császár lenne, kinek immár nem kellene tartani a pogányok és eretnek szövettségétől. Rudolfnál és családja tagjainál pedig a török leverése és a római katolicizmus helyreállítása egy jelentőségű volt Szent István koronája országainak egy abszolút Habsburg-monarchiába való beolvasztásával.*

Azonban a nagy tervek megvalósításához hiányzott az erő. A török kiűzése felől támasztott remény, mint a röpke álom, szétfoszlott és a nagy terveknek csak a salakja maradt meg: a politikai és a vallási reactio. Ehhez már volt ereje Rudolfnak és ugyancsak ebben jeleskedtek a pápai érdekek képviselői, a «mindig hazafias» magyar római katolikus főpapok és az internacionális jezsuiták is. A háború 10-ik évében, — a mikor a madarat még meg sem fogta a császári kormány, már is koppasztani kezdte azt, — a rémuralom diadalát ülte Erdélyben és nagy léptekkel indult meg Magyarországon is. Erdélyben, mert «fegyverjogán megszerzett tartománynak» tekintetett, hamarosan megszünt minden alkotmá-

* Rudolf rendelete a magyar püspökökhöz, hogy «magyar és német nyelvet tudó buzgó és tanult kath. papokat küldjenek az erdélyi császári biztosokhoz, mert el van határozva a hatalma alá került Erdélyben az istentelen eretnekségeket kiirtani s a kath. vallást régi fényében visszaállítani» 1603. decz. 28. Bécsi udv. kamarai ltár. M. orsz. gyűl. emlékek. X. 374—5. l.

nyosság. A magyar nemzeti eszme és eszmények ezen végvárában Básta, Im-Hoff, Krauszeneg, Hoffman, Capreolo parancsoltak. Megszűnt a törvényhozás, a hazai intézményeknek gyökerére vettetett a fejsze. — Magyarországon pedig a nóta-perek egész legióját zúditották a legkiválóbb hazafiak nyakába és üldözőbe vettek minden jogot, törvényt és igazságot. Az igazságtalanságban, a törvénytíráásban, a hazai jog kijátszásában a «hazafias» főpapság még a császár német és cseh tanácsosain is túlment. Mintha megfordult volna az eredeti terv. Magyarországot absolut provinciává kell tenni és akkor ki lehet majd üzni a törököt is! És ha egyszer reá léptek az erőszak utjára, meg sem akartak rajta állani, míg a csúcsára fel nem jutottak. Az absolut hatalom támasztéka a római katolikus hit: tehát meg kell törni az eretnekeket, le kell igazni a lelkiismereti szabadságot is. Mindehhez máinem szükséges erő, mert az erőszak is elegendő. És utoljára a legdrágább kincsre, a lelkiismereti szabadságra is reá tették a kezöket.

Már láttuk, hogy Erdélyben Básta a dévai országgyűlésen (1603 szept. 13.) azt a rendeletet adta ki, hogy «a hűtlenné lett városokban nincs megengedve más vallás, mint a catholica gyakorlata; a kolozsváriak azonnal adnak templomot és iskolát a jezsuitáknak a leromboltak helyébe.» A rendelet még abban a hónapban végre is hajtattott. A kolozsvári unitáriusok egyszerre elvesztették szabad vallásgyakorlatukat és egész egyházközségi felszerelésüket. És milyen simán ment a dolog! Csak parancs kellett hozzá és katonaság, mely azt végrehajtja. Hiszen ezt másutt is meg lehet csinálni! Alig telt bele másfél hónap és Belgiojoso kassai katonai parancsnok utasítást kapott Rudolftól, hogy a kassaiakat szólítsa fel

a nagy templom átadására és ha a felszólítás sikertelen maradna, katonai karhatalommal vegye el a templomot. A parancsnok eleget is tett a fejedelmi meghagyásnak. Ágyuk és fegyverbe lépett katonaság adtak nyomatékot a felszólításnak, mire a tanács engedvén, Belgiojoso megkapta a templom kulcsait. Másnap (1604. jan. 8.) Forgács Ferencz nyitrai püspök fényes kíséret és segédlettel felszentelte a templomot, azután pedig Belgiojoso elszedte a kassai protestánsok többi templomait és kitiltotta a városból összes lelkészeit. Carillo Alfons, ki azelőtt kilencz évvel Gyulafehérvárott már begyakorolta volt magát az efféle templomfoglalásokba és itt is közreműködött, nem győzi dicsérni Belgiojosot, ki Kassán feladatát «nagy dicsérettel» hajtotta végre. Gratulál Szuhay Mátyás egri püspöknek, a kassai erőszak értelmi szerzőjének és azonnal javaslatot tesz jezsuita-kollegium felállítása iránt. Majd felbuzdulva e sikereken, Erdélybe készült, hogy ott is «rendet csináljon».*

A lelkiismereti szabadság ellen intézett merénylet, mely nagy buzgalommal folytatott Magyarországon és Erdélyben egyaránt, csordultig töltötte a keserűség poharát. A kormány és római katolikus tanácsosai a helyett, hogy az ingerültség lecsillapításán, a protestánsok megnyugtató munkálkodtak volna, még olajat öntöttek a tűzre. Így született meg az 1604. évi XXII. articulus, mely a magyarországi protestánsok halálos ítéletét foglalta magában. A királynak ezen alkotmányellenes cselekedete az elégedetlenséget hangos fenyegetőzéssé változtatta, mely azonnal a tettek terére lépett, mihelyt

* A kassai templomfoglalás előzményeire nézve l. M. Orsz. gyűl. emlékek X. 376—8. l. T. Tár 1879. 813. l., 1892. 405. l.

Bocskay Istvánban megtalálta az önvédelmi harcز erélyes vezetőjét.

A mint Bocskay István 1604 októberében kibontotta az alkotmányos és a lelkiismereti szabadság lobogóját, az egész elnyomott Magyarország és Erdély szabadítóját, «a második Mózesz» üdvözölte benne, ki «a kegyetlen nemzetségnek» testet és lelket ölı szolgásából ki fogja vezetni sokat szenvedett nemzetét.¹ Az ő fellépésében jelentékeny szerepet játszanak az erdélyi «bujdosók», a kik ugyan régebben gyűlölték őt, mert «német volt a lelke», de most, mikor látták, hogy megtér Rudolf szolgásából, maguk unszolták, hogy fogjon fegyvert az önvédelemre. Ők eszközölték ki, hogy a török támogatását és elismerését kinyerje.² Az álmosdi csata után hamarosan kitünt, hogy a bujdosók nem is választottak rosszul. Bocskaynak nagy tehetségét Erdélyben és Magyarországon, sőt még Prágában is elismerték, habár jellemét különbözöleg ítelték is meg. És ő ezen nagy tehetsége erejét bámulatos mértékben tudta értékesíteni, mikor az alkotmánynak és a vallásszabadságnak megvédelmezésére került a sor.

Mialatt Bocskay István a szabadság lobogóit Sólyomkötől Pozsonyig diadalmasan meghordozta, Erdélyből is egymásután párologtak el Rudolf abszolút és rekatholizáló politikájának a képviselői. Egyedül a jezsuiták maradtak bent, remegve a bekövetkehető események miatt. Az erdélyirendek, mihelyt a nyomasztó iga kissé megkönnyebbedett rajtuk és szabadon nyilatkozhattak, Bocskayt a maros-szeredai gyűlésen (1605 febr. 21.) fejedelemmé

¹ Magy. orsz. gyűl. emlékek X. 608—11. l.

² Erd. tört. Adatok. III. 319. l.

választották.¹ Bocskay a választást elfogadva, megbiztatta az erdélyieket, hogy nem sokára körükbe fog érkezni.

Ismét fejedelme, szabad választás útján trónra ültetett fejedelme volt tehát Erdélynek. Oly férfiú, ki birta Báthory Istvánnak politikai bölcsességét és erélyét, de a ki vallásánál fogva mégis közelebb állott az országhoz. A református egyház szülte őt és ennek az egyháznak úgy atyja, Bocskay György, mint ő maga és testvérei s rokonai is erős támaszát alkották. Nem kereste a maga és családja hasznát, mint Báthory, ki erős családi politikát űzött és épen ezért nem volt szüksége sem arra, hogy illetéktelen tényezők dédelgetésével magának összeköttetéseket szerezzen. Hazájának java, nemzetének boldogsága és vallásának, — de egyuttal a többi vallásoknak is — a szabadsága lebegett szemei előtt és minden igyekezetét ezek biztosítására fordította. Minthogy Erdély, a jezsuiták minden törekvései daczára is, túlnyomólag protestáns állam — és intézményeiben szabad ország maradt: a fejedelem és országa a legszorosabb és legbensőbb egységben állottak egymással. Az egység annál teljesebb volt, mivel Bocskay István az Erdély ügyeiben vezető magyar elem többségével még hitvallásban is megegyezett. Ő nyitja meg az orthodoxus fejedelmek sorát, ő vezeti be Erdély aranykorát és ő általa lesz a református vallás Erdélynek, sőt egész Magyarországnak, több mint egy félszázadon át, elsőrangu politikai tényezőjévé. Az ő idejében lesz az erdélyi református egyház hivatalosan is «orthodoxa ecclesiává».² És

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek V. 299. l.

² Az «orthodoxa ecclesia» elnevezés használatának első nyoma a E. M. K. II. 225. sz. a. «in Synodo *orthodoxorum Ungarorum* Vasarhelini. Anno 1591. mensis Junii die. 13.» — Tasnádi

ez az elnevezés, mely a század végeig Erdélyben csakis a református egyházat illeti, világos tanubizonyosága az egyház belső erejének és külső tekintélyének. Hiszen minden vallás «orthodoxa» a saját hiveinek szemében; de hogy közönségesen így neveztessek, közjogilag így jelöltessék: ahhoz az uralkodó vallás jelleg, vagy legalább is a többit messze túlhaladó számbeli erő és közjogi befolyás szükséges. Református anyaszentegyházunk, mely már a XVI. század végén is használja keblileg az «orthodoxa» jelzöt, Bocskay István fejedelemségétől fogva, a nemzeti fejedelemség megszűntéig, közjogi elismertetés folytán használja ama dogmatikus elnevezést. Bocskay István az első «orthodoxus fejededelem». Ez kifejezésre is jut ama rendeletében, melylyel mindjárt fejedelemsége kezdetén (1602 ápril. 6.) meghagyja, hogy a gyulafehérvári főtemplom, mely ország törvényén kívül, erőszakosan vétetett el a reformátusoktól és adatott a jezsuitáknak, amazoknak haladéktalanul visszaadassék, «hogy mikor a nagy Isten bennünket Erdélyben országunkban beviszen, *legyen hol a keresztyéni gyülekezettel együtt igazán mi Istennünket tisztelnünk dicséernünk*».*

Rudolf és a római katolikusok, kik már oly közel állottak a kívánt célhoz, Magyarország és Erdély leigázá-

Mihály is így nevezi magát 1606 jan. 6. Veszely i. m. I. 340. l. Bocskay a papi özvegyek számára kiadott diplomában Tasnádit «superintendens ecclesiarum orthodoxarum»-nak nevezi 1605 szept. 16. Ez már közjogi jelentőségű tény. Az országgyűlés 1612-ben használja először a református egyház jelzésére «az szent háromságról szóló igaz... orlthodoxa confessió» nevet. Erd. orsz. gyűl. emlékek VI. 228. l. Bod P. Hist. Eccl. II. 220. l.

* Orsz. ltár. kincst. oszt. Gyulafehérvári kápt. Cent. D. 55. Veszely i. m. I. 375—6. l.

sához és rekatholizálásához, mindent elkövettek, hogy a zsákmányt ne engedjék kisiklani kezeik közül. Bocskay «szemtelen» kívánságai — a mint ezen kívánságokat a prágai udvarnál nevezték — a legerélyesebben és leg-határozottabban a teljes vallásszabadságot és az erdélyi fejedelemség helyreállítását sürgették és a béke elengedhetlen feltételeül ezeket jelölték meg. Erdély függetlensége azonban éppen oly kevésbé tetszett a császárnak, mint a vallásszabadság a pápának. A pápai nuncius roppant fáradságot fejtett ki, nehogy a császár egyes, mélyebben látó politikusok tanácsának engedve, a politikai előnyöket a vallási ügyekben adandó kedvezmények árán vásárolja meg. Emlékiratában figyelmezteti az uralkodót, hogy a «római szent birodalom kardját a katolikus vallás védelmére övezte derekára s erre szent esküjével is köteles. Ezért ne hallgasson azon álnok tanácsosainak szavára, akik azt sugják neki, hogy az állam nyugalalmát csak az eretnek lázadók követeléseinél kielégítése árán állíthatja helyre. Mert ha a lázadók a maguk akaratát most törvény gyanánt rátukmálhatják törvényes urukra, fejedelmükre: a jövőben még többet, isten tudja mit fognak kívánni.»*

Azonban a császári és pápai politikának csakis kellő fegyveres erővel lehetett volna érvényt szerezni. Ilyen erővel pedig az uralkodó nem rendelkezett. Csapatait egymás után megverték és tönkretették a hajduk és a felkelt magyar s erdélyi sereg. Midőn 1605 elején egy császári sereg egy csomó jezsuitával Erdély felé törekedett, a magyarok a sereget szétszórták és az elfogott jezsuitákkal olyan kegyetlenséggel bántak el, hogy ettől

* M. orsz. gyűl. emlékek. XI. 122—3. l. 200—1. l.

fogva a jezsuiták mint az égő tüzet, úgy kerültek a Bocskay «angyalait». — Az 1605-iki kudarcz után nem is vágyakoztak többé a jezsuiták Erdélybe, míg a háború tartott, mert az odajuthatásra nem volt elég erős katonai fedezet.*

A császár, ki pénzt a spanyol királytól és a pápától, de nagyobb sereget csakis a Német birodalomtól kaphatott, minden eszközt felhasznált arra, hogy a protestáns német fejedelmeket Bocskaytól elidegenítse és a magyarok támadását kedvezőtlen színben tüntesse fel. II. Keresztély szász választóhoz írott levelében azt mondja, hogy Bocskay «ariánus» és népe semmiféle vallásu németeket nem kimél. Még az ágostai hitvallásu papokat is leölte. Ha véget nem vetnek ennek a mozgalomnak, egy óriási kiterjedésű új parasztlázadás lesz az eredmény. Csakhogy a német protestáns fejedelmeket nem lehetett félrevezetni. A szász választó reá mutatott a felkelés igazi okára: a vallási üldözésre, melylyel a jezsuiták felingerelték a kedélyeket. Csak a vallásszabadság helyreállítása segíthet a bajon és sereg helyett ezt a jó tanácsot küldi a császárnak. A szász, a brandenburg és a pfalzi választó fejedelmek egymás között megállapodtak, hogy hitsorsosaik ellen nem harcolnak, hanem közös követeik által arra kéri a császárt, hogy engedjen alattvalóinak vallásszabadságot. Ugyanezt a tanácsot adta

* Chronicon Fuehsio I. 232. l. A jezsuiták ellen ekkor először alkalmazott castrálás, a későbbi időkben is hagyományos büntetési mód volt és a kurucz háborúk idejében, a midőn a kegyetlenkedések mind két részről borzalmas mértékűt öltöttek, a hadba elegyedet és fogságba jutott jezsuitáknak mindig így könyítették meg a kuruczok a legnehezebb fogadalom megtartását.

a császárnak egyik legkiválóbb tanácsosa, a lutheránus Geitzkoffer is, ki igen szépen kifejtette, hogy «az egész történelem tanúsága szerint, az ily felkelést, melyben a szabadság és vallás forog kérdésben, győzelmek által nem lehet elfojtani».¹

És igaza is volt Geitzkoffernek. A politikai és vallás-szabadság védelmének ügye szépen haladt előre. A császár pedig nem kapott elegendő segítséget a felkelés leigázására. A császári absolutizmus és a papizmus szószólói folyvást csépeltek az üres szalmát, biztatván az uralkodót, hogy semmit se engedjen. Ez alatt pedig a szerencsi országgyűlés Bocskay Istvánt Magyarország fejedelmévé választotta (ápril. 20.) és a szabadság megvédelmezésével s az annak biztosítása végett szükséges alkudozásokkal, az egész magyar nemzet nevében megbízta. Terjedelmes kiáltványban fordul a föld kerekiségének összes keresztyéneihez, hogy a magyar nemzet fegyverfogását beigazolja és felmutassa azt az iszonyatos zsarnokságot, «melylyel Budolf és kormánya Magyarországot a legnagyobb nyomoruságba, a kétségbeesésbe, a szolgaság jármába ejtette, a melyből most meg akar szabadulni és épen ezért fogott fegyvert Bocskay vezérlete alatt, kit erővel, az ő felsége ágyúival és éles kardjával kergették el az ő felsége húsége mellől».²

A szerencsi országgyűlés, miután megejtette a fejedelmválasztást, Erdélyhez is egy lelkesítő felhívást intézett, kérvén a testvérországot, hogy miután «lerázván magáról annak a kegyetlen nemzetségnek igáját, ugyanazon

¹ Tört. Tár 1878. 915—16., 919., 924. l. V. ö. Magyar orsz. gyűl. emlékek XI. 196—210. l. Archiv N. F. XIX. 614—6. l.

² Magy. orsz. gyűl. emlékek XI. 168-88. l. Magy. Tört. Tár XIX. 102. l.

akarattól választotta legyen ü felségét fejedelmeknek és uraknak ... abban a jó akaratban fejedelmünkhöz ü felségéhez, mi hozzánk is országostul maradjon fogytig meg». De az erdélyieket nem is kellett már biztatni, mert a magyarok és a székelyek rég Bocskay hívei voltak és a szászok is elhatározták csatlakozásukat. Midőn Bocskay a medgyesi országgyűlésen (szept. 14-én) megjelent, most már az egész ország egyező akarattal és nagy lelkesedéssel kiáltá ki fejedelemmé és még az nap fel is eskette.¹

Megszabadulván Erdély az absolutismus nyüségétől: még ennek támaszait, a jezsuitákat szerette volna kivetni kebeléből. Nem voltak ugyan sokan és veszedelemmel sem fenyegettek a saját életükért aggódó páterek, de nehéz volt elfelejteni azt, a mi a rovásukon állott: közel két évtizednek annyi gyásza, annyi nyomorúsága, a sok kiomlott honfivér, a szenvedett szolgaság és megaláztatás, miket a jezsuita dölyf és a vallásügyekben kifejtett erőszak még magasabb fokra hatványozott. A jezsuiták megszorítása már eddig is megkezdődött. A gyulafehérvári székesegyház s tartozékai április havában a reformátusoknak, — a kolozsvári főtemplom, iskola és az összes egyházi javak és felszerelések, melyeket 1602-ban Básta a jezsuiták kezeihez utalt, a Bocskay rendelete folytán június havában az unitáriusoknak visszaadtak² A fiskális jóságokból: Fogaras, Gyalu stb. helyekről is kivették a reformátusok gyülekezetének romlására erőszakkal bevitt jezsuiták. De még ezzel nem voltak megalégedve a rendek és különösen nem az atyáktól sokat szenvedett protestáns papság.

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek V. 378—9., 306. l.

² Daróczy i. m. 140. l. Jakab E. Kolozsvár tört. II. 442—3. l.

A medgyesi országgyűlés, akár csak 17 évvel az előtt, újból heves vallási vitatkozások színhelyévé lett. De a helyzet most már lényegesen más volt. Református egyén ült a fejedelmi széken, kinél már nem igen kellett erőszakolni a jezsuiták kiűzését, mint egykor Báthory Zsigmondnál. De viszont oly egyén volt a fejedelem, a ki felett nem a személyi rokon- vagy ellenszenv uralkodott, hanem a ki a törvényt nézte, az igazságot mérlegelte és a politikai helyzettel is számot tudott vetni. Habár nálánál senkinek sem lehettek alaposabb ismeretei a jezsuiták üzelmeinek módjáról és senki sem láthatta tisztábban a gyűlölt rendnek államveszélyes voltát: még sem hagyta magát a közhangulat által elragadtatni.

A jezsuiták elleni ingerültségnek most is a papság volt a szítója és legerősebb szószólója. A «Toroczko közsálai» közül előkerült unitárius püspök, Toroczky Máté, ki most már nem félt attól, hogy a jezsuiták boszut állhatnak az agyonütött páter Nigerért és a Bástá távoztása után választott új református püspök, Tasnádi Mihály, ki teljesen bírta a fejedelem rokonszenvét: ők voltak a gyűlés szája. Leghangosabb támogatóik a papságon kívül a kolozsvári bíró és követek, valamint egyes hevesebb főurak és nemesek közül kerültek ki. «Most vagyon az aranyos idő», mondák a fejedelemnek és a rendeknek, most lehet megszabadulni «az átkos páterektől». A jezsuiták ügyét egyes római katolikus urakon kívül főleg a viceprovinciális, páter Argenta védelmezte, ki erősen bizonyíttgatta, hogy jogosan vannak az országban, törvényesen bírják jószágaikat. Czáfolta az ellenök \ felhozott vádakát, hogy t. i. bálványimádók, hogy nem egyházi és tanügyekkel, hanem politikával és államfel-forgatással foglalkoznának. Csak azért vádolják őket

úgymond, — mert «nem tudják elviselni életük tisztaságát és tudományuk fényét.» De az ilyen szavakkal hiába igyekezett hangulatot kelteni. — «Zajongjunk Uraim, mert eláztat a pap bennünket» — kiáltá egy ur, — «kinek izesnek látszik vala a jezsuiták jószága». És a hetvenkedő atya önhitt szavait lezúgta, túlkiabálta a gyűlés. Erre abba is hagyta hiábavaló védekezését a jámbor.

A fejedelem azonban elhalasztá a jezsuiták ellen való törvényhozást. Nem valami barátságos indulatból ugyan, de még most megvédelmezte őket. Hiszen törvény erejénél fogva voltak az országban és nem volt olyan kézzel fogható ok, mely a közingerültségből származó törvényhozási tilalomnak jogalapot is szolgáltatson. Azért a jezsuiták megmaradtak továbbra is az országban, sőt a fejedelem meghagyta őket a gyulafehérvári kis templom birtokában is. — Jellemző, hogy erről a szenvedélyes vallási vitáktól hangos országgyűlésről nem maradt fenn vallási törvényhozásnak még csak emléke sem. Ilyen törvényhozásra egyszerűen nem volt szükség. Hiszen Erdélyben a négy recepta religió egyenjoguságát már a XVI. század megteremtette s törvénybe iktatta. Csak meg kellett a törvényt tartani. És ha Bocskay, a fejedelem, erre a törvényre és az egész alkotmányra megesküdt: ez nagyobb biztosítékot foglalt magában, mintha Báthory Zsigmond és Budolf alatt évenként megújították a vallás-szabadság biztosítását kimondó régibb határozatokat. Már pedig, hogy Bocskay meg akarja a törvényt tartani, ezt tettei is világosan mutatták, midőn nem csak a saját egyháza vallásgyakorlatát állította helyre azokon a helyeken, honnan a jezsuiták törvény ellenére kiszorították azt, hanem igazságot szolgáltatott az általa különben

épen nem kedvelt unitáriusoknak is, sőt a közhangulat ellenében megvédte még a jezsuitákat is.*

Természetes, hogy ez az «aranyos idő» sehoggy sem volt ínyökre az Erdélyben behagyott jezsuitáknak. Rudolf kellett volna nekik és a Básta alkotmányossága. Nem is mulasztották el, hogy a kedvelt habsburgi fenhatóság érdekében munkálkodjanak; de megjárták vele. Bocskaynak tudomására jutottak a cselszövények és már a következő év dereka felé (1606 máj. 7.) egy rendeletében meghagyja a jezsuitáknak, hogy Fehérvárról, Udvarhelyről, a gerendi kastélyból és mindenünnen, a hol csak laknak, tizenöt nap alatt Monostorra gyűljenek össze és csak is itt tartózkodjanak, mivel «bizonyos titkos machinatiók, melyek a hazának köznyugalmát felettébb nagy zavarral fenyegetik, az ő kezeiknél találtatván meg», félni lehet, hogy az ellenök felingerült rendek veszedelmet visznek fejökre. Itt nyugodtan várják be az országrendek határozathozatalának idejét. A viceprovinciálist, Argentát egy másik atyával, Káldy Györggyel, magához rendelte Kassára, hogy tőlök személyesen tudakozódják ama bizonyos «machinatiók» felől, a melyek minden esetre összefüggésben állanak a bécsi udvar ösztökélésből Raduloláh vajda által Bocskay ellen tervezett támadással. Minő felvilágosítást adtak az illetők, azt nem tudjuk; bár igen valószínű, hogy ártatlanságukat hangoztatták. De alig telt bele egy fél év, már megjött a fejedelem másik rendelete, mely a jezsuitákat, «articulus nélkül», száműzte Erdélyből. Az atyákat, számszerint hetvenháromat, a kolozsváriak szállították Nagy-Bányaig, az ország ha-

* Argentus János i. m. R. M. K. II. 328. sz. Veszely i. m. I. 376. l.

tárára. Bizonyára aligha volt valaha kedvesebb «köz-munka» a sokat zaklatott kolozsváriak előtt, mint midőn ezen ingyen fuvarat kellett teljesíteniök.*

Bocskay István 1606 június 23-kán megkötötte a bécsi békét és ezzel az alkotmányos és vallásszabadságnak oly erős fundamentumot vetett, melynek felforgatására az abszolutizmus és jesuitizmus egyesült ereje Magyarországon több mint egy félszázadig hiába munkált. Sőt ekkor is inkább csak megbolygatta, mintsem lerombolta azt; mivel a közszabadság amaz ellenségeinek megdőlésével újból teljes fényvel ragyogott fel Bocskay nagy alkotásának dicsősége és még mai napig, sőt a jövőben messze századokra kiterjedőleg is, a magyar állam fennmaradásának legbiztosabb támasztékát épen azok az elvek képezik, melyeket Bocskay és munkatársai a bécsi békében érvényre juttattak.

Mint a hideg tél fagyos jégkérgé az életadó föld öléről az áldó tavaszi napsugár nyomán: épen úgy hullottak le a jesuitizmus rakta bilincsek is az evangéliumi protestantizmus karjairól a nagy fejedelem felléptével. Egyszerre megindult az egyházi életnek eddig elfojtva tartott áradata. Sőt a közös ellenségtől szenvedett sérelmek közelebb hozták az eddig egymással is folyton viszálykodó protestáns felekezeteket és a romok felépítésének munkája az eddigitől sok mértékben eltérő és még hatékonyabb tevékenységre, saját erejük teljes kifejlesztésére, vallás-erkölcsi, kulturális és nemzeti feladataik megoldására ösztönözték őket.

* Veszely i. m. I. 376—7. l. Szilágyi Ferencz. A kolozsvári ev. ref. eklézsia története, Kolozsvár 1829. 19. l. L. Jakab E. i. m. II. 444—5. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek V. 313—6. l. Erd. tört. adatok IV. 168. l.

Bocskaytól még saját egyháza sem igen vett egyebet, mint a szabadságot, tehát a legdrágább kincset, az éltető levegőt, melyben egyedül képes tenyészni és virágozni a protestantismus. Egy-két kisebb adományon kívül alig van valami emléke az ő vallásos buzgalma részleges és felekezeties megnyilatkozásának. Adományai közül egyetlenegy magaslik ki a helyi kedvezmények közül, de a mely már nem felekezeti, hanem egyetemleges. Ez a lelkészek özvegyei és árvái számára biztosított adómentesség. 1605 július 5-én adta ki Kassán Siderius János, Alvinczi Péter, Vári Tamás, Pataki Bálint és Lethenyi Pál kérésére azt a nevezetes szabadalom-levelet, melyet Erdély számára, Tasnádi Veres Mihálynak, az «orthodoxa ecclesiák» püspökének kívánsága szerint, 1605 szeptember 16-án Medgyesen újból kiállított.* A kiváltság nem egy felekezetnek a javára, sőt még nem is csak a protestáns lelkészek számára adatott, hanem általánosságban szól a lelkészek özvegyeiről és árváiról és így Erdélyben, hol még a XVII. század derekán túl is voltak nős és pedig törvényes házasságban élő róm. kath. papok, a róm. kath. klérusra is kiterjedt annak áldása. — A ki ismeri és kellő értéke szerint mérlegelni tudja azt a rengeteg erkölcsi tőkét, mely a protestáns egyházak által, a papi nőtlenség eltörlésével, az egész emberi társadalomnak juttatott; a ki megfontolja azt a nagy értelmi erőt és gazdagságot, melyet a protestáns lelkészi kar, épen a

* A papi özvegyek diplomáját két ízben adta ki Bocskay, mint a szövegben is emlitem. Az egyik a királyhágóntuli, a másik az inneni területekre szól. Amaz tudomásom szerint nincs kiadva, ellenben ez igen. Bod i. m. II. 219—21. Mindkettő több ízben megerősített. Benn vannak az erdélyi fejedelmek Liber Regiusaiban. Tört. Tár 1889. 204. l.

papok nősülésénél, családi életénél fogva, rendszerint a társadalomnak őserőben leggazdagabb, kifogyhatatlan elemének, a köznép gyermekeinek a magasabb fokú, az értelmiség elnevezése alatt összefoglalt, osztálya számára való felemelése által a társadalom közkincsévé tett és tesz folytonosan: csak is az tudja kellőleg méltányolni Bocskay István ezen privilegiumának nemzeti nagy jelentőségét. Nemcsak az anyagilag szűkösen ellátott protestáns papság helyzetének könnyítéséről van itt szó, hanem ama kedvezmény következtében százak és ezrek lettek a magyar nemzet szellemi életének, művelődésének leghasznosabb és legönzettelenebb munkásaivá, a kiket különben részint a szegénység, részint a jobbágyi állapot a földnek rögeihez lánczolt volna le.

Erdélyben mind a három protestáns egyháznak, de különösen a reformátusnak és az unitáriusnak az újjászervezése az ő támadásával veszi kezdetét. Az unitárius egyház a Básta-korszak végén romokban hevert és a romokat elborította a gyom. Nevezetesebb székhelyeiket rövid pár év alatt elvesztették. Dést Básta, Tordát a Básta szolgálatában álló hajdúk felégették, elpusztították, Kolozsvárból pedig egyházi életük száműzetett. Püspökjük, főpapjaik az idegenben bujdosnak. A fő nélkül maradt nyájban a fanatizmus által élesztett szombatosság napról-napra rohamosan hódított. Most egyszerre hozzákezdhettek már a vezetők az egyház felépítéséhez is. A nagy tehetségű Toroczky Máté, ki nemcsak a jezsuiták ütlegetésében, hanem egyháza vezetésében is erélyes férfiú volt, mihelyt kezeihez kapta Bocskaytól püspöki megerősítő diplomáját, munkába vette a romok felépítését és a rajongók kiküszöbölését. Az elpusztított, felégetett Dés elveszett egyházára nézve,

de Tordát még megerősíthette. A szombatosokat az egyház kebeléből, Bocskay helyettesének, Rákóczy Zsigmondnak fölhívására, kirekesztette.*

De nem kevesebb munka várakozott a református egyházra sem. A mióta püspöke, Kecskeméti Buzás Balázs a szász püspök fenhatósága alá menekült s Alvinczről Szászvárosra ment: úgyszólván itt is teljesen megakadt az egyházi kormányzás fonala. Sok nevezetes egyházukból a jezsuiták elől elmenekültek a lelkészek. Alvincz, Fehérvár, Fogaras, Déva, Gyalu, Udvarhely és más gyülekezetek, melyek Giczy kormányzósága idejében világító lámpások voltak, egyik a másik után az evangélium hirdetése nélkül maradt. Számos gyülekezetük pusztult el a hajdúk garázdálkodása és a mindig szabadságot kereső székelyek állhatatlansága, lázongása miatt. Még az oly erős hely is, mint Marosvásárhely, roppant sokat szenvedett a pusztulásban. De a mint Tasnádi Veres Mihály 1605-ben püspökké választatván, kezeibe fogta az igazgatás gyeplőit: lassankint éledezni kezdettek a romok. Az erőszakkal elvett egyházak visszakérültek, az elpusztult helyek felépítettek, az egyháznak zilált kormányzatába a rend lelke életet lehelt. A nevérol elnevezett kánonok (Canones Ruberiani) az első fenmaradt emlékei az erdélyi református anyaszentegyház autonóm szervezétének. Hatalmas egyénisége kiválóan a szétszórt csontok összeszedésére volt teremtve és bár Bocskay fejedelem-sége alatt még csak a nagy munka legkezdetén állott, de lankadatlan fáradsággal dolgozva oda vitte a dolgot, hogy

* Kanyaró i. m. 215. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek V. 167., 401. l. Ker. Magvető 1892. 81. l. s köv. Uzoni-Fosztó i. m. I. 291. l. A kolozsvári 1606 jul. 2. zsinat 3. sz. határozata.

midőn közel 14 évi püspöksége után (1618 szept. 24.) meghalt, egy erőteljes és fejlődésre képes virágzó egyházat hagyott utódjára, bár elődjétől csupa romokat vett is át*

Bocskay István, ki mindezekhez a lehetőséget megadta, nem sokáig szemlélhette nagy alkotása áldásos eredményeit. 1606 decz. 29-én Kassán hirtelen meghalt. Utolsó intézkedése következtében holttestét Erdélybe hozták és a gyulafehérvári székesegyházban temették el. Temetési menetét, mely 1607 febr. 1-én indult meg Kassáról és három hét múlva ért Gyulafehérvárra, mindenütt óriási részvét kísérte. Mikor febr. 17-én Kolozsvárra értek, óriási zápor és nagy sötétség támadt, mit a nép arra magyarázott, hogy még az ég is gyászolja és siratja a nagy halottat. Az unitárius város, mely vallása szabad gyakorlatának s egyházi javainak visszanyerését a megboldogultnak köszönhette, készséggel nyitotta meg főtemplomát a «háromságos» fejedelem ravatala számára. Alvinczi Péter a kassai főprédikátor mondá felette a beszédet szent Mihály egyházában, míg Samarjai Márton kolozsvári rektor latin orációval bucsúztatta el. A kolozsvári nép, a mely pedig «bizonyos vallási önmegtartóztatásból» soha sem szokott halottat sírva kísélni, most az egyszer zokogások között kísérte ki fejedelmét, midőn a tordai kapun át Gyulafehérvár felé indultak vele. Fehérvárott, hova harmadnap érkeztek, újra kezdődött a halotti pompa. A hat remek lótól vont gyászkocsi után hosszú sorban a papság járt elől. A száz papok, élükön a püspökkel, vezették a gyászkiséretet. Utánok jött a magyar és

* Bod Polikarpus 55. I. s köv. A «Canones Ruberiani» Bod Hist. Eccl. II. 382—7. I. Kivonatossan Révész Figyelmező 1872. 3—7. I.

erdélyországi református papság, azután a deákság, köztük a pataki és kassai iskolák tanulói, végül a papság sorát az unitárius és oláh klérus rekesztette be. Nyomukban jött aztán a tenger sokaság, mely könyvek között kísérte, a papság gyászénekének hangjai mellett, a holttestet a fejedelmi palotában felállított ravatalig. Február 25-én a székesegyházba vitték át a halottat, hol Tasnádi Mihály püspök Ézsaiás 56. részéből vett textus alapján gyászbeszédet, Telegdi István fogarasi lelkész pedig latin orátiót mondván felette, a koporsót a sírboltba, a Bocskay és a Báthory család sírhelyei közé helyezték el. A lándsá, tőr és pecsét szétvágás jelképes cselekvényei után a papság és a deákok gyászéneke rekeszté be a halotti szertartást.

A nagy fejedelem felett tartott gyászbeszédéből csak a Telegdi István oratiójának töredéke maradt ránk, mely nem a szokásos üres hizelgés, melynek minden szavát igazolta a történelem. «Elvesztettük, — úgymond — vagyis inkább a boldogok örök hazájába előre bocsátottuk Erdély felséges fejedelmét, Istvánt, minden idők és minden emlékezet páratlan hőseit, kinek erénye kitünő bizonyosságai által nyert dicsőségét soha sem fogja eltörölni bármily mély feledés, nem fogja joggal megtépni még a legrágódóbb irigység sem és nem fogja kitépni az emberek szivéből soha semmiféle idő, bármennyire megemészszen is minden dolgokat. Nincs semmi olyan hatalmas, olyan erős és a tisztas dolgok kiforgatására annyira felszerelt erő, mely az elenyészhetlen és megsemmisíthetetlen erényt megronthatná és eltörölhetné».*

* Bocskay temetéséről l. Archiv. III. 374 l. Tört. Tár 1889. 27—31. l. Erd. tört. adatok. IV. 196. l.

Az erénynek a klasszikusoktól vett eme magasztalása Bocskay István ravatala fölött egészen helyén való. Nagy ember volt, nagy erényekkel, örök időkre szóló jeles tettekkel ékes. Örök hála van kötelezve emléke iránt minden magyar és közelebbről minden protestáns hazafi. Hiszen az ő ereje, tehetsége mentette meg a magyar hazát attól, hogy Csehország és más osztrák örökös tartományok sorsára ne jusson. Ő neki köszönhetik a magyarországi protestánsok, hogy annyi balszerencse közt, oly sok vizsály után, «megfogyva bár, de törve nem» élnek és a magyar állam gerincoszlopát ma is ők alkotják. És e tekintetben nemcsak a bécsi béke, nemcsak az azt becikkelyező 1608. évi pozsonyi országgyűlés bírnak fontossággal, hanem ezekkel együtt, sőt részben még ezeken felül, Bocskaynak másik nagy vívmánya, a független Erdély, a protestáns Erdély helyreállítása is. Ő volt az, ki mikor belátta, hogy a Habsburgoknak és jezsuitáknak egykor ő általa is támogatott politikája nem a török uralom megtörésére vezet, hanem még a törökénél is veszedelmesebb szolgaságba, — mely Erdélyre szabadította Bástát, Magyarországra Belgiojosót, hogy mindkét államot a végenyészet szélére juttassa: hatalmas kézzel belekapvya az események rohanó szekerébe, megállította azt a lejtőn és a magyar állam fenmaradásának alapjait a független Erdély, a protestáns Erdély biztosításával lerakta.*

Kortársai, sőt ezek között az akkori «haza bölcse,» Illésházi István sem helyeselték eszméjét, mivel a magyar állam hatalmának gyarapodását várták a két hazarész egyesítésétől. Hiszen ő is így gondolkozott 8—10 évvel azelőtt; de tapasztalatai kiábrándították. Ellenfelei

* Károly Árpád Akadémiai értesítő. 1898.

a fejedelemségre, sőt még nagyobbra való vágyakozással gyanúsították s ebből magyarázták egész szabadságharczát. Ma már nem szükséges ezen felfogásokkal szemben védelmezni a nagy férfiút. Ő saját közvetlen tapasztalatai alapján meg volt győződve arról, hogy Erdély a királyi kormánya alatt a töröktől meg nem védhető; ha pedig ez az ország török kézre jut, ez egyet jelent az egész magyar haza elvesztésével. Ezért szükségesnek találta, hogy Erdély régi különállása helyreállítsék. A különállásnak pedig egyenesen a protestanizmus adta meg a tartósságot. De szükségesnek látta a különállást még más szempontból is. Végrendeletének alábbi szavai minden magyaráztatnál világosabban mutatják az ő politikai éleslátását. Végrendeletében Magyarországnak és Erdélynek a kölcsönös jó «egyességet» egyiránt szívére kötven, így folytatja: «Az egyesség örökös megtartásában pedig azt az utat látjuk: a fejedelemségek szinte ha változnának is, mindenik helyen a szabad választás szerint, de a republikák is soha egymás ellen, senki ingerléséből, izgatásából ne törekedjenek. Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél leszen és a magyar királyság is a németeken forog: mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fentartani, mert nekik javukra, oltalmukra leszen; ha pedig az Isten adná, hogy a magyar korona Magyarországnak magyar kezéhez kelne, egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intjük, hogy ... azon korona alá, a régi mód szerint adják magukat. Mely dologról, ha valaha hittől való confoederatio közöttük lehet, felettébb igen javaljuk.*

* Bocskay végrendeletét I. Sinay. Sylloge actorum publ.

A következmények igazat adtak Bocskaynak. És épen ebből a szempontból, — ismervén Erdélynek a XVII. században Magyarország államiségára, alkotmányos szabadságára gyakorolt nagy befolyását — Bocskaynak protestáns nemzeti politikája méltán tekinthető a magyarság és a magyar protestantismus megmentőjének. És ezzel a politikával több fényt, több dicsőséget adott az erdélyi protestantismusnak, a református anyaszentegyháznak, mint ama politika letéteményesének, mintha fejedelmi gazdag adományok egész sorozata fűződnek nagy nevéhez.

A nagy fejedelem váratlan halála nem semmisítette meg műveit. Sziklára voltak azok építve: a nemzet közérzületére, a jog, törvény és igazság szilárd alapjaira. Pedig a császári kormány és a pápa, a róm. kath. klérussal együtt, minden követ megmozgattak, hogy a bécsi béke gyűlölt eredményeit megsemmisítsék. — V. Pál pápa biztosította Rudolfot, hogy az eretnekeknek tett ígéreteket nem kell beváltania és biztatta, hogy továbbra semmiféle engedményeket ne tegyen a róm. katholicismus veszedelmére, mely hitnek eddig is serény védelmezője volt, *mert különben a keresztyén fejedelmektől segítséget nem remélhet.* — A császár kormánya pedig Erdélyre vetette szemeit, hova Báthory Zsigmond óhajtotta visszavinni, mivel az ő fejedelemségével (*quod caput rei est*), a róm. kath. hitről gondoskodva

pacif. Viennensis 1790. (61—79. l. E végrendeletben hagyott a marosvásárhelyi iskola építésére 3000 frtot, a váradi «auditorium» építésére 200 frtot s a debreczeni deákoknak 200 frtot. U. o. 72—3. l. Ezen hagyományokon kívül még csak egy adományát találtam, nevezetesen 1605-ben a sz.-somlyói papnak adta a kémeri dézmát. Szilágyi e. m. prot.

lenne. Majd a róm. kath. hit visszaállítására tett erős ígéret után az ifjú Báthory Gábort pártfogolta és szánta Erdélyi vajdának.*

Bocskay István Erdély függetlenségét és a maga protestáns nemzeti politikájának fenmaradását azzal kívánta biztosítani, hogy maga után utódot jelölt a fejedelemségre, kinek megválasztását az erdélyieknek hathatósan ajánlotta. Az ifjú Homonnai Bálint volt a jelölt, —Bocskainak unokaöccse. Bécsben, mihelyt az elhunyt fejedelem ezen óhajáról értesültek, mindent elkövettek, csak-hogy Homonnai fejedelemségét megakadályozzák. Épen azért tartottak tőle, a miért Bocskay őt utódjául kiszemelte, t. i. hogy Bocskay politikáját fogja folytatni. Sőt talán kezeit még a királyi korona után is kinyujtandja. De legtöbbet az nyomott a latban, hogy «a kegyetlen és vérszomjas kálvinista eretnekséghez» tartozott. Szivesebben látták volna a fejedelmi széken akár a róm. katolicismusnak kedvező ígéretekben olyan bőkezű ifjú Báthory Gábort, akár pedig az öreg kormányzót, Rákóczy Zsigmondot, a ki ugyan maga szintén kálvinista, de neje pápista lévén, remélni lehetett, hogy «a szent hit elleni üldözéssel felhagy, sőt jóindulattal is lesz iránta.»

És az erdélyiek, épen a független fejedelemség fentartásának túlzott erőszakolásával, segítségére jöttek a császári politikának, a mivel azonban a protestáns és független Erdélyt oly veszedelembé sodorták, hogy többé már nem ők, hanem a gondviselés mentette meg amaz «eb-hajdúk» által, kik egykor Erdélyt úgy pusztították. Ugyanis az erdélyi rendek, kiknek nehezen esett az,

* Archiv N. F. XIX. 604., 606—13. I. Erd. orsz. gyűl. emlékek V. 319., 332., 341—46. I.

hogy Bocskay maga után utódot jelölt; a kikben a nagy fejedelem halála után felmerültek ama keserű emlékek, melyek az egykor «német lelkű» Bocskay politikai szerepléséhez fűződtek; a kiket bántott Homonnai Bálint viselkedése, ki még meg sem választatott, már is úgy viselé magát, mintha fejedelem lenne; a kikben felébredt a local-patriótismus is, a magyarországi jelölt ellen: tehát az erdélyi rendek a Bocskay által jelölt Homonnai és az udvar által pártolt Báthory Gábor helyett a gyenge s beteges Rákóczy Zsigmondot választották fejedelemnek, a ki pedig bármire alkalmasabb lett volna, mint a fejedelem-ség függetlenségének és a szabad választásnak megvédésére. A császári kormány egyelőre megnyugodott a Rákóczy megválasztásában. Argenta atya Rudolf császár ajánló levelével és támogatása mellett Erdélybe sietett, hogy egyfelől a szerzet-rend visszatérhetését kieszközölje, másfelől pedig a császári politika támogatója legyen. Azonban a Rákóczy Zsigmondhoz fűzött róm. kath. váradalmak nem teljesedtek. Az 1607 márcziusi marosvásárhelyi országgyűlés (13. cikk) Váradra nézve felelevenítette az 1588. évi vallásügyi törvényeket; majd a juniusi kolozsvári gyűlés második cikkelye az egész fejedelemségre kiterjesztette azokat. A négy bevett vallás szabadsága biztosított ugyan, hanem «az jezsuita secta» újból kiigazított az országból, elrendeltetvén, hogy «soha ez a szerzet többé ez országban be ne vétessék és senki se jószágában, se házában efféle szerzetet ne tarthasson.» Az ez ellen vétők fiskális kereset alá fogassanak. A róm. kath. vallás gyakorlatára nézve az rendeltetett, hogy a hol rendes róm. kath. gyülekezet nincs, mint pl. a városokban is, a róm. kath. papok az itt lakó hitsorsosok hívására oda bemehessenek, «betegeket vizitálni és gyón-

tatni, gyermekeket keresztelni, de elvégezvén efféle czeremóniákat, ismét tartozzék recedálni, semmi egyéb ezen kívül való czeremóniákat ne peragálhasson.» Egyedül Váradra nézve tettek kivételt, hova róm. kath. papnak még csak a lábát sem volt szabad betennie.

A protestáns országrendek teljes egyértelműséggel jártak el eme határozat meghozatalánál. Mint a császári követ, Dóczy megjegyzé: «ebben a pontban úgy a kálvinisták, mint a lutheránusok, arrianusok, sabbathisták, atheisták teljesen egyetértenek.» A róm. kath. rendek, kiknek Trauzner Lukács, Dávid Ferencz veje, az egykor buzgó sabbatharius és Sarmasági Zsigmond, tordai főispán, voltak a vezérszónokai, hevesen kikelték a törvény ellen s végre is 17-en egy tiltakozással feleltek a hozott határozatra. Maga Rákóczy Zsigmond, ki érezte, hogy ez a törvény fejedelmi székét fölfelé megingatja, szükségesnek látta, hogy magát az udvarnál mentegesse és a jezsuitákat is kedvező erkölcsi bizonyítvánnyal indította útnak. Minthogy Argenta az országgyűlésen szerzetrendje érdekében szót emelt és előmutatta Rudolf pártfogoló levelét: azért az országgyűlés is írt a jezsuiták kiutasítása ügyében Mátyás főherczeghez, kiemelvén, hogy Argenta titkon jött az országba és magát mégis a főherczeg követének adta ki; kijelentették, hogy őt személyére nézve ugyan nyugodtan kihallgatták, hanem azért a jezsuitarendet, mely az egész ország előtt gyűlöletes, az országból minden időkre kirekesztették. Ez nem a békeség megzavarása, sőt egyenesen annak megóvására történt. Kérik a főherczeget, hogy hasson oda, hogy ez a szerzet soha se próbálkozzék Erdélybe visszatérni.*

* Erd. orsz. gyűl. emlékek. V. 471., 493., 510—11., 514—7.

Mínthogy a Rákóczy Zsigmondba helyezett remények megcsalódtak, a figyelem most már mind Bécsben, mind Prágában Báthory Gábor felé fordult, a ki alkalmatosnak ígérkezett úgy a császári politika, mint a róm. kath. vallás érdekeinek az előmozdítására. A magyar tanácsurak azt javasolták, hogy az öreg Rákóczyt csak ideiglenesen kell eltűnni, mert hát őt a király meg sem erősítette. Forgách Ferencz esztergomi érsek pedig egyenesen azt sürgette, hogy az uralkodó Rákóczyt bírja lemondásra és ültesse Báthoryt a helyére. Hivatkozott arra, hogy Báthory felfogadta, hogy a róm. kath. hitet terjeszteni fogja, különben is az ő «hűsége és a katolikus valláshoz való ragaszkodása ismeretes.» Forgách Zsigmond szintén nagy buzgalommal közvetített a Báthory érdekében, minek következtében Rákóczy elismertetése elmaradt, hanem e helyett 1607 jun. 23-án kiállított egy okmány, melyben Rudolf tudatja az erdélyiekkel, hogy Báthory Gábort nevezte ki Erdély kormányzójává.*

Erdély szabadsága igen válságos helyzetbe jutott. Szabadon választott fejedelmét a király nem ismerte el és helyette más «kormányzót» nevezett ki. És Rákóczynak nem volt elég ereje ahhoz, hogy magát, trónját és legfőképen az ország függetlenségét megvédelmezhesse. Báthory Gábor pedig, csakhogy «a fejedelmi kontyot» elnyerhesse, kész volt az ország legsarkalatosabb joit

522—3., 525—6. I. Veszely i. m. I. 235—8. I. Argentus I. Actio pro restitnenda societate Jesu in Transsylvania habita ... apud Transsylvanorum ordines Claudiopoli comitiis generalibus congregatos die 15. Juny A. 1607. R. M. K. II. 329. sz. Daróczy i. m. 149. l.

* Archiv. N. F. XIX. 610—3. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek V. 345. 524. I.

is áruba bocsátani és magát a király engedelmességére s a róm. katholicismus helyreállítására reversálissal kötelezni. Az öreg ecsedi Báthory István országbíró, a buzgó református főúr, midőn fiává fogadta és örökösévé tette az ifjú somlyai Báthory Gábort, esküvel kötelezte az «orthodoxa reformata religio» megtartására. De most, midőn a fejedelemség megszerzéséről volt szó, az ifjú nem habozott épen az ellenkező ígéretet tenni Forgách Ferencznek és általa Rudolfnak. Megígérte, hogy Erdélyben a róm. kath. vallást s országrendeket hitőkben megvédelmezi, hogy a jezsuitákat visszaviszi és a róm. kath. vallás állapotát s vagyonát abban az állapotban biztosítja, mint volt Báthory Zsigmond idejében. Erre a változásra csakhamar következett a másik. A midőn Rudolf habozni kezdett és a már kiállított rendelet elküldését függőben tartotta, Báthory másfelé keresett és talált magának támaszt törekvései céljának elérése végett. Bethlen Gábor és Imreffy János által támogatva, az 1607. év végén megnyerte magának a hajdúságot és ezek segítségével megszerezte a fejedelemséget is. Rudolf 1608 január 16-án felszólította Rákóczyt, hogy helyét erősebb embernek adja át: de Báthorynak erre a támogatásra már nem volt szüksége, mert a hajdúkban erősebb támaszra talált. Nem ismerjük a hajdúk és Báthory egyezségének a tartalmát, azonban ismeretesek a hajdú vitézek feltételei, melyekhez aztán igen közel eshettek a Báthory ígéretei is. E kívánságok között a legelső az, hogy Báthory a hajdúság papjai előtt esküvel kötelezze magát, hogy az igaz (kálvinista) hitben mindvégig megmarad. Kivánták továbbá, hogy fejedelemmé választatva, ne tegyen esküt a tévelygők pestises dogmáinak védelmezésére, sőt isten előtt tett hitéről megemlékezvén, «az eretnek trinitáriu-

sokat (unitárius) és a bálványimádó papistákat» napról-napra fogyassa és tanítóikat az országból üzesse ki. Kívánták, hogy papjuknak, — Fogtői Máté szikszói prédikátornak — ki velők hőt és hideget együtt túrt-szenvedett, 100 jobbágyos birtokot, négyes fogatot, költségekre 1000 aranyat, három vagy négy kövű malmot és egy nemesi kuriát adjon, udvarába szabad bejárást engedjen, tanácsát bevegye és ha ő úgy kívánja, Erdélyben valami előkelő állásba mozdítsa elő. — A kívánságok eme részlete mutatja, hogy azok összeállításában Fogtői Máté a főmester, talán épen maga volt a szerző is. És tény, hogy az egyesség létre jött és a hajdúk nagy lelkesedéssel vitték be Erdélybe Báthory Gábort.*

A hajdúk állásfoglalása eldöntötte Erdély sorsát. Rákóczy látván Rudolf magatartását, a magyarországiak hangulatát, Báthory nagy erejét, lemondott a fejedelemségről, melyre az erdélyiek 1608 márczius 27-én Báthory Gábort megválasztották s 31-én be is igtatták. Így Báthory nem mint a király kormányzója, hanem mint független és szabadon választott fejedelelem ült Erdély trónjára. Vallásügyi politikájában nem a Rudolfnak adott reversalist, hanem a hajdúság előtt letett hitet tartotta meg. A református egyháznak pártfogója lett, sőt a róm. katolicusokat egyenesen üldözte. A bécsi és prágai tanácsurak fegyvere tehát hátrafelé sült el, midőn Báthory Gáborral a protestantismust akarták Erdélyben megtöretetni. Az eredmény épen az ellenkező lett, t. i. a protestantismus és pedig ennek legerőteljesebb, legnemzetibb és épen azért úgy Erdély függetlenségére, mint

* Archiv N. P. XXII. 402—3. I. Erd. orsz. gyűl. emlékek V. 354—5., 569., 570—71. l.

Magyarország alkotmányosságára legjelentősebb formája: a református egyház, teljes megerősödést és azután gyors felvirágozást nyert.

Ez a nagy erő az erdélyi református egyházra az ecsedi Báthory István vallásosságából származott, ki Báthory Gábort nemcsak örökbe fogadta, hanem saját szemei előtt, udvarában neveltette. Maga az országbíró erős teológiai érzékkel, sőt tudományossággal bíró férfiú volt, ki sem környezetében, sem birtokain «bálványimádó pápistát» és lutheránust nem tűrt. Vajjon csalódott volna akkor, midőn Gábris vitézt «szabad akaratjából megtért keresztyénnek» tekintette? Ez alig hihető. A 11 éves ifjú, mióta örökbe fogadó atyjához került, tudós, istenfélő prédikátorok között növekedett, kikkel Báthory István idejének nagy részét együtt tölté. Az ifjú családja róm. kath. maradt ugyan, de ez csak a katolikusság színlelését könnyíté meg számára, a mely színlelésre már nem volt szükség, mikor az «igazhitű» hajdúvitézek fegyverei rendelkezésére állottak. Vallása nem igen sokat hatott ugyan erkölcsi életére; hanem hát e tekintetben kortársai és az átlag emberiség legnagyobb része minden időben ugyanazon helyzetben volt mint ő. Ez nem szolgál ugyan mentségére, de mégis óv attól, hogy vele szemben oly bírálatot használjanak, a milyennek alkalmazására másoknál nem gondolnak. A vallásosság és erkölcsiség csak a legkevesebb egyénnél fedi egymást. Minden könnyelműsége mellett is fülébe csenghettek neki is az öreg ecsedi Báthory végrendeletének erőteljes szavai és lélekben megtarthatták amaz egyház hittana mellett, melynek erkölcsi elveivel oly keveset törődött. «Ha pedig Gábor, te álnokul az Istent meg akarnád csalni — mondja az öreg országbíró — s arcczal támadnál reája és az ő

anyaszentegyházára: Istennel teszesz fel és az ő szentséges erejével; bosszúállását kívánod és vonod fejedre, kit bizony soha el nem kerülsz, kitől az Isten oltalmazzon meg, szent fiáért, az Úr Jézus Krisztusért. Amen».¹

És valóban Báthory Gábor soha sem támadt «az Isten anyaszentegyházára», sőt annak emelője, ápolója, dajkálója volt. Ezt mindjárt uralkodása kezdetén, az első hónapokban kimutatta. A gyulafehérvári székesegyházat, mely még a Bástya korszak alatt rombadólt, országos költségen felépítette. Az 1608. szeptemberi kolozsvári országgyűlésen törvényhozási határozat erejével bevitte a református kultuszt Kolozsvárra, hol azt az unitáriusok szűkkeblű erőszakossága megtűrni nem akarta. Ez a törvény az eddigi és a későbbi egyházpolitikától is eltérő elveket követ, midőn úgyszólván az önkényes gyülekezet alapításnak, az ősi róm. kath. parochiától, annak vagyona, felszerelése és gazdasági igazgatásától független egyházközség létesítésének útját megjelöli. «Tetszett azért egész országot, ... hogy az mint Ngod kívánta, a ngod reliigióján való papot szabad legyen Kolozsvárra behozatni és a kolozsvári atyánkfiait az ő réligiójokban és templomokban meg nem háborgatván, egy bizonyos helyben, az hol ngod akarna praedicáltatni, cum omnibus functionibus et ministeriis ecclesiasticis».²

¹ Századok. 1890. Komáromy András, Báthory István ország-bíró végrendelete. 138. l.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek. VI. 106., 124., 111. lap — A kolozsvári ref. egyházra nézve írónk régebben mindig szereték volna fentartani a continuitást, azaz hogy itten az unitárius-mus tulereje daczára fenmaradt a ref. gyülekezet és papjai is voltak. L. Szilágyi F. i. m. 9. l. Névkönyv 1870. 3—5. l. Reformátusok bizonyára voltak is itten, de nem volt ref. egyház.

Ezzel a törvénynyel éledt fel a kolozsvári ref. egyház-község, mely 1568-ban megszűnt. A törvényes feltétel meg is tartatott, mert a református gyülekezet szervezésével az unitáriusok «sem religiójokban, sem templomokban» soha meg nem háborítottak. Az ősi városi templomokból, az egyházi vagyonból, iskolából részt a református egyház soha sem kapott, habár az eddigi és későbbi törvények is, hasonló szervezkedéskor osztozkodást írtak elő. Kolozsvárt mindig tekintélyes számmal voltak reformátusok még attól az időtől, midőn Heltai, Amicián és más papjaik lemondásával, Dávid Ferenc és társainak az unitarismushoz csatlakozásával és a városi magistrátusnak ez utóbbi valláshoz ragaszkodásával a nyilvános vallásgyakorlattól megfosztattak. A reformátusok száma idővel nem fogyott, sőt beköltözés és áttérés által még gyarapodott; de azért az unitáriusok sokat hánytorgatott «türelmessége» még azt is megakadályozta, hogy külső lelkész szolgálatával élhessenek bent a város

Bethlen Miklós Önéletrésztében I. 147. l. emlékezetben hagyta, hogy az ő anyai nagytyja, Váradi Miklós «vitte be először a református religiót Kolozsvárra, annak a házában a kapuja között volt a legelső református templom Kolozsvárott, onnan vitte osztán az Isten elébb.» — Ez az adat, mely a kapualji istentisztelet dolgában összevág a régi forrásokkal is, mutatja hogy a XVII. század elejéről van szó, mert Váradi Miklós csak Várad 1598. évi ostromakor jött Kolozsvárra lakni. A régi forrásokban emlegetett Maróthi Lukács is 1607—10. táján volt kolozsvári lelkész. L. Fekete M. i. m. 14—19. l. A kolozsvári tanács Bocskay fejedelem idejében hozta első határozatát, melylyel nem unitárius papnak is megengedi, hogy a városban prédikálhassanak. 1605. jun. 8. Jakab E. i. m. II. 417. l. Valószínű, ugyan, hogy a négy recepta religio papjai éltek is ezzel a szabadsággal, de emlék még sem maradt fenn róla.

falai között. Sőt addig ment a türelmetlenség, hogy nem csak a nyilvános vallásgyakorlatból, hanem a polgári köz- és magánjogi jogosítványokból, a hivatalviselésből, választásokból, ingatlan szerzésből is kirekesztettek a reformátusok. Mindez azonban az akkori viszonyok és közállapotok szerint nem ment valami lelkizsarnokság számba, mert így jártak el más felekezetek is; de azért mégis fel kell említeni, annak igazolására, hogy a vallási türelem, illetőleg türelmetlenség tekintetében a hitvallás semmi különbséget nem tett az emberek közgondolkozásában.

A kolozsvári reformátusok a birtokképeséget Bocskay Istvánnak egy rendelete által nyerték meg,* míg a nyilvános vallásgyakorlatot a fent idézett törvény biztosította számukra. A nyilvános vallásgyakorlatot megnyert reformátusok első istentiszteleteiket a középútczában, egy kapualj alatt voltak kénytelenek tartani. Várad Miklós, a Váradról 1598 tájt Kolozsvárra menekült és felesége jussán ott megtelepedett polgár adta a helyet. Itt legeltette Maróthi Traszki Lukács az Urnak nyáját, mígnem Báthory Gábor 1609-ben az óvári, egykor dominikánus zárdát s templomot, mely fiskális jószág volt, nekik nem adta s így őket rendes istentiszteleti helyhez juttatta. Az 1612. évi országgyűlés külön törvénnyel is biztosította a *«szentháromságról való igaz orthodoxa confessió»* vallóit, a reformátusokat, ennek a fiskális birtokká lett zárdának s templomnak a tulajdonában. A templom melletti zárdában iskola is állított és úgy az egyház, mint az iskola a Báthory Gábortól nyert s a későbbi fejedelmek által folyton szaporított tekintélyes adományok, alapítvá-

nyok birtokában csakhamar az erdélyi református anya-szentegyház első gyülekezetévé illetőleg egyik legvirág-zóbb iskolájává lett és alapítása módjánál fogva saját-ságos külön állásra tett szert.¹

A mint Kolozsvárt, hasonlóképen alapította, illetőleg erősítette meg a református egyházat az unitárismus-nak többi székhelyein. Így Désen is 1568 óta, 1606-ban találjuk az első református lelkészt, Károlyi Györgyöd kinek feltünésével és Deési Joó Lukács unitárius papnak 1612 tájt történt halálával az unitárismus teljesen elve-szítette ezt a helyet. Ettől fogva Dész a református egy-ház erősségévé vált. Torda, melyet 1602-ben Básta kál-vinista hajdúi tönkretettek, felégettek, melynek lakosai-ból igen sokat legyilkoltak, elveszítette az unitárius egy-házra nézve régi jelentőségét. A romjaiból felépült városban már a reformátusok voltak túlsúlyban. A ref. gyülekezet Rákóczy Zsigmondtól nyerte első papját és az első nagyobb fejedelmi adományt. Báthory Gábor 1608-ban a lelkésznek 500, a tanítónak 100 kőstöt rendelt a tordai aknáról, majd 1610-ben a tordai és egyházfalvi határ dézma negyedét is ennek az egyháznak adta.²

¹ Erd. orsz. gyül. emlékek VI. 228. l. Geleji Titkok Titka. Gyulafehérvárt 1645. Előbeszéd 23. l. Báthory Gábor már 1609-ben átadta volt az óvári templomot a reformátusoknak, de csak a sze-beni országgyűlés után 1612-ben állította ki kellő ünnepélyes formában az átengedésről szóló privilégiumot. 1610-ben a kolozs-vári harminczad egész jövedelmét az egyház és iskolának adta. Ezen felül adta volt még a kolozsvári határról a gyalui várhoz járó dézma fele részét is ugyanazon célra. Kolozsvári egyh. község ltr. Fekete i. m. 16. l.

² Hogy Désen miképen alakult meg a ref. egyház, azt nem tudjuk. Fejedelmi adománya nincs Bethlen Gábor koráig, ha-nem egyenesen a régi róm. kath. egyházi jövedelmeknek örö-

A református egyház ilyenformán tért foglalt abban a három nevezetes városban, honnan az unitárismus kiszorította és a városi kiváltságok erejénél fogva eddig kizárta volt. Mindezt Báthory Gábornak köszönheti az egyház, ki ha nem üldözte is az unitáriusokat, mint hajdúi kivánták, de a recepta religiók egyenjogúságának velök szemben és a reformátusok javára érvényt szerzett. A mint a magyarok földjének ezen főbb városaiban is megvetette lábát a református egyház: elsősége és túlsúlya többé kérdésbe sem jöhetett. Hiszen a többi magyar és székely városokban már régen ő volt az uralkodó és a vidéken hasonlóképen nagy többséggel bírt, úgy hogy a XVII. század első tizedében az egyház anyagyülekezeteinek száma a 400-at meghaladta.

Mínthogy Báthory Gábor, ki a királynak titkon a róm. kath. vallás helyreállítását ígérte, a hajdu vitézeknek pedig nyíltan «az eretnek trinitáriusok és a bálványimádó pápisták» kiirtására tett fogadalmat, a két ígéret

köze lett. Tordára Geleji szerint, i. m. 22. l. Rákóczi Zsigmond vitte be a ref. vallást. Báthory Gábor adományairól l. Névkönyv 1867. 23. l. Orsz. ltár kincst. oszt. Gyulafehérvári kápt. Lib. Reg. IV. 39. l. Báthory Gábor adományai közül megemlíthetjük még a kolozsi pap fiskális javadalmának a megerősítését. L. Névkönyv 1871. 53. l., a fogarasi egyházközségnek 1610-ben adott vásárvámot, (Egyh. közs. ltr. I. l., 2. sz.), a radnóti papnak adott dézmát. Prot. Közlöny 1882. 389., 423. l., az enyedi iskolának adott 25 köből buza és 2 hordó borból álló «subsidiomot» Lib. Reg. VII. 45. l., a kolozsvári ispotálynak rendelt 2000 kósót. U. o. 45. l., a tasnád-szántói s tövisedi papok dézmáját u. o. 78. l. a debreczeni alumnusok számára rendelt szepesi dézmát u. o. 99. l., a fogarasi pap fiskális javadalmát u. o. 154. l. a kolozsvári orthodoxusok egyetemének adott kolozsmonostori házakat, Lib. Reg. IV. 259. l.

között tényleg a református egyház megerősítését vette munkába: ezért a reményükben csalódott róm. katolicusokat nyugtalanság, sőt ingerültség fogta el. Egy ideig nyugodtan várták, hogy a fejedelem be fogja váltani a királynak adott reversálisában foglalt ígéretét. Ebben a reményben egyesek már titkon dolgoztak is a róm. katolicizmus helyreállításán, sőt voltak olyanok is, kik nyílt fellépéssel akarták Báthoryt ígérete beváltására szorítani. A legbuzgóbbak egyike volt Kornis Boldizsár, ki «erényeit szent Ignác lelkigyakorlataiból merítette, melyekkel lelkét a brünni collegiumban nevelte ki.» Az országos tilalom daczára márán rejtegette Vásárhelyi Dániel atyát s tőle vette naponkint a lelki táplálékot. Wesselényi István és nővére, Wesselényi Anna, a buzgó református főúrnak, a nagy Csáky Istvánnak özvegye, a náluk lappangó Bálint atya tanácsára, a krasznai és közepszolnoki ref. egyházakat tetteg bántalmazták is. Hadadon, Zilahon, Szilágy-Somlyón, Karásztelkén, Krasznán a papok tizedbeli s más jövedelmét elvonták, sőt egyes helyekről a ref. lelkészt elűzve, pápista papokat szállítottak a parochiára s a református lakosságot zaklatták. A telegdi ref. templomot is elbontották a római katolicusok és annak anyagából r. kath. templomot építettek. Tövisen, Monostoron, Székely-Udvarhelyen, Fehérváron, az 1607. évi törvény ellenére áruhás jezsuiták bujkáltak és a reformátusokat sértegették. Végre midőn látták a r. katolicusok, hogy a fejedelem sehogy sem vonható a pártjukra, az 1609. évi kolozsvári országgyűlés alkalmával a rendek és a fejedelem elé emlékirattal járultak és feltárták kívánságaikat. De Báthory most sem sietett óhajításuknak eleget tenni. Maga kérte a rendeket, hogy a sérelmek és kívánságok tárgyalását halaszszák a

jövő gyűlésre. És a rendek mellőzték is e tárgyalást, ellenben elővették a kraszna- s középszolnoki panaszokat melyeknek végelintését szintén elhalasztották ugyan, de az erőszakosságokat elítélték, s elhatározták, hogy a további rendelkezésig az 1608 előtti állapotok tartassanak fenn.*

A kívánságok tárgyalásának mellőzése, főleg pedig a fejedelem magatartása teljesen elkeserítette a róm. kath. vallású rendeket. Már az 1609. évi gyűlésen, mikor a fenti határozat hozott, a heves Kornis Boldizsár fenyegetőzöleg lépett fel. «Ti most örültök, — úgymond — és mi szomorkodunk. De majd eljő az idő, mikor a mi szomorúságunk vigalomra és a ti örömtök gyászra változik és a mise régi tekintélyébe visszahelyeztetik.» Hivatkozott arra, hogy van nekik 7000 emberök, kik az ő igazságaikért fegyvert fogni is hajlandó. Imreffy megrovó szavai és a rendek zugása hallgattatták el a buzgó férfiút. De bosszúszomját semmi sem hűthette le.

Ezen országgyűlés után keletkezett a Kendy István-féle összeesküvés, melynek célja Báthory Gábor megbuktatása és a primás testvérének, Forgách Zsigmondnak, az erdélyi fejedelmi trónra ültetése volt. Az összeesküvést Báthory féktelen és kicsapongó természete oly irányba terelte, hogy az összeesküvők már nem elégedtek meg a fejedelem megbuktatásával, hanem egyenesen rövid úton akarták eltenni láb alól. Azonban a széki orgyilkossági kísérlet csúfos kudarcot vallott és mikor a felfedezett összeesküvésről kitűnt, hogy annak részesei egy-két kivé-

* Daróczy i. m. 159. l. Báthory Gábor oltalom levelei a szilágysági egyházak részére Szilágy e. m. ltárában. Erd. orsz. gyűl. emlékek VI. 169—5. l.

tellel csupa róm. kath. urak: a fejedelem és az országrendek haragja a bűnrészes urak személyén kívül a róm. kath. vallás s főleg a jezsuiták ellen irányult.

A beszterci országgyűlés, az összeesküvő urak elitélése mellett, a róm. katholicismus ellen is kemény végzéseket hozott. Elrendelte, hogy a pápista patronusok által a község nyakára erőszakolt plebánosok haladéktalanul eltávolíttassanak, az elvett templomok és jövedelmek visszaadassanak. Tövisről, Fehérvárról, a szilágyosmlyói járásból, Székelyudvarhelyről s az egész Udvarhelyszékből a pápás papok kitiltattak, «minthogy bizonyosan comperiáltattot, hogy ez mostani, ő felsége ellen való practicában is ők misceálták magokat és alattomban azt foveálták.» A községet pápista istentiszteletre kényszeríteni tilos; de ha magától reá megyen: szabad vele. «A ki pápista papot akar tartani, házánál tartsa. A pápista papoknak pispekek ne legyen. Jezsuita papot pedig ez birodalomban, se Magyarországbán sehol senkinek tartani szabad ne legyen. In summa: az religio dolgában az medgyesi 1588 esztendőbeli articulus tartassák.» És ez az articulus teljes szövegében, újból törvénybe iktattott.*

Az országgyűlés után Báthory Gábor azonnal munkába vette a vallásügyi törvények végrehajtását. A törvényben megjelölt helyeken a r. kath. kultusz eltiltatott. A gyulafehérvári jezsuita kollegiumot a fejedelem a re-

* Tört. Tár 1888. 750. l., Daróczy i. m. 159—61. l. Századok 1876. 470. l., Erd. orsz. gyűl. emlékek VI. 30—5. 170—3. l. Daróczy i. m. 161. lapján azt is elmeséli, hogy Báthory Gábor a széki merényletért kivégzett róm. kath. urak megölésénél használt pallost a kálvinista püspöknek küldötte, azzal az intéssel, hogy ő is így dühöngjön a pápisták ellen.

formátusoknak adományozta. Székelyudvarhelyt mindkét templom, melyet a jezsuiták még Mindszenti Benedek főkapitánysága idejében vettek el a reformátusoktól, ezeknek újra visszaadott és a nagyszámu római kath. hívek templom nélkül maradtak. Egész Udvarhelyszéken a r. kath. plebániák Bacsoni András kálvinista esperes fenhatósága alá kerültek. A jezsuiták, a mint a merénylet meghíusulásának és a beszterczei végzésnek híret vették, nem várták be, hogy a fejedelem koczikat rendeljen számukra, hanem nagy gyorsasággal kereket oldottak és az összeesküvésben főreszes Vásárhelyi Dániel vezetése alatt, úttalan utakon, a székelyföldet is elkerülve, Oláhországba menekültek. Április 3-án, a beszterczei törvények szentesítésének napján, már az oláhországi vajda vendégszeretetét élvezték és innen Moldván át kerülve mentek északi Magyarországra. Azonban közülök egyesek mégis itt maradtak lappangva s rejtőzködve. Csáky Istvánné nem bocsátotta el Bálint atyát, hanem addig dugdosta, rejtegette, mígnem bátyjának, Wesselényi Pál kincstartónak közbenjárására Báthorytól engedélyt nem nyert, hogy a kedvelt pátert háborítlanul megtarthatja.*

A beszterczei országgyűlésnek van még egy másik vallásügyi végzése is, mely azért érdemel különös figyelmet, mert ebben a törvényben van először kifejezetten szó a *szombatosokról*, azokról aa innovátorokról, kik «sidó hitet és sidó ritusokat követvén, isten ellen való káromlásokat szólnak.» Ellenök az innovátiót tiltó tör-

* Erd. orsz. gyűl. emlékek VI. 35. l. Zayzon Ferencz: A székely-udvarhelyi ev. ref. egyházközség története. Székely-udvarhely, 1893. 81—2. l., Veszely i. m. I. 394. l., Daróczy i. m. 160—1. l.

vények megújítatnak és elrendeltetik, «hogy efféle religiön valókat az jövendő gyűlésre citáltassa Felséged, holott ha ad meliozem mentem nem redeálnak, törvény szerint büntetessenek. Interim a papok, kik káromlást szólottnak, tisztességes custodia alatt tartassanak.»

A szombatosságnak, midőn ez a törvény meghozatott, midőn róluk, mint «sidó hitet és sidó ritusokat» követőkről először tétetik a törvényben említés, már elég régi, közel 30 éves és elég mozgalmas története volt. A szombatosság legelső alakjában «zsidózás» és Dávid Ferencz utolsó vallásaig, «kiért megszenteltetett» vihető vissza.

Ismeretes dolog, hogy a kálvinizmus sokkal nagyobb súlyt fektet a ó-szövetségre, mint a lutheránizmus. Az unitarizmus az ó-szövetségnek ezen tiszteletében, egészen természetesen, túl ment még a kálvinizmuson is, mert háromság-ellenes álláspontját csakis erre fektethette teljes bizonyossággal. V. Mózes 6, 4. a legfőbb érv, melyhez a többiek csak pótlék és kisegítő minőségben csatlakoznak. Az új-szövetség tekintélye megkövetelte, hogy azt az ó-val egyeztessék. Az egyeztetés eredménye a Jézus Krisztusnak «tett istensége» (deus factitius) és «kent-fent» Krisztussága, vagyis a «másfél isten» hívés lett, a mint ez az unitáriusok 1567—79. év közötti hitvallásaiban foglaltatik. Midőn aztán Dávid Ferencz és meghittebb barátai ezen tannak és egész eddigi álláspontjuknak tartahatlan, sőt nevetséges voltát belátták, az «egy Isten hívés» megkorrigálására csakis az az út állott előttök, hogy az ó-szövetség súlyát az újnak rovására folytonosan emeljék. Dávid utolsó álláspontján a Jézus Krisztus az egy Atya Istennek minőségileg csak olyan eszköze, mint

* Erd. orsz. gyűl. emlékek VI. 170. I.

Mózes és a próféták, de azoknál nagyobb. Messiás, ki eljött ugyan, azonban munkáját a zsidók ellenállása miatt el nem végezhetvén, mennybe ment, honnan újra *el fog jönni* és híveivel ezer évig fog uralkodni. Az új-szövetség nem az az írás, mely e néven neveztetik, hanem ama lelki frigy, melyet Krisztus, azaz a Messiás által kötött Isten az ő benne igazán hívőkkel. Az új-szövetségről szóló könyveknek az üdvösség alapjaira nézve, meg kell egyezniök a próféták írásaival és a mennyiben megegyeznek, annyiban igazak.

A végső következtetések, a melyekig Dávid Ferencz életében eljutott, az isteni kijelentés súlypontját teljesen az ő-szövetségre tolták át. Az Isten személyében és lényegében egy és pedig nem más, mint a ki a zsidóknak mint az egy Jehova jelentette ki magát. A Jézus Krisztus a zsidóknak megígért földi Messiás, ki eljött ugyan, de mert a zsidók által el nem ismertetvén megöletett, földi országát majd akkor fogja megalapítani, ha az Atya neki mindeneket lábai alá vetend. Az egész kijelentés egységes; tehát Mózes és a próféták mindenben megegyeznek az apostolokkal és az evangélistákkal s ezek amazokkal összhangban magyarázandók. Ezen főbb tételekhez mint melléktagozatok járultak: a hit által való megigazulás elvetése és a cselekedetek érdemszerző hatálya, azaz a törvényesség gondolatának diadala; a szabad akarat hangsúlyozása s így az elővégzés elvetése; a sákramentumok értékének lefokozása s végül azok teljes megvetése. Bár vita tárgyát még nem képezte, de az eddigi állásponton, a gyermekkeresztséggel megegyezőleg, kétségbe volt vonható a vasárnap megünneplése is. Dávidtól e tekintetben nincs nyilatkozatunk, de az ő legbuzgóbb híve, Karádi Pál, már 1580-ban nyíltan tanította,

hogy Isten a szombatot rendelte ünnepnek és nem a vasárnapot, mely a pápa műve.

Ily tanok voltak azok, a melyek miatt Blandrata szembe szállt Dáviddal és kíméletlenül kimondotta, hogy a dávidisták a zsidózásba rohannak. Basilins István, Hunyadi Demeter és a többiek szintén zsidózást láttak a Dávid tudományában. Krisztusnak «a maga módján» való imádását is azért sürgették, hogy a keresztyének Krisztusa különbözzék a zsidók Messiásától. Azok a tételek, melyeket Blandrata a Dávid tanítása gyanánt elrettentésül körötetett, egy-kettő kivételével feltalálhatók Dávid leghitelesebb írásaiban is. És azok a következtetések, a melyekre Blandrata s a lengyel unitáriusok, mint a Dávid-féle irány zsidózó eredményeire reámutattak: mind feltalálhatók Karádinál, Válaszutinál és a «Szombatosok régi könyvében», mely rögtön Dávid halála után, 1580-1585 között keletkezett és a mely az 1579. évi tragédiának közvetlen, élő behatása alatt jött létre.*

* Lásd e mű I. kötetében a 261—2. lapot. Dávid Ferencz álláspontját «De Dualitate tractatus Franc. Davidis in tria capita distinctus» cz. értekezésben találhatjuk fel. R. M. K. II. 168. sz. Ezt kiegészíti Karádi Pálnak, Dávid F. leglelkesebb hívének, az Apocalypsira adott magyarázata 1580. Mss. a M. N. Múzeum kéziratárában Hung. Fol. 199. sz. a. Továbbá kiegészíti még «A szombatosok régi könyve.» Ker. Magvető 1886. XXI. 6., 76., 142. l., mely műnek a keletkezése 1580—92. közé esik, mit az események friss emlékezetben léte, a jelen időbeli elbeszélés stb. igazol. Lásd különösen i. h. 144. A most említett három forrás theol. felfogása között a legtökéletesebb összhang van. Egyik bővebb ugyan, mint a másik a dogmatikai tételekben, azonban az alapfelfogás mindegyikben egy, egységes. Ezen felül mind a három megfelel annak is, a mit Blandratának és Basiliusnak e korbéli nyilatkozatai az u. n. davidista irányról emlékeztetben

Dávid Ferencz maga volt az ú. n. «zsidózás», a judaisztizmus megalapítója. Első tanítványai Karádi Pál, Óvári Benedek és Péter, Sztárai Miklós, Bogáti Fazekas Miklós, Erdődi András, Pictoris Máté stb., szóval azok voltak, kik 1579-ben a «consensust» megtagadták, vagy nehezen adták meg és a kik az erdélyi fejedelemség területén kívül laktak, vagyis az alföldi és a baranyai unitáriusok.

Ez a «zsidózás» azonban még nem egészen a «szombatosság.» Amaz elméleti tan és negatív gyakorlati következményei voltak, mint p. o. a keresztség elvetése és az úrvacsora lenézése. Ellenben a zsidózás szombatosságágra lett, mikor amaz elvont tanokhoz és negatív következményekhez a szombat megülése a gyakorlata járult. A szombat megünneplése egyszerre jelentkezik az ú. n. Nőé-féle parancsolatok (I. Mózes 9., 4. stb; Apostolok csel. 15., 20.) megtartásával. Mindkettőnek helyessége már ott olvasható a Karádi Pál «Aperalypsis magyarázatában» (1580) és mindkettő a gyakorlati életben is feltalálható Gerendi János főúr környezetében, kit Franken Keresztély eme tanok lényegtelenységéről, illetőleg helytelen voltáról nagy buzgalommal igyekszik meggyőzni (1585). Egykorú adatokból az is bizonyos, hogy a szombatosok «gerendistáknak» is nevezettek és az ezen időben Erdélyben élő Szántó István jezsuita atya egyenesen Gerendi Jánostól származtatja a «sabbathariusok» sectáját.*

hagytak. Elöttem az összefüggés Dávid Ferencz «utolsó vallása» és a szombatosság között eléggé tisztán áll és nem habozom kimondani, hogy Dávid Ferencz utolsó vallása, kiért megszentíztatott, nem a «tisza vagy legtisztább» unitarizmus, hanem a zsidózás.

* Karádi Pál i. m. bevezetés 4., 16. szöveg 2., 16., 48. l. stb.

De a zsidózás nem állapodott meg a szombatnál, a vér, a fulva holt állapot, a faggyu élvezete tilalmánál, hanem a Nőé-féle parancsolatokról áttért a Mózes törvényei megtartására. Ez a fokozat az, a melytől eddig a szombatoságot számítani szokták és a mely Eőssi András nevével kapcsolatos, ki «addig olvasá a bibliát, hogy szépen kitalálta a szombatos vallást» Az Eőssit követő marosszéki és udvarhelyszéki szombatosok, kik ellen :1595-ben megmegújítottak az innovációt tiltó törvények, már a mózesi ételtörvényt tartották s így többek közt disznóhúst sem ettek. Idővel a Karádi-Gerendi-féle mérsékeltebb irány teljesen elenyészett, úgy, hogy a XVI. és XVII. századok fordulóján a sabbathariusokról el lehetett mondani, hogy «sidó hitet és sidó rítusokat» követnek. Dogmatikájuk azonban megmaradt a régi, t. i. a melyet Dávid Ferencztől és a «davidistáktól» örököltek.

A szombatosok elég üldözésnek voltak kitéve, de ez számukat nem apasztotta, sőt talán még növelte. Az 1595. évi törvény után Mindszenti Benedek kezdé el az üldözést «a szegény sabbathariusok ellen» Udvarhelyszékben és Marosszékben, de Szinán basa Oláhországi támadásának hírére abba hagyta, mert e hír «úgy eszét veszté a religió persecutiójának és inquisitiójának, hogy azután nem leheté az nyavalyás embernek soha neki módja az religió persecutiójában.» Azután Mihály vajda adott ki egy rendeletet a szombatosok ellen, melynek következtében Marosvásárhelyt Szabó Gáspár főfő szombatos könyvei a bitó alatt égettettek el. Tamásfalvy János királybíró bírá ekkor «nagy kegyetlenséggel Marosszéket»,

ki «az religiónak erős persecutora lón.» Minthogy azonban Marosvásárhelyt a legtekintélyesebb családok, az előljárárság tagjaival atyafiságban levők, voltak a szombatások vezetői, nagyobb bántalmazásuk nem is lett s így fiaikra «maradott a szombatlás.» Az Eőssi által fiúvá fogadott Péchy Simon, Báthory Zsigmondnak, majd Bocskaynak kancellárja, nagyban emelte a szombatosság fényét és növelte híveinek számát. A nagy pártfogóban bizakodva, már nem is törődtek a szombatások az innováció tilalmával, sőt Udvarhelyt az «arrianusokkal» együtt «kezdettenek gyűlést és törvényt tartani, mely annak előtte nem volt.» Rákóczy Zsigmond kormányzó (1606 márcz. 7.) el is tiltá e gyűlésezést és utasította a szék előljárárságát, hogy «a régi szokás ellen efféle valláson való papoknak se gyűlést a megnevezett helyeken s egyebütt is ne engedjen lenni, se törvényt tenni.» A szombatosság lassanként magára az unitarizmusra nézve is veszedelmes kezdett lenni, mert bár a reformátusokból is hódított, de mégis első sorban az unitáriusok számát fogyasztotta és őket rossz hírbe keverte. A Krisztus nem imádásának lappangó tana és bizonyos szertartásbeli közönség, őket is könnyen a szombatosság gyanujába ejtette. Ezért ők maguk is jónak látták, hogy a szombatások ellen állást foglaljanak. Az 1606 jul. 2-iki kolozsvári zsinat harmadik számú határozata szerint az egyház «a iudaisánsokat kebeléből és társaságából kizárja.*

Ilyen állapotban találta Báthory Gábor a szombatos

* Erd. tört. adatok I. 29. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek III. 472. l. Erd. orsz. történetei tára. I. 17. l. II. 25. l. Erd. tört. adatok I. 30-33. l. Ker. Magvető. 1871. II. 34—48. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek V. 401. l. Uzoni-Fosztó i. m. I. 291. l. Dr. Kohn. A Szombatosok. Budapest, 1889.

kérdést trónraléptekor. Nagyobb üldözéseknek, vagy zaklatásoknak, az elmondottakon kívül, sehol semmi nyoma. Annál kevésbé lehet azt állítani, hogy e zaklatás a szombatosok révén az unitáriusokra is kiterjedt volna. Azok a vonatkozások, melyek a szombatos irodalomban ezen felekezet bántalmazásáról szólnak, későbbi időkre vonatkoznak. Még arra nézve sincsenek emlékeink, hogy az 1610. évi besztercei törvény intézkedései miképen hajtottak végre. Annyit tudunk, hogy a Báthory Gábor idejében kegyvesztett Péchy Simon éppen ezen időtájt nagy buzgalmat fejtett ki hitnézetei terjesztése körül és hogy a maig is fenmaradt szombatos irodalmi termékeknek egy tekintélyes része ebből a korból jutott reánk. Báthory Gábor uralkodása, a besztercei törvény daczára is, eléggé csendes időszak a szombatosság történetében.

Báthory Gábornak a jezsuiták és a fondorkodó róm. katolikusok ellen tett intézkedései az összes erdélyi protestantismusnak javára szolgáltak. Azon ténye pedig, hogy a református egyházat az unitarismus főhelyeire bevitte és megerősítette, külön a reformátusok hálijára tette érdemessé. Csakhogy mindeme cselekményeiben igen gyakran megnyilatkozott jellemének uralkodó vonása, az erőszakosság, mely kormányzása második felében, — ha nem is éppen az egyházi téren, — teljesen erőt vett rajta. A fejedelemsége ellen irányuló támadások egészen elodották szenvedélye fékét. A mily erélylyel és eszközökben nem válogatva kereste a trónt, éppen úgy járt el annak megtartása körül is. A százszokot a legkiméletlenebbül igazta le és midőn Szebent elfoglalva, székvárosává tette, már egészen jogosulatlanul hozatta azt a törvényt, hogy Szebenben «mind jelenlétében, mind pedig távollétében az felséged religióján való papjai a templomban szaba-

don prædicálhassanak», — és még jogosulatlanabb volt ama másik intézkedése, melylyel a szász papokat az Andreanum alapján megillető egész vagy háromnegyed dízma-jövedelmet egy negyedre szállítván le, a többit a fiskus számára foglalta. Udvari papja, Rettegi János gyulafehérvári lelkész, hiába igyekezett a fejedelem szenvedélyeinek s erőszakosságának gátat vetni. Hiába tartá a legkeményebb beszédek: Báthoryra nézve ezek olyanok voltak, mint a falra hányt borsó* Az erőszak, a féktelen indulat az országot állandó háború szinterévé tette. Leghűbb és legtehetségesebb embereit is elidegeníté magától és ellenségeivé tette. Élete lassanként kész fürtelem és neve, személye a közmegvetés és utálat tárgya lett. Eddig még minden bel- és küllelenséggel sikeresen megbirkózott, de most már elhagyta szerencséje. Így készült elő bukása, megöletése, mely a szép tehetségű, de borzalmas jellemű emberben igazi zsarnokától szabadította meg Erdélyt.

Mikor fejedelmi trónját ingadozni érezte, politikáját megváltoztatva, ugyanoda folyamodott segítségért, a honnan a trón elfoglalására az első támogatást nyerte, t. i. a királyhoz és róm. kath. magyar főpapokhoz s főurakhoz. Az ígélet és a kilátásba helyezett támogatás ára is természetesen a régi volt: a király hűségére tér és a róm. kath. vallást helyreállítja Erdélyben. A Mátyással kötött szerződés titkos pontjai között első helyen áll a teljes bűnbocsánat Mátyás híveinek, főképen a jezsuitáknak, azután a róm. kath. vallás szabad gyakorlatának a

* Erd. orsz. gyűl. emlékek VI. 35. l. s. köv. 199. l. Teutsch G. D. Das Zehntrecht etc. Schässburg, 1858. 190., 192. Kraus krónikája: Fontes Rerum Austriacarum Scriptores III. 10—11. l.

biztosítása és végül a magyar királyhoz való csatlakozás török elleni háború esetén.* Oly pontok ezek, melyekkel már egyszer, Báthory Zsigmond fejedelemsége alatt, gyászos eredménnyel tettek kísérletet. De a trónját féltő s annak birtokáért mindenre kész Báthory Gábor, a múlt tanúságaira ügyet sem vetett. Kényszer helyzetében kibékült saját fellázadt alattvalóival is. És ki tudja minő sors vár újból Erdélyre, ha az eseményekben hirtelen döntő fordulat nem áll be. Báthory Gábornak nem állott módjában nagybátyjának, Zsigmondnak, a szerepét végig játszani, mert a Mátyással kötött béke által felingerelt török őt elejtette, mire a rendek az előle elmenekült, de török segítséggel visszatért Bethlen Gábort tették Erdély fejedelmévé. Végre is a töröktől szorongatott és Mátyástól kellőleg meg nem segített Báthory Gábor, a fejedelemségre vágyó Géczy András árulása következtében, 1613 október 27-én, Nagyváradon, az általa annyira dédelgetett hajduk által meggyilkoltatott.

A korán elhunyt szerencsétlen sorsú ifjú fejedelem uralkodása Erdély politikai történetében bizonyára épen nem tölt be fényes lapokat, de az erdélyi református anyaszentegyház mégis nagy jóltevőjeül tekinti Őt, kinek hatod féléves kormányja, épen a legválságosabb időkben, az egyház teljes megszilárdulását idézte elő.

* Erd. orsz. gyűl. emlékek V. 71—2. I. Szilágyi Sándor Báthory Gábor története. Pest, 1866. 234. l.

8/a. A virágzás korszaka.

Bethlen Gábor.

Erdély legnagyobb fejedelmének trónfoglalása korszakos esemény hazánk történetében. Ő volt az, a ki megakadályozta, hogy a harminczéves háborúnak első időszakában győztes vallási és politikai reakció, melynek hullámai Csehországban és a Németbirodalomban oly szörnyű pusztítást vittek véghez, hazánkban sikerekhez juthasson. Az ő nagy tehetsége, bölcsessége, politikai éleslátása és hadvezéri képességei újból megmentették Magyarországot attól, hogy Csehország sorsára jusson és hogy II. Ferdinánd lorettói fogadalmát hazánkban beválthassa. De nem kevésbé fontos esemény az a kis Erdély életében is, mely általa egyszerre Európában egyik, nagyon is számba vehető és veendő politikai tényezővé lett és sok ideig mint a politikai és lelkiismereti szabadság erőssége volt ismeretes.* Erdély belső életében virágzás, jólét fűződik kormányzása idejéhez. A vallásügy terén az egyenjogúság visszatér és sértetlenül fenntartatik. Az alapvető egyház-politikai törvények épségben fenmaradnak, és vallás-üldözésnek nyoma sincs. A református egyház pedig az ő idejében, az ő támogatásával

* L. Pulszky Ágost: Pázmány Péter 1887. 94. l.

oly nagy tekintélyre, fényre, dicsőségre tesz szert, hogy szinte elsőrangú országos és nemzeti tényezővé lesz mindkét hazarészben.

Bethlen Gábor Erdély szülöttje, nem úgy mint közvetlen két elődje, kik az anyaországból valók. Az erdélyi viszonyok között nőtt fel, a mely viszonyok a nagyobb elméket a vallásos elfogultságtól, türelmetlenségtől mentesíteni tudták. Maga és legközelebbi rokonsága református ; családjának több oldalága unitárius; sógorságában róm. katolikusok és szombatosok egyaránt találhatóak. «Kálvinista ugyan, — mondja róla egy 1620. évi jelentés — de nem gondolkozik rosszul a lutheránus hitről.» Nem szerette az unitáriusokat, de azért nem bántotta őket. «Én az ariánusokat fölötte gyűlölöm — így adja szájába a szót Gál Péter, a nádor követe 1623-ból — és ha mit cselekedném fogadásom ellen, tehát legörömelebb őket üzném ki ez országból; de maradjon helyén fogadásom.»* Az Erdély szabadságáért vívott küzdelmekben az összes nemesség, a különböző vallások hívei, vállvetetten harcoltak egymás mellett és ő is ott volt közöttük. Alig egy-két pápás család az, melyet a vallásos buzgóság elvakítva, még a szerzett szomorú tapasztalatok után is a Habsburgok fenhatóságáért rajong. Az óriási nagy többségnek szabadság kell. És a közös küzdelem, fáradozás, vérontás megmutatta, hogy ugyan annak a hazának minden vallásbeli különbség daczára egyaránt jó, buzgó s áldozatkész fiai lehetnek, ha csak annak a javát szolgálják. Akár lutherista, akár pápista, akár kálvinista, ariánus vagy sabbatharius: csak a haza üdve legyen szemeiben az első. Ilyen viszonyok között

* T. Tár 1889. 75. I. Erd. orsz. gyűl. emlékek VIII. 143. I.

nőtt fel Bethlen Gábor, a nagy Csáky István és a vitéz Székely Mózes idejében. És ő, ki ifju korában megtanulta, hogy a csatasorban, vagy a tanácsi padokon küzdő bajtársaknak nem a vallása, hanem karja, kardja, bölcsesége és jó szándéka jó számításba: mint fejedelem is első sorban a hazafit, a honpolgárt nézte, nem pedig annak a vallását.

Bethlen Gábor trónralépése kettős jelentőséggel birt az uralkodó politikai felfogásban. Egyfelől biztosította Erdély számára az Önálló fejedelemséget, és így a király egyesítő törekvései elé gátat állított. Más oldalról pedig az önálló Erdély mindkét hazarész protestánsainak védbástyájává lett. És nehéz eldönteni, hogy ebben a korban, midőn az egész politikai életnek legfőbb mozgató rugója a vallási kérdések: vajjon Bethlen uralkodása melyik szempontból volt inkább szálka a magyar király és kormánya szemében. Már Báthory Gábor idejében mondogatták a magyarországi pápisták: «kár eretnek embernek erdélyi fejedelemséget viselni».* És ebben benne foglalatik mindkét szempont összesítése, t. i. hogy csak róm. kath. fejedelemtől lehet várni ennek a vallásnak helyreállítását, valamint a király fenhatóságának az elismerését. Ebből a kettős szempontból indult volt meg már Báthory Gábor ellen Forgách Zsigmond támadása és épen ezért követett el mindent a bécsi diplomatia, hogy Bethlen Gábor trónfoglalásának útját állja.

Előbb hatalomszóval akarták a tróntól visszaretteníteni. De mert szóval, erő hiján, sokra nem mehettek: arra akarták rábírní, hogy a Báthory Gábor-féle titkos pontokat ő is fogadja el. Persze ! ezek elfogadásával teljesen le-

* Erd. tört. adatok II. 125. 1.

vágná maga alatt a fát, mert mi sem könnyebb, mint a titkos egyességet titkon a török kezébe juttatni s ezzel azt a fejedelem ellen ingerelni. Csakhogy Bethlen igen ügyesen kerülte meg a csapdát, midőn a koronás magyar király hűségére, a közös magyar hazának a török ellen megvédelmezésére, sőt a róm. kath. felekezet jogai biztosítására is hajlandó volt esküt tenni, de minderről levelet, mely a porta előtt árulója lehetett volna, ki nem adott.*

Azonban Bécsben és a róm. kath. magyar tanácsok körében még mindig a Rudolf-korabeli felfogás járta: Magyarország és Erdély egyesült ereje, egy kis külföldi segítséggel kiüzi a törököt és helyreáll a Magyarbirodalom egysége, megszűnik az erdélyi fejedelemség és a pápás missió elé gazdag aratás tárul. Ennek a felfogásnak leghatalmasabb szószólója, magyar részről, Pázmány Péter, az esztergomi érsek, Bethlen Gábornak nagy ellenfele volt. Ő és társai sehogy sem bírták megérteni az erdélyiek eltérő nézetét, a mely szerint előbb meg kell törni a törököt, biztosítani a lelkiismereti szabadságot és majd akkor Erdélyt is vissza lehet vinni szent István koronája közvetlen fenhatósága alá. És mert ezt nem tudta megérteni vagy nem tudta méltányolni, ő is épen úgy, mint a császári diplomátia, Bethlen megbuktatására tört. A Homonnay György-féle támadásban, Bethlen és a protestantismus ellen indított eme practicában, Homonnay csak eszköz; a mozgalom lelke, intézője maga a nagyeszű érsek volt. A török ellen való honvédelem ürügyével, de erős vallási háttérrel indult meg a Homonnay kísérlete. «A pogányságnak nem keveset kelletik

* Erd. orsz. gyűl. emlékek VI. 478., 332., 492. l.

tartani attól, — írja Homonnay, Bethlen által elfogott levelében — a mikor Erdélyben katolikus fejedelem leszen valaki.» De hát azért még sem a török elleni védelem, hanem a religió: az eretnekek leküzdése volt a főindok. Magyarország nádora, a lutheránus Thurzó György és Erdély fejedelme, a kálvinista Bethlen Gábor rettegéssel tölték el a pápistákat. Ha netalán Mátyásnak halála történnék és ez a két eretnek vezér conspirálna egymás között s «az katolikusok ellen feltámadnának: mind extirpálnák vagy martyrommá tennék őket.»* Ime, ezért van a Bethlen elleni fenekedés és cselszövény! De mindez hiába volt, mert nemcsak Pázmány, hanem Bethlen is megvolt kenve a diplomatai művészet minden kenőcsével és a legügyesebben szőtt pápista-machinációk is hajótörést szenvedtek a fejedelem előrelátó cselekedetein és az ellenfél eljárását mindig megkerülni tudó óvatos vigyázásán, melyekkel magát trónján megerősítette.

A fejedelmi conditiókban Bethlen is esküvel fogadta, «hogy minden rendeket személyválogatás nélkül szabadosan megtart religiójokban és annak szokott exercitiümába, az articulusok tartása szerint.» A feltételeket és esküjét nemcsak hogy megtartotta, sőt szabadelvűségéből kifolyólag, még «az articulusok tartásán» is annyit lazított, a mennyit az állami közérdek veszélyeztetése nélkül lehetett. Így pl. a róm. kath. vallásgyakorlat ellen az 1610. évi beszercezi országgyűlésen hozott megszorító végzések szigorán igen sokat enyhített. Még azt is megengedte, hogy a kolozsmonostori jezsuiták visszatérhessenek. Az itteni zárdát és templomot birtokukba adta s

* U. o. VII. 293—4. l.

fejedelmi rendelkezését a (1615 szept.) kolozsvári országgyűlés által megerősítette épen abban az időben, midőn ellene, «eretnek volta» miatt, javában folyt a Homonnay-féle cselszövény. A jezsuiták ezen intézkedések következtében egészen 1653-ig békésen is birták a monostori zárdát.*

Fenkölt gondolkozását mindjárt első vallásügyi törvénye is megmutatta. Nem egy vallásfelekezetről szól ez, hanem valamennyi recepta religióról. De ugyancsak ebből kitűnik az is, hogy a vallásügy rendezésénél az állami közérdeket tekinti első sorban, a mely nem engedheti meg, hogy a vallásügy teljesen szabadjára hagyassék. A vallásos élet egyik kiegészítő — és ebben a korban épen legfőbb — alkatrésze az állami és társadalmi közéletnek. Sajátságos természete nem engedi, hogy az államhatalom durván nyuljon bele, hanem a beavatkozást a lehető szűk körre, a «salus reipublicae» legvégső határára szorítja. Ez a felfogás nyilatkozik meg a medgyesi országgyűlés (1614 február) vallásügyi czikkeiben is, midőn az egyházak kebelében a jó rend fentartását megkövetelik, de az a felett való felügyeletet az egyházak autonóm jogkörében hagyják, az állami közreműködést

* Mig ellene róm. kath. dinasztikus politikából mindenféle fondorlatokat szöttek, ő Székelyudvarhelyt a róm. katolikusok szabad vallásgyakorlatát helyre állította. Veszely i. m. I. 259. l. Szilágy-Somlyón hasonlóképen biztosította ugyanazt 1615-ben. Szilágyi e. m. prot. Az ő korában történt, hogy Udvarhelyszéken 6 nagy egyházközség egyszerre elszakadt a ref. egyháztól (Bod P. Hist. Eccl. I. 299. l. Udvarhelyi e. m. prot.) és nincs semmi nyoma, hogy ő ennek megakadályozására bármit is tett volna. Ezen egyházközségek: Szombatfalva, Vágás, Sz.-Lélek, Oroszhegy, Sz.-Tamás, Zetelaka. V. ö. Veszely i. m. I. 316., 340—1. l.

a «ius advocatæ» körében biztosítván az egyházaknak. A nevezett országgyűlés 3-ik czikkelye azt rendeli, hogy minden bevett vallás püspökei és seniorai, «kiki mind az ő szokott vallásában recepta religióján valókat mindenütt az országban szabadon visitálhassák, fogyatkozásokat reformálhassák, és jókat is jobbitani és a vétkeket érdemek szerint való büntetéssel, minden erejekkel, hasznos, jóságos és dicséretes cselekedetekre indítsák.» Hasonlóképen gondoskodnak az összes iskolákról is, meghagyván: «Az tanuló scholáknak is azonképpen minden helyeken, kinek mennyire lehet értéke, mindenütt igyekezzenek helyére állítani és felépíteni.» Ezeken felül elrendeli, hogy az elvitt harangokat mindenki vigye helyre, továbbá hogy az összes egyháziak mentességei, különösen a beszállásolás kötelezettsége alóli mentesség, mindenütt tiszteletben tartassanak.*

Hogy az elfogulatlanság nála nem számítás, nem meszterkélttség dolga, arról számos intézkedése tesz tanubizonyosságot. Ezek közül egyik legnevezetesebb és szintén uralkodása első évéből való, a háromszéki communitás számára 1614 aug. 10-én kiadott privilegiuma, melyben a Háromszéken lakó református és unitárius papság kérelmére, bizonyos szabadalmakat ad, illetőleg erősít meg számukra, melyek részint az egyháziaknak tehermentességére, részint az egyházkormányzatra s az egyházi rend függetlenségére vonatkoznak. Ezzel a privilegiummal a két vallás hívei között eddig is fennállott és az okmányban különös dicsérettel kiemelt egyetértést s barátságot még szorosabbá tette és egy oly szerves kapcsolatot létesített, mely «communitás» néven századokon keresztül

* Erd. orsz. gyűl. emlékek VI. 413. I.

fenmaradt. Elfogulatlansága igazolása végett hivatkozni lehet számos olyan cselekvényére, melyekből kitéjük, hogy nem szokta volt nézni az egyesek vallását, midőn azok személyes érdemeinek az elismeréséről és méltánylásáról volt szó. Nem magában álló eset az, hogy a tudós jezsuitát, Káldy Györgyöt, segítette a biblia kiadásában. Róm. katolikus, unitárius és oláh papokat is nagy számmal emel nemességre, adományokkal lát el vagy jószágait a közterhek alól mentesíti. A gyulafehérvári káptalan Liber Regiusai hangosan hirdetik, hogy mily távol állott a sok helyt még manapság is uralkodó vak elfogultságtól, mely még cselédül sem alkalmaz más választ. Az anabaptisták letelepítése, a zsidóknak adott kiváltságlevele stb. mindannyian egy nemes és a korabeli egyoldalúságtól ment lélekre mutatnak.*

Azonban Bethlen Gábor a másfelekezetűek iránt tanúsított minden türelme daczára is kifejezett jellegű református, még pedig hitbuzgó református fejedelem maradt, kinek legfőbb gondját saját egyházának erősítése és felvirágoztatása képezte. Míg a többi vallásoknál a személyes érdemeket jutalmazza csupán és soha sem megy az illető felekezeti egyház anyagi támogatásáig: addig a református vallásnál a személyek mellett első sorban az intézmények emelésére, gazdagítására, fejlesztésére törekszik. E tekintetben vallásos meggyőződése és politikai belátása egyaránt teljes összhangban voltak. Az a kor, melyben ő élt, egyáltalában nem ismerte a felekezet nélküli államot még akkor sem, ha több vallásfelekezet egyenlő szabad vallásgyakorlattal birt is valamely állam-

* Bod P. Hist. Eccl. II. 233—9. I. Nemesítése, adományai a Lib. Regiusok VIII—XV. kötetében.

ban. Hiszen még mai nap sincs állam kerek e világon, melynek valamely kifejezett, felekezetiesen vallásos jellege ne volna, még ha intézményeiből az egyházi befolyást kizárta is. A társadalom többségének, vagy erőteljesebb részének, vallási felfogása mindig reányomja az államra és intézményeire a maga bélyegét. A XVII. század, különösen pedig ennek első fele, melyben Bethlen is élt, határozottan megkívánta, hogy a vallás uralkodjék a társadalomban és államban. Ezt felismerte, érezte Bethlen is és épen ezért törekedett arra, hogy Erdély ne csak protestáns, hanem kifejezetten református állam is legyen. Nem volt ugyan többé már gyöngye ez az egyház ebben az időben, sőt úgy számban, mint szellemi erőben jóval a többiek felé emelkedett: de Bethlennek mindez még nem volt elég. Ő elsőséget és pedig olyan elsőséget kívánt neki biztosítani, mely kétségbe vonható ne legyen és a melylyel a többi egyházak semmiképen ne versenyezhesenek.

Kétségtelen, hogy bizonyos szempontból felekezeties-ségnek is lehet minősíteni Bethlen eljárását, hogy t. i. a református egyház megszilárdítására oly nagy gondot fordított; hanem azért meg volt annak az egyetemesebb, magasabb és határozottan nemzeti jelentősége is. Mint egész Európában, úgy hazánkban is, épen az ő korában ütközött össze leghevesebben az a két világnézet, melyet a protestantismus és a róm. katholicismus képviselnek. A róm. katholicismus semmiféle erőszaktól nem riadt vissza és semmiféle eszközökkel szemben nem habozott, csakhogy elvesztett területét visszahódítsa. A Királyhágón túl is megindult és diadalmasan nyomult már elő az ellenreformáció, forgatva a maga megszokott fegyvereit. De nem annyira ez volt talán inkább az aggasztó, mint-

sem szövetséges társának, a fejedelmi absolutismusnak a tér foglalása, s a magyar nemzeti és állami hagyományok veszedelme. A vallási és politikai reakció elé erős gátat kellett emelni, ha csak szolgaságba nem akart süllyedni a magyar. Ezt a gátat akarta megépíteni Bethlen Gábor a református egyház megerősítésével, felvirágoztatásával. Hogy miért éppen a református egyház az, melyet e célra legalkalmasabbnak látott: ennek sok oka van. Bizonyos, hogy a maga vallásos meggyőződése is sokat nyomott a fontban, bár az is bizonyos, hogy nem volt annyira felekezeties, mint nagy utódja, az öreg Rákóczy György. Hiszen legkedveltebb embere a kassai magyar prédikátor, a prot. unió híve, Alvinczi Péter volt, kivel nemcsak személyes jeles tulajdonságaiért, hanem vallásos nézetei miatt is rokonszenvezett. A magyarországi urak között is legjobb barátja az ifju Thurzó Imre hasonló gondolkozású férfit.* Hanem az ő személyes meggyőződése mellett ott volt még az a körülmény, hogy a magyarság nagy része ezt a vallást vallotta, úgy hogy ez abban az időben valósággal magyar vallás volt. A külföldön: Német-, Francia-, Angolországban, Németalföldön és Svájcban ez a vallás rokonokra talált és rokonszenvet ébresztett, a mit pl. az uuitarismusról a legnagyobb jóakarat mellett sem lehetne elmondani. Ha magának ennek a felekezeti vallásnak sajátosságait mellőzzük is : ennyi ok bizonyára elegendő volt arra, hogy Bethlen a református egyházban lássa és találja fel azt a vallási tényezőt, mely a róm. catholicismussal szemben a lelki-

* Magyar. prot. egyháztörténelmi monographiák. Budapest, 1881. 1—24. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek VIII. 112—8. l. Zsilinszky M. A magyar orsz. gyűlések vallásügyi tárgyalásai. Budapest, 1891. 169. s köv. l.

ismereti szabadságnak, a Habsburgok abszolút törekvései ellenében pedig a nemzeti eszmének legalkalmasabb védvára.

Egyháza felvirágoztatásához mindenekelőtt két dolgot tartott szükségesnek, t. i. hogy legyenek annak kitűnő papjai és nagyszámú jó iskolái. Nem mondhatni ugyan, hogy a meglévő papság és iskolák nem ütötték volna meg a többi felekezetek mértékét, de azért mégsem állottak azon a színvonalon, a mely a református egyháznak Bethlen által szánt szerephez minden tekintetben méltó lett volna. Tény az, hogy az utóbbi 20—25 esztendő óta az erdélyi protestantismus szellemi színvonala hanyatlani kezdett. Reformátusok és unitáriusok egyaránt képtelenek voltak arra, hogy szellemi munkásokban előálló szükségleteiket hazai emberekkel fedezzék. A mint a János Zsigmond, a Báthory István és Kristóf korabeli egyházi férfiak, a reformáció hős bajnokai, kik még Luther vagy Melanthon korában a külföldön járva, alapos tudományosságra, széles látókörre tettek szert, — kidőlnék: az itthoniak, közül kevesen lépnek nyomukba. Az unitáriusok kolozsvári jeles iskolája nem egy időben igazán szomorú képet mutat. A nagy bujdosók eltávoztával alig van neves ember az élén; pedig a város is gazdag volt, az iskolának is volt vagyona. Sokszor szinte lámpással keresték a jó rektorokat és most a reformátusokhoz, majd a külföldre fordultak, hogy az iskola tekintélyét fentarhassák. A reformátusoknak elég nagy számú iskolájuk volt, de már kevésbbé javadalmazva és épen ezért itt is csak egyes kiváló egyéniségekhez volt kötve az iskola színvonala. A marosvásárhelyi és gyulafehérvári iskolákban még meg-megakad egy kitűnőség, de a többiek, mint a szászvárosi, a nagyenyedi, a dévai, a

fogarasi stb. csak kisebb jelentőségűek. Ezekből az iskolából került ki a lelkészi kar nagyobb része. Giczey kormányzósága idejében több jeles ifjú látogatott el a külföldre, de ezek közül nem egy az anyaországban vállalt állást visszatérése után (pl. Krakкаи Demeter, Kézdivásárhelyi János stb.). A hiányt a magyarországiak pótolták, kik vagy a partiumból, vagy még inkább a török hódoltságából, főleg Baranyából származtak. De ezen bajoknál még nehezebb csapás súlyosodott az erdélyi protestánsokra a Básta korában, mikor Mihály vajda oláhjai, a kalugyerék vezetése alatt és a Básta kálvinista hajdúi gyilkolták a magyar papokat. Az utóbbiak különösen az unitáriusok ellen dühöngtek, de buzgóságukban nekihevülve még reformátusokat is kaszaboltak. Ide járult még az irtózatosságot kegyetlenséggel folyó háborúnak minden borzalma is, mely az erkölcsöket annyira elvadította, hogy a Básta kora utáni törvények fosztogató, gyilkos, rabló papról, mesterekről, deákokról is emlékeznek, kiknek megfékezése végett egyházi mentességük fel is függesztetett.*

Bethlen Gábor nem várt addig, míg az iskolából felnő a megfelelő számú papság, hanem azonnal hozzá fogott, hogy a partiumbeli s magyarországi papok legkitünőbbjei közül minél többet nyerjen meg az erdélyi református anyaszentegyháznak. Így hozta be Váradról udvari papjává Keserői Dajka Jánost, majd Erdélybe hívta Vári Alatus Jánost, Deési Istvánt, Milotai Nyilas Istvánt és másokat. Hogy a jövő gyarapodást is biztosítsa, Heidelbergbe több jeles ifjút küldött ki a maga költségén, pl. Gyöngyösi Andrást, ki kolozsvári pap lett, Váczi Pétert,

* Erd. orsz. gyűl. emlékek. V. 499. l.

később dési pap és esperes, Geleji K. Istvánt, gyulafehérvári tanár, majd udvari lelkész és püspök, Fehérvári Jánost, marosvásárhelyi pap, Szilvási Mártont, hunyadi pap, Bojthy Gáspárt, marosvásárhelyi tanár és udvari historikus, később pedig Balai Mihályt, Petri Ferenczet, Sonkádi Jánost és másokat.¹ Nem feledkezett meg a hazai iskolákról sem, hanem a meglévőket erősítette és újabbaknak vetette meg alapját. A Báthory Gábor által alapított kolozsvári iskolát javaiban megerősítette és újabb adományokkal gazdagította, a nagyenyedit hasonlóképen javadalmazta. A fogarasi, dévai, szászvárosi sem nélkülözték támogatását. De mindennekfelett a gyulafehérvárit vette gondozása alá, mely már 1622-ben kollegiumnak is nevezetik. Az ő idejében jutnak jelentőséghez a belső székelyföld particulái, a székelyudvarhelyi, sepsi-szentgyörgyi, kézdivásárhelyi; valamint ő alapítja meg 1615-ben a dési gimnáziumot is. Számos levele maradt fenn, melyekből a jeles prédikátorok szerzése és a tanügy emelése körüli buzgósága kitűnik, melyekből láthatni, hogy mily örömmel foglalkozott ezekkel az ügyekkel, melyekből egyháza virágzását várta.²

Mіндеzen intézkedéseinek, melyekhez még egyes gyülekezetek papi és tanítói állásainak javadalmazása is járult, meglett a kellő foganata. A református egyház

¹ Milotai Ny. István Speculum trinitatis. Debreczen, 1622. R. M. K. I. 521. Előbeszéd s ajánlás.

² A kolozsvári iskolának adott quartáról L. Regius VIII. 229. l. Ugyanerről s a kolozsvári harminczadról járó 300 frtról. u. o. XIII. 60. l. L. még Fekete M. i. m. 19. l. A fogarasi iskolára tett adományai az illető egyh. község ltárában. A désié a dési e. k. ltárában. L. még Egyh. tört. monogr. 4., 10. l. Czelder: Figyelő 1881. 258. l.

csakhamar teljes virágzáshoz jutott. Az ország törvényei nem ismertek ugyan különbséget a bevett vallások között, azonban a református vallás, a mely 1605-től 1690-ig folyton a fejedelmek vallása is volt, minden tekintetben elsővé, szinte uralkodó vallássá lett. Már Báthory Gábor alatt érezhető, hogy Erdély állami életét a reformátusok vezetik; azonban Bethlen Gábor korától fogva ez nemcsak elvitathatlan tény, hanem egyúttal Erdély állami jellemének legfőbb vonása is. A reformátusoknak Boecky által 1605-ben visszaadott gyulafehérvári székesegyház államköltségen épül fel; az 1622-ben alapított s alább ismertető akadémiája országos fundatióin alapuló református felekezeti intézet; a fiskus ajtai csakis a református egyház előtt nyílnak meg, midőn egyházi és iskolai adományokról van szó. A többi felekezetek sem vesztek ugyan el, ha valamit korábbi adományokból bírnak; de ujakra nem számíthatnak. És mindez olyan természetes dolog, mely ellen senki szót nem emel, senki kifogást nem tesz, mert egyfelől a református egyház a fejedelem egyháza s a fejedelem ennek főpatronusa, másfelől pedig az akkori közjogi felfogás szerint, az államkincstár mindenestől, összes jövedelmeivel együtt a fejedelem rendelkezése alatt áll.

Midőn Bethlen, az ellene szőtt ármányokon diadalmaszkodva, trónján megszilárdult, szükségét látta annak is, hogy a vallás és erkölcsiség ügyének kellő szabályozásával mindenféle ellenvetések és szidalmak, melyeket a pápások a protestánsok ellen tele marokkal szórtak, — t. i. a protestantismus féktelenségre, szabadosságra vezet — megcáfoltassanak. Való dolog, hogy Báthory Gábor rossz példája a közerkölcsök életnek épenséggel nem kedvezett. Nagyon előkelő urak és urinők a legrosszabb hírben

álltak botrányos életük miatt. Bizonyos az is, hogy a vallási kérdésekben tanúsított túlságos szabadelvűség, vagyis inkább nemtörődömség, olyan túlzásokra ragadta a kiforratlan és meggondolatlan elméket, melyek nem csak a protestantizmust, hanem egyenesen magát a keresztyénséget is roszt színbe keverték. A szombatosság, mely mindjobban közeledett a zsidóság felé, botrány volt egész Európa szemében. Hogy minő felfogás terjedhetett szét az erdélyi vallási állapotokról, azt nem nehéz elképzelnünk, ha tudjuk, hogy ebben a korban még az unitárius dogma is elviselhetlennek látszott a legtöbb államban. Bizonyára a szombatosság, az unitarizmusnak ezen népies hajtása, másutt tűzzel és vassal irtatott volna ki. És e felett még csodálkozni sincs okunk, mert nagy részben mai társadalmunk is hasonló felfogást táplál ebben a kérdésben. Ha a modorban, melylyel ez ügyet taglaljuk, megvan is a mennyiségi különbség a multhoz képest, de hogy az alapfelfogás változatlan, ezt világosan mutatja az a körülmény, hogy még ma sem látjuk szívesen a zsidóságnak a keresztyénség rovására való terjeszkedését. Ez a mai tapasztalat, melyet önmagunkon szerezhetünk, megérteti velünk, hogy minő kötelességeket rótt az európai protestáns és róm. katolikus keresztyén közvélemény e kérdésben az olyan erdélyi fejedelem vállaira, ki adott is e közvéleményre és a kinek a legmagasztosabb elvek körüli küzdelmeiben annak rokonszenvére szüksége is volt.

Bethlen kemény kézzel fogott hozzá, hogy a vallás-erkölcsi élet terén rendet teremtsen. Megfelelő törvények és törvényes eljárás hamarosan segítette a bajokon. Az egyház is megtette mindazt, a mit tennie módjában állott és az ő szellemi fegyvereivel sietett az államhatalom

kardja támogatására. A poenitentiárius kánonok, melyek a református egyházban teljes szigorúsággal szoktak volt végrehajtani, nem engedtek semmiféle olcsó szabadulást, bűnbocsánatvásárt. Különösen Keserői Dajka püspökségétől fogva, ki még a fejedelemmel szemben sem hátrált meg, midőn szent hivatala kötelességeinek a teljesítéséről volt szó, általánosan érezhető az egyház hatása az erkölcsi téren.*

A vallási téren felmerült bajok orvoslása már sokkal nehezebben ment. A különböző felekezetek itten könnyen összeütözköztek és különösen össze a református és az unitárius, melyeknek a szombatosság úgy szólván közös ügye-baja volt. A hatalomra emelkedett református egyház ez ügyben már nem nélkülözte a theológusok ismeretes türelmetlenségét. Egy félszázaddal előbb nem valami kiméletes módon nyomta volt el az unitarismus a ref. egyházat és ez nem feledhette egykori veszteségeit még akkor sem, midőn elkeseredett ellenfelének régóta felibe kerekedett. Az ellentétek kiélesedését tulajdonképpen a szombatosság okozta, holott ennek az unitarismus csak annyiban volt oka, mert belőle sarjazott ki és egyszersmind ő volt annak a csigaháza is, hova veszedelem idején visszahúzódni szokott. De aztán jöttek még más körülmények is közbe, melyek az ellentéteket fokozták. Ilyen volt pl. az unitáriusok kihívó modora, mely a képzelt tökéletességben és felvilágosultságban elbizakodva, a mások kegyeletének tárgyait nem igen kímélte. És ilyen volt a református részről az a körülmény, hogy vezetői az anyaországtól jöven, jóformán csak hír-

* Erd. orsz. gyül. emlékek VI. 316., 496., 413. l. VII. 120., 513. l. Bod Polikarpus 62—3. l.

ből ismerték az unitáriusokat és szokatlanok lévén az ilyen bírálattal szemben, legelső kötelességüknek azok megtámadását és lehető leverését tartották.

Az 1618. évben volt az első összetűzés a két felekezet között ama nyilvános disputatióban, mely aug. 29-én a gyulafehérvári piaczi kistemplomban, a fejedelem jelenlétében tartatott. Közel egy félszázad mult már el azóta, hogy a reformátusok és unitáriusok nyilvános hitvitán utoljára mérköztek a marosvásárhelyi templomban János Zsigmond előtt. Akkor a reformátusok leszorítása volt a cél; most pedig az, hogy az unitáriusok a recepta reliigiók sorából kivettessenek azon okon, hogy már többé nem a János Zsigmond korabeli hitvallási alapon állanak, hanem azon kiadtak. Református részről Geleji Katona István, a gyulafehérvári rektor vitte a szót, míg kemény ellenfele Csanádi Pál, a kolozsvári iskola igazgatója volt. A vita hevében Csanádi, minden óvatossága daczára is, a Krisztust «tett Istennek» (deus factitius) nevezvén, a fejedelmet annyira felingerelte, hogy csak az előre megnyert mentséglevél védelmezte meg a közelálló büntetés ellen. A hitvita után a református theologusok nyilvánosan vádolták az unitáriusokat, hogy előttök a Krisztus nem több, mint a törökök előtt, sőt talán még-
annyi becsülésben sem részesítik.*

* Az előcsatározások nyomát mutatja Szentkirályi Benedek: *Vindictio locorum veteris Testamenti etc.* ez. értekezése Marburg, 1619. R. M. K. III. 1256. sz. A Geleji és Csanádi disputatiójáról I. Titkok Titka. Előszó, ajánlás 22. l. Kénosi Tösér János *Bibliotheca Scriptorum Transsylvano-Unitariorum.* Mss. az Erd. Muz. kéziratárában. 27. l. Bod P. *Hist. Unitariorum.* 158—9. l.

Ezen bevezetés után tartatott a fejevári országgyűlés (1618. nov. 4—21.), mely elé a fejedelem a zsidózás terjedésének meggátlása és a zsidózók megbüntetése végett előterjesztést tett. Az országgyűlés a fejedelmi előterjesztést mindenestől a törvények közzé iktatván, «pro perpetuo et nunquam tollendo decreto» végezte, hogy a kik az országban «akár tanító, akárminemű renden való emberek legyenek, kik a recepta religiókön kívül való haeresiseket követnének», hogyha azok ez jövődő karácson napjáig elhagyott egyházakba, vagy a recepta religiók közül valamelyikre nem térnek, «az olyanokat urunk ő nagysága directora által citáltatván, iuxta contenta decreti, minden kedvezés nélkül megbüntesse ő nagysága, mind magokat, mind peniglen azoknak patronusit, promotorit és fautorit».*

Az egyhangulag hozott törvénycikk azt bizonyítja, hogy itten csakugyan és csupán a szombatosokról volt szó és hogy e törvény az alkotmánynak teljesen megfelelt. Azonban a gyűlésen nem hiányoztak olyan hangok sem, melyek az unitáriusokat támadták. Az okt. 14-iki ülésen az a vád emeltetett ellenök, hogy «inkább ragaszkodván a török, mint a keresztény valláshoz, akadályok abban, hogy amaz dicsőségnek királya, a Jézus Krisztus, a világnak megtartója, ebben az országban igazán meg ne ismertessék és tiszteltessék». A megrettent unitáriusok püspöke, a fejedelem előtt is kegyben álló Radecius, másnap már egy Apológiát nyújtott be a fejedelemhez «azoknak kárhoztatások ellen», kik az unitárius vallást «török vallásnak lenni erősítik», mely «magamentő feleletben» szépen kimutogatja a török hit és az

* Erd. orsz. gyűl. emlékek VII. 488—9. 1.

unitárius vallás közt levő különbségeket. A fent idézett törvény azonban eléggé mutatja, hogy az emelt vád csak a buzgalom túllövése volt és semmiféle veszedelmet nem hozott az unitáriusokra.*

Az országgyűlés után felmerült az a nehéz kérdés, hogy kik hát a szombatosok. Ezek, mint eddig és azután is, az unitáriusok között húzták meg magukat s a «recepta unitaria religio» vallói gyanánt szerepeltek. — A szombatosok kikeresése végett, az unitáriusok a fejedelem rendeletéből, még ugyanazon év november 11-én Erdőszentgyörgyön zsinatot tartottak, hol a fejedelem képeben ennek udvari papja Keserüi Dajka jelent meg és elnökölt is. Hogy mi volt ennek az ú. n. «szombatos üldöző zsinatnak» az eredménye: arról alig tudunk valamit. «Üldözésnek» emlékeit nem tartották fenn forrásaink, sőt a fehérvári országgyűlés és az erdőszentgyörgyi zsinat után és daczára is a szombatosság tovább élt és virágzott. A zsinat végzéseit sem tartá fenn számkra az idő. Hogy a szombatosok e zsinatra megidézettek: az merő találgatás. Az sem valószínű, hogy az unitárius egyházból való kizárásukról lett volna csupán csak szó, mivel ez a kizárás már 1606-ban, minden református beavatkozás nélkül is megtörtént. Leghíhetőbb, hogy itten azon módozatok állapítottak, melyek segítségével a szombatosok kikereshetők az unitáriusok közül.

* Kénosi i. m. 24. l. Magát a munkát l. M. N. Muz. Q. L. 1171. sz. a. V. ö. Ker. Magvető 1886. XXI. 344. l. s. köv. Itt ez az irat 1608—9-re van téve, de tíz évvel későbbi az, a mit az események bizonyítanak. Ezen kérdésekkel van összefüggésben az is, a mit Segesvári Bálint krónikás Gyöngyösi András kolozsvári ref. papról, ennek az unit. főtemplom elvételére irányuló szándékáról beszél. Erd. tört. adatok. IV. 192. l.

A kikeresést Keserői nem hagyta az unitárius egyházlátogatóságra, hanem maga vette kezébe.*

A következő 1619-ik évben ment végbe az a nagy generális visitatio, melynek emléke legendaszerűleg élt századokon át az unitáriusok között. Keserői püspök sorra látogatván a háromszéki egyházakat, az olyan helyekről hol az 1614. évi unió-okmány alapján református gyűlésekben unitárius pap vagy mester volt alkalmazva, ezeket innen karhatalommal is eltávolította. Nem volt ez az eljárás egyházfoglalás, hanem egyszerűen a felekezeti egyházak határainak szilárd megvonása. Azonban itt nem állapodott meg a református egyház, hanem épen az 1614. évi privilegiumban foglalt kapcsolat alapján kieszközölte a fejedelemtől, hogy a háromszéki unitáriusok, a dogmaticumokat kivéve, minden tekintetben a református püspök alá vettessenek. Az a 8 — 10 unitárius gyűlésezet, mely ekkor Háromszéken fenállott, a privilegium erejével, de azért mégis kellő indok nélkül, mintegy bekebelezetett a református egyházba és itt is maradt egészen 1693-ig. Az unitáriusok a következő (1620.) évben megkeresték a reformátusok zsinatát, hogy «a minemű uniónk mi nekünk Háromszéken volt, az in omnibus punctis et clausulis megtartassák. Ac perinde liberum legyen ezután is Trinitaria ecclesiába transmignálnunk,

* E «szombatos üldöző» zsinatról l. dr. Kohn i. m. 85. l. Kanyaró i. m. 219. l. Uzoni-Fosztó, (i. m. I. 284. l.) Erdő szt. Gyögyről szólva azt mondja: «tam celebris erat unitariorum Ecclesia, ut omnes et singulos Ecclesiarum nostrarum pastores. tum etiam scholarum rectores ad diem 11. Nov. 1618. ad celebrandam synodum R.Val. Radecii illuc cogerit.» Hogy Uzonitól Kanyaróig miképen lett «szombatos üldözővé» ez a zsinat, arról csak az utóbbi adhatna számot. Székely i. m. 133—4. l.

mikor vocatiónk vagyon, aminthogy a trinitárius Atyánkfiaiának is Antitrinitária ecclesiába, amint ekkedig volt.» A sérelem tehát nem 62 egyház elrablása, hanem az, hogy unitárius pap trinitárius gyülekezet lelkésze nem lehet. És a református zsinat felelete igen bölcsen mondja: «Az unió igen, megtartassék, de salvis manentibus Ecclesiis utrinque, azaz: se Antitrinitarius minister trinitaria ecclesiába ne transmignáljon, bátor hivatala legyen is a tudatlan községtől, hanem ha teljességgel religiójukat mutálni akarják; se vice versa a Trinitárius Antitrinitaria Ecclesiába ne transmignáljon.» — Ez az ügy még 10 év mulva is előfordult az országgyűlésen s a fejedelem előtt, de sehol egyházfoglalásról szó nem tétetik. Nem tudunk arról sem, hogy Keserüi a székelyföld egyéb részében, bár szombatosság ürügye alatt, egyházakat foglalt volna, sőt a szombatos helyekről egytől-egyig kimutatható, hogy azok mai napig is unitárius gyülekezetek, vagy ha reformátusokká lettek, ez a dési complatió után történt; egy részük pedig teljesen elpusztult a magyarságra nézve.*

Az unitáriusok a háromszéki egyházak kérdésében szenvedett vereséért és hogy a reformátusokat a szombatos-heccek miatt megboszantsák, azzal feleltek ellen-

* Geleji Titkok Titka. Ajánlás 24. l. Bod Polikarpus 66—7. l. Ker. Magvető 1884. XIX. 351. l. Ezen háromszéki generális visitatióról rémesnél rémesebb dolgokat mesélnék a modern unitárius írók. De még arra a gondolatra nem jöttek, hogy valamely egykoru okmányal igazolnák a 62 eklézsia «elrablását». vagy Keserüi Dajka «300 puskás apostolának» a létezését stb. Vannak zsinati s főconsistoriumi protocollumaik vagy gen. levéltárak, ismerjük az országgyűlési tárgyalásokat, talán valahol csak akad egy okmány, a melylyel a mesét egy kis historiai fundamentumra építhetnék. Lásd még Uzoni-Fosztó i. m. I. 233—63. l.

feleiknek, hogy Enyedi Györgynek, a szentháromság bizonyítására felhasználatni szokott bibliai helyek felett latin nyelven írt, s 1598-ban megjelent magyarázatait, a nemrég elhalt Toroczky Máté püspök magyar fordításában kinyomatták. A munka kiadása arra az időre esik, midőn Bethlen Gábor magyarországi hadjárata Erdélyből eltávozott s maga helyett kormányzóul testvérét, Istvánt hagyta. Az unitáriusoknak még azt is sikerült kinyerniök, hogy Bethlen István 1620-ban, a fehérvári országgyűlés alkalmával, a munkának terjesztését is megengedte. A jeles irodalmi mű, mely méltó feltűnést keltett a külföldön is, Erdélyben a magyar köntösben sem idézett változást elő az egyházak egyensúlyában. Az argumentumok egy félszázad alatt mindkét részről annyira megállapodtak, annyira kijegeczesedtek, hogy azok felmelegítve sem hathattak már nagyobb mértékben, sem jobbra, sem balra. Csak annyi eredménye lett az Enyedi Explicatiója magyar kiadásának, hogy református részről is magyar nyelvű czáfolatok jelentek meg ellene. Milotai «Speculum Trinitatis» volt az első czáfirat, melyet még számos más is követett. Minthogy az erdélyi unitáriusok főfő erősségét épen Enyedi képezte, ez volt dicsőségük és büszkeségük, melyre unosuntalan hivatkoztak: azért az unitáriusok ellen megjelent református vitairatok is, több mint félszázadon keresztül, első sorban az Enyedi Explicatióival foglalkoznak. Az Explicatiók magyar kiadása nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, de nem is követték azt afféle megtorló lépések, a minőket esetleg a református theologusok vártak. Irodalmi esemény maradt, minden történeti következmények nélkül.*

* Enyedi munkája magyar fordításának kiadására nézve l.

Mialatt odahaza ezen egyházi események és teológiai viszályok folytak, maga a fejedelem Erdélytől távol, egy világtörténelmi missió betöltésén fáradozott: a lelkiismereti szabadság biztosításáért küzdött. A harminczéves háború, mely mint a lavina, csekély kezdetből, a csehországi braunauai s klostergrabi kápolnák lerombolása, illetőleg bezárásából indult ki, mozgásba hozta egész Európa népeit, kik a két sark: a pápa és az evangélium körül, két ellentétes táborba tömörülve, már évtizedeken keresztül farkasszemet néztek s várták a leszámolás nagy napját. A háborútól Bethlen sem maradhatott távol. Valásának szabadsága, nemzetének jövője, saját fejedelemsége függött attól, hogy a megindult nagy küzdelemben a róm. katolikus világ, élén a pápával és császár-királylyal, vagy pedig a protestánsok maradnak-e győztesek. Megindult tehát kis országából jól felkészült seregével annak a félnek a támogatására, a melylyel közös hit és közös érdekek kapcsolták össze: megindult «az egyházi és világi rendek között a vallásnak egyenlő szabadságáról támadt egyenetlenség complanatiójára».

Hogy a református egyház és annak vezetői milyen szerepet vittek Bethlen ezen támadásának az előmozdításában: arról nincsenek adataink. De az iránt nem lehet semmi kétségünk, hogy a vallásos fejedelem előzetesen megbeszélte papjaival ezt a fegyverfogást, a csehekkel kötendő szövetséget s ezeknek megengedhető és jogos voltát. Ebben a korban nem tettek a fejedelmek, sem a protestánsok, sem a róm. katolikusok egyetlen

ilynemű döntő lépést sem addig, míg lelkiismeretüket vallási szempontból is meg nem nyugtatták és e végből «verbi divini ministereiket» meg nem hallgatták. A gyónatónak vagy udvari prédikátornak, az egyházi dogmák által támogatott véleménye a leggyakrabban nagyobb súlylyal esett a latba, mint a legtapasztaltabb politikusoké. Hogy a theologia Bethlennél is mily nagy szerepet játszott a politikában: ennek igazolása végett elegendő reá mutatnunk arra a hosszú érvelésre, melylyel Khlesl bécsi püspökkel szemben a törökkel kötött szövetségét és barátságát védelmezi.*

Az 1619 szeptemberben megindult hadjárat alapvetése már az év elején előre veti árnyékát. Egy nagy lelki előkészület az, mely a május 5—26. napjain tartott fehérvári országgyűlés pænitentiárius határozataiban az egész országra kiterjesztetett, melynek indítója Keserüi, a püspök volt. Az 1619 jan. 9 — 10. napjain tartott külvívári generális szent synoduson 13 pontokba foglalt «nevezetes rendelkezéseket tett a föld népének Isten előtt való maga megalázásáról» stb., mely rendelkezéseket a fejedelem elé adott, kérvén, hogy az egész országban hirdettesse ki és tartassa meg. «Akadékoskodván holmik körül a fejedelem: merő azon Ambrosiusi lélekkel és buzgó bátorsággal a fejedelmet megintette, hogy ne csak bevétesse másokkal, hanem magán és egész udvara népén kezdje el, mint Ninive királya, minél hamarabb; a ki egyebekben első a nép között legyen ebben is. Melyet véghez is vitt a fejedelem maga nagy megalázásával». Keserüi ezen bátor, sőt kemény fellépésének eredménye

* Bethlen proclamációját l. Tört. Tár 1888. 406. l. 1619, sept. 12-ről levele Khleslhez u. o.

a fehérvári gyűlés első három törvénycikke, a vasárnap megüléséről, a káromlások eltiltásáról és a czégeres éle-tűek megbüntetéséről.*

Bethlen Gábor támadásának leírása a politikai történelem keretébe tartozik. De eredményének, a bécsi kötést s általa Magyarország politikai és vallásszabadságát biztosító nikolsburgi békének a méltatásánál lehetetlen hallgatással mellőzni az erdélyi reformátusságnak és így magának a ref. egyháznak is az érdemeit. Igaz, hogy az egyház, mint ilyen, azokban a mozgalmakban, melyeknek gyümölcse a nikolsburgi béke lett, nem szerepel. Vezetői sem foglalnak el annak megkötésénél olyan helyet, mint az ellenfél révén a róm. kath. egyház főpapjai. De azért mégis csak ennek az egyháznak valláserkölcsi munkássága, tevékenysége volt az a termő talaj, melyből a magyar alkotmány megmentése fakadt. Ehhez tartozott Bethlen, ehhez országának vezető egyénei és ehhez serege is túlnyomó részben. Ez adta a küzdőknek az erkölcsi erőt, a bátorságot; ez lelkesítette harcaikban, mérsékelte a győzelem idején az eredmények kizsákmányolásában. Miképen Bocskay idejében, most is talpon állott a magyarországi és erdélyi egész protestáns világ, sőt róm. katolikusok is csatlakoztak hozzájuk és így az eredményben mindnyájoknak jogos osztályrészük van. Csakhogy míg Bocskay támadása az anyaországból indult ki és megmentette Erdélyt is; most hálás viszonzás gyanánt, Erdélyből, Erdély kezdeményezéséből sarjadzott fel az anyaország szabadulása.

Ismeretes dolog, hogy a nikolsburgi béke vívmányai-

* Bod P. Polikarpus 62—66. 1. Erd. orsz. gyűl. emlékek VII. 512—3. l.

nak megmentésére Bethlen Gábor még két ízben kötötte fel diadalmas fegyvereit, melyekkel a harminczéves háborúnak, annak épen legváltóságosabb, az európai közszabadságra legveszedelmesebb időszakában, oly irányt adott, mely a westphaleni békét annak idejében lehetővé tette. Midőn a protestantismus az osztrák örökös tartományokban leerve nyögött a restauratio kegyetlen karmai között, mikor a német birodalom és Dánia protestánsainak ellentállása már meg volt törve, mikor Európa annak a veszedelemnek kellősközepén állott, hogy a középkor egyházi, politikai, társadalmi és gazdasági viszonyai közé visszasülyedjen: egyedül Bethlen Gábor lobogtatta fennen a szabadság zászlóit és feltartóztatta a veszedelmet, míg mások is előállhattak, hogy a protestantismusra háramló nagy feladatot tovább folytassák és végre is megoldják. És ha ebben a hősie munkában Bethlen személyes képességein, a magyarországi és erdélyi közviszonyok kedvező alakulatán kívül részt tulajdonítunk a mi anyaszentegyházunknak is: ezzel csak a vallási és erkölcsi tényezők mindenkori fontosságát kívánják hangsúlyozni, mely tényezők elernyedése — a világtörténelem tanúsága szerint — birodalmakat döntött romokba és viszont azoknak fenkölt tisztasága, vagy legalább az társadalmakat egyetemesen átható s magával ragadó ereje, birodalmakat létesített, tartott meg és az egész emberiség ügyét hatalmas lépésekkel vitte elő a polgárosodás útján.

A nagy szabadságharcznak eredményei jótékonyan hatottak vissza Erdélyre és a ref. egyházra is. A protestáns Erdély nemcsak megszilárdult, hanem európai jelentőségre is emelkedett. Nagy és hatalmas államok keresték szövetségét, melynek megnyerése máris félsiker számba

ment. De még fontosabb volt az az eredmény, hogy a magyar nemzeti tradíciók, melyek már a XVI. század közepén Erdélybe költöztek volt, a szinte nagyhatalmi rangra emelkedett kis országban tiszta fényben ragyogtak fel újra és erőben, jelentőségben megifjodva hatottak vissza az anyaországra is. A választott király udvarában, közel másfél száz év után, Mátyás udvara elevenedett meg; de olaszok helyett magyar tudósokkal, a latin és görög nyelv helyett magyar nyelvű irodalommal, humanista verselés helyett nemzeti költészettel. Feltámadt romjaiból a Corvin-könyvtár, megalapított a budai egyetem mása. Irodalom, tudomány, művészet, ipar, kereskedelem, jogszolgáltatás, hadsereg mind-mind a nagy hagyományok nyomán, és bár kisebb keretekben, de több nemzeti vonással, újra éledtek, újra virágoztak. A régi Magyarország, ez idő szerint, úgy szólván, csak Erdélyben élt, míg a tulajdonképeni anyaország az önálló nemzeti állam és az abszolút provincia, — a magyar nemzeti eszmény és a beolvasztó római-német birodalmi eszme között, mintegy borotvaélen, jobbra s balra hányattatott. Bethlen Gábor dicső háborúi által érte el Erdély, hogy állami léte teljesen megerősödven, benső életében zavartalan teret nyithatott a protestantizmus művelődési ereje munkásságának, szabad kifejlődésének és így egy határozottan protestáns nemzeti állammá fejlődhetett. Erdélynek ez az «aranykora» a református vallás államalkotó és fentartó erejének is fényes tanúbizonysága. A mit ezen vallás politikai és társadalmi hatásáról Angliában, Skóciában, Hollandiában és Schweizban, a XVI. és XVII. században tapasztalhatunk, ugyanazt feltaláljuk Bethlen Gábor Erdélyében, mely egyszerűen megadja nekünk a feleletet arra a kérdésre is,

hogy vajjon az ellenreformáció és a nyomában járó két-százados absolutismus nélkül hova fejlődött volna drága hazánk; vajjon nem tette volna-e tönkre a törökkel czimboráló «eretnkség». Nincs szükségünk egyházunk és vallásunk államfentartó erejének bizonyítása végett a mai nagy protestáns kulturnemzetekre és államokra: Németországra, Nagy-Britanniára, az Egyesült-Államokra, avagy a kisebbekre, mint Schweiz, Hollandia és a Skandináv államok reámutatni; nem szükséges ezek és az egytől-egyig hanyatlóban levő róm. kath. államok között párhuzamot vonnunk: elegendő, ha reámutatunk a protestáns Erdélyre és ha vele összevetjük a Kollonics «Regnum Marianumát». Ezt a protestáns Erdélyt pedig Bethlen és a református egyház emelték arra a magaslatra, melyen mint minta állam tündököl.*

Erdélynek nevezetes szerepe, hatalma, fénye, nemzeti jellege azonban nem pusztán önerején épült fel. Eltekintve a politikai életben, a töröktől és az absolutismustól fenyegeti magyar hazafiak részéről nyert támogatástól, nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a rengeteg szellemi és művelődési befolyást sem, melyet az anyaország Erdélyre gyakorolt. A magyar protestáns, illetőleg református hazafiak, tudósok, theologusoknak valódi Mekkája volt Erdély. Oly gyűjtőpont ez, mely nemcsak vonzotta, hanem állandóan magához is kapcsolta a legkiválóbb erőket. Az erdélyi református anyaszentegyház ezen korbéli virágzásában szellemi, erkölcsi, tudományos és irodalmi életének most kezdődő aranykorát tulajdonképen azok a jelesek alapítják meg és tartják fenn, kiket a nagy fejedelem az anyaországból ide

* Gindely-Acsády : Bethlen Gábor és udvara. Budapest.

vonzott. Az egyház legfényesebb korszakában és később is, midőn virágzásban áll, vezetői, legnagyobb férfiai az anyaországból származtak. Ez azért korántsem az erdélyi származású theológusok inferioritását mutatja, mert ők méltó versenytársai voltak az anyaországból származottnak, hanem csak Bethlennek, valamint a későbbi fejedelemeknek bölcseségét, melylyel a jelesek összeválogatásában eljárak.

Ezen szellemi tekintetben kiváló fényes gárdán kívül még mást is adott hálája jeléül a magyarországi protestantizmus Erdélynek. Bethlen Gábor egyik legmaradandóbb alkotása, a ma is fennálló, dicső múltú és szép jövőre hivatott Bethlen-kollégium alapításának, az «academia erigálásának» eszméje a tiszánineni kálvinistáktól származik, kik a pozsonyi országgyűlés alkalmával Bethlenhez benyújtott 12 pontú kívánságaiknak élére épen ezt az eszmét állították, mondván: «rendeltessek valamely alkalmas hely, elegendő jövedelemmel Akadémiának, azaz közönséges és legfőbb nevezetes tanulóhelynek.» Ekkor a megvalósítás «békességesebb időre halasztatott». És csakugyan, a mint a háborúnak vége lett, Bethlen az 1622. évi kolozsvári országgyűlés elé terjeszté idevonatkozó javaslatát, melynek alapján «communibus vobis et suffragiis végeztek a statusok, hogy Kolozsvárott a régi pápisták puszta klastroma helyén építtessék egy Akadémia, melyben ő felsége bizonyos főprofessorokat constituálván, azoknak bizonyos és örökké megállandó proventusokról is kegyelmesen disponáljon».*

Az akadémiára igen nagy szükség volt. A tapasztalat

* Erd. tört. Adatok III. 238. I. Zsilinszky i. m. II. 188. I. Erd. orsz. gyűl. emlékek VIII. 96—7. I.

mutatta, — Erdélyben már a XVI. században, Magyarországon pedig a XVII-ik század elejétől fogva — hogy a róm. katholicismus első sorban iskoláival hódítja vissza magának az egykor elvesztett területet. A jezsuita iskola és a protestáns iskola között nagy volt a közbevettetés. Vallásossá, buzgóvá, sőt túlbuzgóvá nevelt mindenik, de míg az utóbbi csak az odafel valókat tartá szem előtt, addig az első nem feledkezett meg a földről, a mindennapi élet hiuságos dolgairól sem. A protestáns iskolák erről mit sem akartak tudni. Nekik jámbor ember, hívő keresztyén és ezentul legfelebb csak pap kellett. A nagy fejedelem, ki előtt a protestantismus fenmaradása volt a főczél, mert hiszen ez egyjelentőségű volt a magyar nemzet fenmaradásával, midőn látta a róm. katholicismus terjeszkedésének, erősödésének forrását : ő is iskolát akart létesíteni. Iskolát, de a melyben «ne magyar schólákban való hitván szokás szerint tanítsanak, hanem more jesuitarum exerceálja a gyermek magát az oratio csinálásokban. Legyen jó rhetor, orator, eloquens, ha adatik».* Iskola volt elég Erdélyben, volt a partiumban, Magyarországnak német és török uralom alatti részeiben. Nem iskolát akart Bethlen az akadémiával, hanem olyan nevelés és oktatásügyi reformot, mely a jezsuiták sikereit is felülmuló eredményeket hozzon a protestánsok javára. Az akadémia később létesült is, hanem a «more jesuitarum» tervezett tanügyi reformot a protestantismus természetete nem birta bevenni.

Bethlen éles tekintetét a protestantismusnak, közelebbről saját egyházának számos gyengéje sem kerülte el. A mint más vallásokkal szemben nem volt elfogult, nem

*Egyh. tört. monographiák. 10. I.

volt az a magáé iránt sem. Nem csak tanrendszerét tudta megkritizálni, hanem egyéb tekintetben is óhajtott némi reformokat, a miket azonban papsága merev magatartása miatt meg nem valósíthatott. Bár azt sem kell felejtetni, hogy reformvágyai inkább a műkedvelőnek sokszor helyes ösztönéből, mintsem alapos tárgyi ismeretéből származtak és így a bizonyos fokig rideg, de rendszeres, intézmények fentartása és az ötletszerű reformok megakadályozása a református egyháznak javára szolgált és inkább dicséretet, mint gáncsolást érdemel.

A fejedelemnek helyes volt az a megjegyzése, hogy a «magyar schólákban való hitván szokás» nem törődött a papi pályára készülő ifjakon kívül a többieknek sajátos élethivatásával. A megyei és országos közélet, valamint a társadalom kívánságainak figyelembevételére, kívül esett a protestáns iskolák falain még akkor is, a mikor a jezsuiták e téren már nagy eredményeket értek el és mikor látták, hogy főurak és nemesek csak úgy törnek magukat a jezsuita intézetek után. De mikor csak a külsőségeket vette figyelembe a fejedelem: bizonyára nagyot tévedett. Hanem tévedett a református egyház is, midőn a jezsuita módszerben levő és a hamis külsőségek által megvesztegetett egészséges alap gondolatot: az élet, a jövő hi-
 vatás számára való nevelést figyelmen kívül hagyta.

Épen ilyen szempontból ítélendők meg Bethlen egyéb reformvágyai is. A mint Eszterházy nádornak írta a róm. katolikus vallásról: «most is sokat szeret abban». Valóban az ő művészi hajlandóságokkal bírós a művészetekért lelkesülő érzületét nehezen tudta kielégíteni a református egyház szigorú puritánizmusa a kultuszban. Ezen tárgy felett gyakran folytatott eszmeeserét papjival és sehogy sem tudta megérteni, hogy a református

templomokat miért ne lehetne alkalmas módon diszesebbé tenni, miért ne lehetne az orgonát a templomba bevinni, miért ne lehetne az összhangzatos éneklést meghonosítani, a liturgiát gazdagabbá, változatosabbá tenni. Mindezek nem érintik, még kevésbé forgatják ki az orthodox dogmákat, a mit Anglia példájára való hivatkozással is igazolt, hol a hitvallás épen olyan orthodox, akár Genfben, vagy minálunk: tisztán kálvinista és azért a szertartásokból mégis mily sokat érintetlenül hagytak. És nem szünt meg egész élte végéig sem kísérletezni, hogy a papokat engedékenységre bírja, mert meg volt arról is győződve, hogy a kálvinista szertartásbeli puritánság is egyik oka annak, hogy a református vallás nem gyakorol elég vonzó erőt a világiakra. Különösen az ének és a zene ügy volt, melyért nagyon lelkesedett. Jeles zenekarát gyakran átengedte a pátereknek, hogy a róm. kath. templomban a nagy miséken szerepeljen. Talán ezzel is mutatni akarta a maga felekezetének, hogy az egyházi ének és zene alkalmas eszköz a lélek felfelé szárnyalásának, az áhítatnak emelésére. Utoljára maga vette kezébe az egyházi ének-reformot és ha egyebet nem, de legalább annyit még is elért, hogy a régi szertartásos énekeket, melyeket a magyar egyházakban a reformáció kezdetétől fogva énekeltek, de a melyek összegyűjtve nem voltak s mármár használatból is kimentek, összegyűjtette s püspöke, Keserői által egybeállította s kijavíttatta. Midőn papjai azt veték ellene, hogy az énekügy nem az ő dolga, Dávid királyra hivatkozott. Mikor kántora, Bánffihunyadi András, azzal állott elő, hogy a magyar nyelv nem alkalmas a «motétás zenére», — ellenben a szász diákok egy szép összhangzatos magyar énekkel lepték meg: kegyetlenül lefordta kántorát s indulatosan mondá: «Te füles! ha zenét

és összhangzatos éneket nem tanulsz elkergetlek». Gyakran rémítgette a papokat, hogy a «Dominus vobiscum» és a «Pater noster» éneklésére fogja őket kényszeríteni az anglikán szokás szerint. Majd orgonát is állíttatott a gyulafehérvári székesegyházba, de az életében el nem készülvén, használatba itt nem is vétetett, hanem Brandenburgi Katalin a szebenieknek ajándékozta. Sőt a templom építése szempontjából még egy művészies faragványu angyalokkal és az apostolok képeivel díszített szószéket is készíttetett s a régi szószék mellé állította. Hanem azt már nem tudta kívinni, hogy a papok arról prédikáljanak. Ott állott használatlanul a fejedelem haláláig, mignem aztán neje, hogy a kálvinisták kedvét találja, udvari orvosa, Sculteti tanácsára a faragott képeket róla leszedette és elásatta. Mindezen törekvései és fáradozásai tisztán a puritán kultusz és templom építése vágyával és nem más mellékczelokkal állanak összefüggésben.¹

Bethlen Gábor életének főczéljául azt tüzte ki, hogy «a német nehéz igája alól az egész magyar nemzet felmenekedjék és minden állapot restituáltassék.»² Politikája, melylyel magát trónján megerősítette, majd a harmincz éves háboruba, mint a csehek és V. Frigyes szövetsége

¹ Franki. Pázmány Péter élete. Pest, 1869. II. 68. Szalay L. Esterházy Miklós élete és munkái II. 33. 1. Chronicon Fuchs. I. 310. s köv. Hogy a kathedrát élete vége felé tervezte, mutatja udvari számadása is 1628—29-ből, hol a «kathedra aranyozó képirónak» 200 írt. fizetés van felvéve. T. Tár 1880. 141.1. B. Radvánszky: Udvertartás és számadáskönyvek. Budapest, 1888. I. 231. 1. Ez időtájra esik az orgona készíttetése is. Tört. Tár 1887. 16—7.1. V. ö. Kemény János Önéletírása Pest, 1856. 67—8. 1.

² Századok 1868. 233. 1.

beleavatkozott: ezt a célt szolgálta. De a mily nehéz szívvel látta a «német nehéz igának» az ellenreformáció kapcsában történő növekedését, nem kevesebb súlylálal nehezedett lelkére hazájának másik nagy szerencsétlensége: a török uralom is. Mint minden jó magyar úgy ő is azt óhajtotta volna, hogy a haza mindkét veszedelemtől megszabadulva, legyen szabad, legyen egységes és virágzó, mint Mátyás korában volt. Csakhogy a «két malomkő», a két hatalmas császár, közötti küzdelemben Magyarország folyton morzsolódott és gondolni sem lehetett arra, hogy a magyar szabadságát, hazája épségét önerején helyre állítsa. Ezért volt már régi idő óta a vezető magyar politikusoknak az elve: «egyiket a másikkal; hiába, a hogy lehet». Így gondolkozott Bethlen is. És míg a főcél nála változatlan; maga a sorrend, hogy a német, vagy a török igát kellene-e előbb lezárni? olykor változott terveiben és politikai sakkhúzásai mögött.

A nikolsburgi békében biztosította ugyan a bécsi kötés vívmányait, de a béke végrehajtása körül annyi sérelmet szenvedett, hogy a császár elleni támadásának megújítása csak idő kérdése volt. Azonban időközben politikájában egy látszólagos és külsőleg jelentékenynek tetsző fordulat állott be. Nejét, a gondos, buzgó háziasszonyt, a hűséges feleségek mintaképét (1622 máj. 13.) elvesztette. Az özvegyi állapotra jutott, élete delén álló 42 éves fejedelem nemsokára újból nősülésre gondolt és mi lehet természetesebb, minthogy második házasságát messzeható politikai célokkal kívánta egybekötni. Így indította meg azon, minden irányban meglepetést keltő kísérleteit, hogy II. Ferdinánd leányát, Czeczilia Renátát nőül nyerhesse. Ajánlotta, hogy a császár béküljön ki a pro-

testánsokkal, hagyjon fel az ellenreformációval, hanem inkább a helyett fogjanak együtt kezét és a Németbirodalom támogatása mellett verjék ki a törököt Magyarországból. És mert tudta, hogy a Habsburg-családban minő nagy súlyt fektetnek a róm. kath. vallásra, megígérte, hogy a katolikusokat «nem háborgatná religiójában, sőt azokhoz minden jó akaratját ajánlja, collegiumokat enged, templomokat ad és épít s ha Istennek úgy fog tetszeni, látván igazságát a kath. religiónak, talán maga is követője leszen; most is sokat szeret abban és minden jó akaratallal is van hozzájuk».

Bizonyára az a gondolat lebegett szemei előtt, hogy egy ilyen szövetséggel a török erőt megtörhetik és egy ilyen házasságból származó utódok számára a magyar koronát is megnyerheti. «Simulált is szegény fejedelem a religio dolgában, hogy azzal is kedvességet és hitelt szerezhetne, de mégis religiójára nézve nem adták neki (t. i. a főhercegnőt); noha más tisztességes szint csináltak a dolognak».*

Midőn ezen törekvései célját nem érte, nem sokáig habozott, hanem az eddig követett utra tért vissza, t. i. a császár hatalma megtörését előmozdítandó, tartós szövetségbe lépett a külföldi protestáns államokkal, mely szövetség erősítése végett a brandenburgi választó hűgát, Katalint kérte és nyerte nőül. E házasság nem csak a németországi protestáns fejedelmekkel, hanem a hatalmas svéd királylyal, Gusztáv Adolffal is, kivel sógorságba jutott, közelebbi viszonyba hozta és ettől fogva a legnagyobb erélylyel készítette elő a Ferdinánd ellen s

* Erd. orsz. gyűl. emlékek VIII. 25. s. köv. I. Franki i. h., Szalay i. h., Kemény János i. h.

a protestantizmus megvédésére indítandó újabb támadását.*

Mióta házassága is szorosabban hozzá csatolta a protestantizmus közös nagy ügyéhez, lankadatlan buzgósággal igyekezett oda haza is egyháza fokozatos megerősítésén. Munkásságának legkiválóbb tárgya az akadémiának a megalapítása volt.

Az akadémia terve csak a reformátusoknál talált örvendetes fogadtatásra. A többi felekezetek, főleg az unitáriusok és róm. katolikusok, egy ellenük emelendő erősséget láttak abban és a mennyire lehetett, szívesen meg is akadályozták volna annak felállítását. Különösen az unitáriusok tartottak tőle, mert az 1622. évi országgyűlés határozatánál fogva az akadémia helyéül Kolozsvár jelöltetett ki, az egyetlen város, hol ők még többségben voltak s döntő befolyással bírtak. Hatalmuk már eddig is sokat csökkent, mert mióta Erdélynek «orthodoxus» fejedelmei voltak, a reformátusok száma Kolozsvárt is nagy arányokban szaporodott. Többé nem lehetett erőszakoskodni és a reformátusokat a polgári jogokból kizárni és így a beköltözés szakadatlanul folyt, a nagy városok vonzó erejének természeté szerint. E mellett az áttérések napi rendben voltak. 1620—22 táján a kolozsvári szászoknak egy tekintélyes része oda hagyta az unitárius vallást és a református egyházhoz csatlakozott, a mire őket magyar nemzetiségű atyjok fiainak velők szemben tanúsított gyakori erőszakossága indította. Áttérésökkei Kolozsvárt egy külön református szász gyülekezet alakult, melynek «a fejedelem az isteni tiszteletre mind helyet rendelte-

* T. Tár 1879. 787. 1888. 640—1. 1879. 890. 1. Gindely i. m. Erd. orsz. gyűl emlékek VIII. 57. 1. s köv.

tett, s mind egyéb arra megkívántató szükséges eszközöket ajándékozott.» A helyet, mely nekik istentiszteleti czélokra szolgált, 1628-ban kapták, midőn a fejedelem «az czémentes Filtich Péter szász nation és Kassai István magyar nation tanácsolásokból» «a kálvinistáknak foglalta az felső Appellatiumot, az kinek harmincz ablaka vala». A reformátusok számának nagy mérvű gyarapodása már eddig is aggodalommal töltötte el az unitáriusokat és most, mikor az akadémia Kolozsvárra rendeltetett, izgalom fogta el őket. Ócsárló s gúnyos megjegyzések, gyalázkodások keltek szárnyra, melyek mind az akadémia ellen irányultak és kedvezőtlen hangulat keltesét czélozták. Annyira mentek e gyalázkodások, hogy utoljára is fiskális keresettel kellett megfenyegetni azokat, «a kik az akadémia felől per ludibrium ignominiose szólottak».*

Az országos gondok megakadályozták a fejedelmet abban, hogy kedvencz eszméjének megvalósításához azonnal hozzá foghasson. Azért ideiglenesen megelégedett azszal, hogy a gyulafehérvári iskolát erősítette, mely iskola már eddig is kiemelkedett a «scholák» rangjából és «collegiumnak» neveztetett. Élén 1622-ben Opitz Márton, a nagyhirű költő, mint «Poësos et Oratoriae Professor» és három rektor állott. A fejedelem már ekkor huszonegy ifju számára felállította az u. n. «principis beneficiumot» és szakadatlan gondal örködött alumnusai előmenetelén. A gyulafehérvári kollégium helyettesítette tehát egyelőre az akadémiát, mignem végre a fejedelem

*Az «academia felől per ludibrium ignominiose szólókról» Erd. orsz. gyűl. emlékek VIII. 108. A kolozsvári szászok áttérése. Erd. tört. Adatok IV. 195. l.

nyugodtabb időhöz jutván, hozzá foghatott az 1622. évi kolozsvári határozat végrehajtásához. Egy ideig habozott, vajjon a törvényben megjelölt Kolozsvár legyen-e az akadémia helye, vagy pedig a fejedelemség fővárosa, hol a kollegium eddig is volt és máris örvendetes gyarapodást vett; míg végre az utóbbi mellett döntött, hogy így a fejedelmi székhely fénye és jelentősége is növeltesék, másoldalról a város sulya és a székhely előnyei visszahaszanak az akadémia tekintélyének emelésére is. Így vetette meg az új akadémia alapjait 1628-ban Gyulafehérvárt, a Szent-György kapu közelében.*

Az építésnél még nagyobb gondot okozott a fejedelemlnek az intézet szellemi szervezete, vezetőségének, tanárkarának összeállítása. Nem kollegiumot, hanem egyetemet akart létesíteni, de úgy hogy az alsóbb foku tanintézetekkel is szerves kapcsolatban álljon. És főleg tanügyi reformot, új tan módszert óhajtott életbeléptetni, hogy az ő akadémiaja bátran felvehesse a versenyt a jezsuita iskolákkal. Itthon hiába keresett megfelelő erőket, melyekkel nagy tervét megvalósíthatta volna és ezért a külföld felé fordult. Előbb dr. Crell heidelbergi tanárt

* Milotai Speculum Trinitatis-ában nevezetik először a fehérvári sehola kollégiumnak s van említés az első 24 alumnusról, «választott tanuló ifjakról». Később a principisták számát 40-re emelte, I. T. Tár 1880. 140. I. Radvánszky i. m. I. 230. I. Opitz Márton itt léte körülményeiről nem valami sokat tudunk. Czimét az «Exequiarum Cræmonialium» (R. M. K. II. 429.) tartotta fenn, hol egy oratiója foglaltatik. Róla I. Allg. deutsche Biographie: «Opitz Mart.» A kollégium építése megkezdéséről I. Chronicon Fuchs. I. 310. I. Azonban az építés igen keveset haladhatott a fejedelem életében, mert különben I. Rákóczy alatt aligha jött volna szóba, hogy hol állíttassék hát fel végleg ezen a kollégium. Erről Bethlen István véleményét I. alább.

s kitűnő polemikust akarta megnyerni, ki 1626-ban Brandenburgi Katalin kíséretében jött Erdélybe; azonban Crell ekkor nem volt hajlandó vállalkozni és a mikor pedig önként is ajánlotta szolgálatát, a fejedelem már másokhoz fordult. 1628-ban Bojthi Gáspárt, udvari historikusát, Németországba küldötte s általa, valamint külön meghívó levelével az európai híru theologist, a hernborni akadémia professorát, Alstedius János Henriket, ennek vejét az ifju Bisterfeld János Henriket és a volt heidelbergi tanárt Piscator Lajost sikerült megnyernie uj intézete első professoraiul.*

A három professzorral és a melléjük tervezett segéd-erőkkel bizonyára nem lehetett volna egy teljes egyetem létesíteni, mivel azok csupán a theológiát, philosphiát, philológiát és az akadémia alatt álló gimnaziális

* Erd. orsz. gyül. emlékek VIII. 78. l. Egyh. tört. monogr. 22. l. Az Alstedhez intézett meghívó levelet l. Századok 1892. 711—12. l. Itt meg kell emlékezni a professorok számára rendelt fizetésről, mely P. Szathmáry K. A gyulaféhvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. N. Enyed, 1868. ez. mű 32. l. és némely újabbkori írók szerint «ezer imperiális tallér, lakás és élelmi szerekből» állott volna, A 85. s 90. lapon idézett számadásokból az tűnik ki, hogy Alstednek, a főprofessornak 500, Bisterfeld és Piscatornak, a másik két professornak 350—350 tallér fizetése járt a lakáson és a naturálékon kívül. Később Basire-nek csakugyan 1000 imperiális tallér fizetése volt, mit szintén egykoru forrás igazol. T. Tár 1889. 493. l. fel lehetne tenni, hogy mint Basirenál a fizetés egy része a fejedelmi udvarból, más része pedig a kollégium jövedelmeiből járt. Azonban még akkor nem igen volt a kollégiumnak jövedelme, mert gazdasága csak lassan indult meg és másfelől azt látjuk, hogy a scholamesterek fizetése is az udvari fizetések lajstromában van. Basire nagyobb fizetését különben lehet más forrásból is magyarázni.

osztályokat képviselték, de azért Bethlen akadémiaja mégis egyetemnek készült. Már első tervezetében is ott vannak a fakultások, habár csonkán is; ott az egyetemi tanszabadság elve. Nem is volt szükség a négy fakultásra, hogy az intézet egyetem legyen. Hiszen Németországban is voltak ily «csonka» egyetemek, vagy akadémiák és ugyancsak ilyen volt Erdélyben a Báthory István-alapította egyetem, valamint Magyarországon a Pázmány Péter nagyszomati egyeteme is. A jezsuita egyetemek ezen időtájt egy cseppet sem voltak magasabb fokú tanintézetek, mint a reformátusok, vagy unitáriusok kollégiumai és összes eltérésük a császári illetőleg pápai privilegium által engedélyezett «tudori czim» osztogatásában állott. A tudori czimtól eltekintve, épen ilyen egyetem volt a Bethlen akadémiaja is, sőt nem valószínűtlen, hogy ha az alapító életben marad, az akadémia teljes egyetemmé bővült volna ki.*

Bethlen nem érthette meg, hogy akadémiaját működésben lássa. Az épületnek csak épen fundumait vetette meg s az építkezés éltében oly keveset haladt, hogy még halála után is egy pár évig kétséges volt, vajjon Fehérváron fog-e hát maradni az akadémia, vagy valamely más alkalmas helyet keresnek neki. A meghívott professorok közül is csupán Bisterfeld láthatta meg a fejedelmet, ki ennek megérkezése után nemsokára

* A Pázmány által fundált «egyetem» egy fokkal sem volt magasabb rangú iskola, mint a Bethlen-kollégium, vagy akár a nagyszombati ref. kollégium. Theologia, philosophia s philologia voltak a magasabb tanintézet tárgyai mindentűtt. A Pázmány «egyeteme» azonban idővel bővült, míg azok a «kollégiumok» nem.

elhalt. De arra még betegségében is volt gondja, volt ideje a fejedelemnek, hogy az országtól vett felhatalmazás értelmében, kellőleg gondoskodjék akadémiaja anyagi biztosításáról. Az 1629 szeptember 1-én és 2-án kelt négy rendbeli adománylevélben az akadémia alapjait egy oly tekintélyes vagyont hagyott, melyből —a Bethlen-kollégium egyik neves történetírójával szólva— «ma nem egy, hanem két akadémiát lehetne eltartania. Az adományok elseje egy 20,000 frtos tőke «lengyel és cseh ezüst garasokban», mely az alapító szerint évi tiz százalékos kamatot hajtott volna az akadémiának. Azután jő az enyedi uradalom, Nagy-Enyed, Miriszló, Felenyed, Muzsina, Hidas és Maros-Décse egész falvakból és a hemmingi s besenyői részjóságokból, mely uradalom egykor a fehérvári káptalané, 1556 óta pedig a fiskusé volt, utoljára pedig egy része a fejedelem első nejének, Károlyi Zsuzsannának 18,000 magyar frtban incribáltatott (1614). Szintén a nagyobb adományok közé tartozott Debreczen városnak évi 2000 frt taxája, mely az enyingi Török családnak, Török Istvánban történt kihalásával, az erdélyi fejedelmi kincstárra háramlott. Bár kisebb, de mégis jelentékeny adományok voltak: Enyed városának évi 200 frtnyi értékű dézmája és a Bethlen által 1624-ben Tököly Istvántól 6600 forintért vásárolt u. n. «hét szőlő». Ezen külön adományleveleken kívül, általános végrendeletében (1629 nov. 1.) az akadémia építésére rendelt még 6000 frtot, az iskolának hagyott egy 9000 tallerra becsült medaillet. Sőt még ezekkel sem volt kimerítve gondoskodása, mivel a három professornak mintegy 1200 tallérnyi, a négy «scola mesternek» 450 frtnyi fizetése és 40 fejedelmi alumnusnak 800 frtnyi beneficiuma nem az intézet rendes jövedelmeiből, hanem a fejedelmi kincs-

tárból fizettetett. Ebből állott a híres Bethlen-fundáció, a tervezett akadémiának az alapja.*

Abból a nagy szeretetből, melylyel Bethlen ennek az intézetnek ügyét felkarolta, bátran következtetünk arra, hogy ha életben marad, az ő iskolájáról valóban beteljesedik az, a mit Alvinczy Péterhez írott, a professorok ígérkezésének hallattára: «kik ha bejönnek, úgy tetszik, nem lenne utolsóbb a fejevári schola némely németországi scholáknál». Valódi gyönyörúsége telt benne, midőn látta

* A Bethlen-fundációra nézve több olyan becslést olvashatunk, a melyek a valóságot messze tulszámalyják és szinte mesébe illők. Ilyen a P. Szathmáry Károlyé i. m. 34. l. és forrásai is. A «hét szülő» értékére nézve lásd Radvánszky i. m. 204. l. Tehát jó messze áll a 90.000 írttól. A medaillé, melyet P. Szathmáry «gyémántokkal körülakott saját medályképének» magyaráz, mások pedig «pénzgyűjteményel» helyettesítik, 9000 tallér váltságárban jutott az I. Rákóczy György birtokába. Orsz. ltr. Lib. Regius XX. 144—5. l. Enyed és Miriszló 12.000 tallérban volt a Károlyi Zsuzsannáé, a mi 18.000 mfrtot tett. N. Enyedi koll. ltr. Bocskay Erzsébet s gyermekei 1578-ban 12.000 frtban kapták az enyedi uradalmat, mely ekkor az enyedi kastélyon és városon kívül Miriszló, Felenyed, Vládháza, Nyirmező, Oláh-Orbó, Kis-Orbó és Diómái községekből s ezek tized jövedelméből állott. Orsz. ltr. Gyulafehérvári kápt. Cent. 13. nro. 65. Az adománylevelek a n.-enyedi Bethlen-főiskola levéltárában. Feltalálhatók a Liber Regiusokban is. A «Hét szülő» Rákóczy György kénytelen volt 5000 frtért megvenni Brandenburgi Katalintól, ki azt nem akarta kibocsátani kezeiből. Radvánszky i. m. I. 369. l. Orsz. ltr. Lib. Regius XVIII. 140. l. Vajjon a kollégiumnak adott-e némi kárpótlást, azt nem tudhatni. A P. Szathmáry által felsorolt és I. Rákóczi Györgynek tulajdonított egyéb defraudatiók valótanságát bizonyítja Szi-lágyi S. Bethlen Gábor fehérvári siremléke és alapítványai cz. értekezése. Budapest 1884. 9—21. l. s a medailléről elmondottakban e jegyzet is.

az ifjuság szaporodását és némi büszkeséggel írta: «a mi fejérvári schólánk mely szépen kezdett legyen floeálni, ha kegyelmed egyebektől nem hallotta, ez mi levelünk-ből bizonyosan értheti: jó reménységü ifjak nevelkednek tudományokban, felesedni is kezdtek; vagynak öreg deákok, réméljük 75, avagy talán 80-an is». Az alkalmas és ajánlkozó tudós embereket mind megszerette volna nyerni iskolájának, hogy az minél virágzóbb, minél tekintélyesebb legyen.*

Élete utolsó esztendejében minden irányban a leglázasabb tevékenységet fejtette ki; mintha érezte volna, hogy mily roppant sok még a teendő és mily rövid a rendelkezésére álló idő. A harminczéves háborunak utolsó eseményei, a dán király leveretése, Tilly és Wallenstein nagy győzelmei aggodalommal töltötték el lelkét. Majd hire jött II. Ferdinánd híres rendeletének, az 1629 márcz. 6. kiadott «edietum restitutionisnak» is, mely halálos csapást szánt a németországi protestantismusnak. Lázassan dolgozott, hogy a császár elleni nagy szövetségét Gusztáv Adolffal létre hozza és a protestantismus hanyatló csillogát uj ragyogáshoz segítse. A magyarországi protestáns lelkészek, kiket a németbirodalmi események egészen megremítettek, nagyban rajta voltak, hogy a fejedelmet határozott fellépésre ösztönözzék. Az 1629 július 17—22-én tartott váradi zsinat ugyszólva az egész magyar- és erdélyországi protestantismust egyesítette. Mintegy 300 lelkész vett részt ezen a zsinaton, melynek elnöke Alvinczy Péter, a politikai ügyekben éppen Erdélybe hivataltos kassai pap volt. E zsinat nem a tiszántuli kerületnek szokásos évi zsinata. Megjelentek azon a dunán-

* M. prot. Egyh. tört. monogr. 22. I. P. Szathmáry i. m. 33.1.

tuliak, kiknek képviselőjében a pápai prédikátor volt ott, megjelentek még a felső dunamelléki evangélikusok is a szeredi, a semptei és más lelkészek által képviseltetve.

A zsinat tárgya a római katolicizmus elleni védekezés. Pázmány Péter 1623-ban másodszor is kiadta, még pedig tetemesen meg bővítve, hatalmas művét a «Kalauzt», melyre vonatkozólag a zsinat azt határozta, hogy ez a «rágalmazó, dühös és veszedelmes» munka megczáfoltassék. A czáfolat elkészítése a váradi s általában a tiszántuli lelkészekre bízott. Az edictum restitutionis borzalmas eredményei kerültek azután tanácskozás alá, mert már hazánkba is elhatott annak a hire, «hogy Bécsben s a Német birodalomban a protestánsokat nemcsak üldözik, de valósággal mészárolják». Ezzel kapcsolatban vita tárgyává tették, hogy vajjon a Pál és János apostolok által megjövendölt Antikrisztus a török-e, avagy pedig a pápa? A zsinat egyhangú megállapodása az volt, hogy a pápa az Antikrisztus. Ezen nézetet, terjedelmes bibliai, dogmatikai és történelmi megokolással ki is fejtették, egy értekezésbe összefoglalták és kinyomatását is elhatározták, hogy álláspontjuk az egész világ előtt nyilvánvaló legyen.

A váradi zsinat határozataiban, melyeket az innen Erdélybe induló Alvinczy vitt magával a fejedelemhez, nem nehéz észrevenni, hogy itt tulajdonképen egy jövendő, a vallásügyében indítandó háború előkészítéséről, dogmatikai igazolásáról van szó. A Bethlen által tervezett nagy szövetség támadási készüléteinek alkatrésze az. De ez a váradi zsinat egyuttal feltárja azt a hálózatot is, mely Bethlen vallásháborúiban a magyarországi protestáns közvélemény megmozgatására és így a jövő háború lelki előkészítésére is, hivatva volt. Itt látjuk Alvinczy

Péternek nagy szerepét Bethlen politikai vállalataiban és egyszersmind az ő közvetítő teológiai álláspontjának a nagy jelentőségét is.*

Azonban Bethlennek növekedő betegsége lehetetlenné tette, hogy az évek óta előkészített nagy művét megkezdhesse, hogy a papság által nyújtott dogmatikai fegyvereknek hasznát vehesse. Ezek aztán napvilágot sem láttak. Nem volt rájuk szükség. A gyengeség annyira erőt vett már a fejedelmen, hogy a pápista cselszövények egész kényelemmel dolgozhattak a nagy politikus és diplomata háta megett, a nélkül, hogy neki erről sejtelme lett volna. Nejét, Katalint hálózták be, hogy ennek segélyével megrontsák Erdélyt és a protestantismust. Míg a fejedelem Gusztáv Adolffal szötte a szövetség szálait, míg azon fáradozott, hogy a nikolsburgi békében nyert magyarországi hét vármegyét állandóan Erdélyhez kapcsolva, Erdély hatalmát s a protestantismust biztosítsa: addig a fejedelemasszony a római katholicizmussal kaczerkodott, sőt 1629 elején titokban át is tért erre a vallásra. Az udvartartásában levő róm. kath. személyek voltak ebben a munkások és legfőbbképen a fejedelemasszony kegyence, a kétszeresen renegát morva száműzött, Zierotin Ditrich, ki Katalin szívet és lelkét egyaránt meghódította. Amazt a maga, ezt a római hit számára. Céljai voltak, melyeket Katalin útján akart elérni. A császár kegyeibe és elkobzott birtokaihoz kívánt jutni, a mi biztosnak látszott, ha nemcsak maga tér át, hanem

* T. Tár 1887. 42. I. Tóth Sámuel. Adalékok a tiszántuli ev. ref. egyházkerület történetéhez. Debreczen 22—23. I. Az akkori thesisekre hivatkozás s a zsinat lefolyásának leírása a Tiszántuli egyh. ker. ltárában.

áttéríti az érzelgős fejedelemszonyt is, kinek áttérítése Erdély megszerzésével kecsegtethette a császári.

A nagy apostasiát természetesen hamarabb megtudták Bécsben, mint Gyulafehérvárott. Eszterházy, a nádor, elég korán értesült róla és közölte a kedvező újságot a pápai nunciussal is. Így aztán nemcsak a császár, hanem a pápa is mihamar tudomást vett róla és mindkét helyen igen kellemes meglepetést okozott a hír. Talán épen ez az esemény bátorította fel Pázmány Pétert is arra, hogy magának, a súlyos beteg fejedelemnek a «megtérítésére» kísérletet tegyen. Bethlent érthető bosszúsággal töltte el a primás próbálkozása. Nem is késett megüzenni: «Nem jó szívvel veszi, hogy az érsek oly gyengének tartja őt vallásában, hogy még annak elhagyását is javasolja neki. Szeretné, hogy az érsek őt hitében erősnek és kitarónak tudja». Nem is próbálkoztak vele többet, mert hiszen Katalin is elég jó fogásnak látszott, miután az 1626. évi fehérvári országgyűlésen úgyis Bethlen utódjává választott és fejedelemsége a szultán által is megerősítettett.

Katalin megtartása volt most a róm. kath. politika célja, miben a jezsuita közvetítés sem hiányozhatott. És ez bizonyára nagyobb eredményt ért el a császár pártfogása mellett kilátásba helyezett «absolutus princepi» hatalom ígéretével, mint a mindenféle pápista könyvekkel, képecskékkel és babonás ereklyékkal, melyekkel szintén kedveskedett. Katalin, ki mellé férje, halála esetére, testvérét Bethlen Istvánt kormányzó társává rendelte, sehogyan sem hihette, hogy ilyen puritán kálvinista gyám mellett és megfelelő orthodox környezetben kénye-kedve szerint és vidor természetének, könnyű vérének megfelelő életmódot folytathasson. E tekintetben a római vallás több

reménynyel kecsegtetett és ő nem is habozott, hogy a kedve ellenére való gyámtól megszabaduljon.

Csakhogy a fejedelemszony titkos hithagyása, valamint a Zierotinhez, a kelleténél bizalmasabb viszonya még sem maradhatott titokban. 1629 nyarán a súlyos beteg fejedelem is megtudta ezt és gyorsan határozott. A morva kegyenczet haladéktalanul eltávolítá udvarából, Katalintól pedig egy olyan értelmű reversálist vett, mely szerint, ha katholizál, fejedelemségét veszti. A fejedelemszony «felette igen tagadta» a hithagyást és alá is írta az elibe tett reversálist. De mindez csak képmutatás volt, melyben Katalin oly ügyességet tanúsított, mintha csak jezsuiták között nőtt volna fel. Zierotin eltávozott ugyan, de maradtak más katolikus bizalmasai és Csáky István személyében lett új katolikus kedvese is. Lelkiismeretét is megnyugtatta azzal a remek jezsuita magyarázattal, hogy fogadása semmit sem jelent, mert habár alá is írta, hogy róm. katolikus nem lesz, de ez csak a jövőre vonatkozik, holott ő róm. katolikus volt már a reversális kiállítás előtt is. Nagyon is megnyugtathatta a jezsuita morál eme kitűnő tanácsa, mert a reversális kiállítás után azonnal értesítette a cselszövényekbe beavatott nádort, hogy a reversálist akarata ellen csikarták ki tőle és hogy ő megmarad római katolikus hitében. És sem Bécsben, sem Magyarországon római katolikus köreiből nem vonták kétségbe Katalin ezen utóbbi nyilatkozatának a komolyságát.*

A fejedelem ezalatt már a végét járta. Gyorsan tette

* Erd. orsz. gyűl. emlékek IX. 4—5. l. Kemény J. i. m. 160—3. l. Az okmányok a T. Tárbán 1887. 41., 47—48. l. 1880. 132—5. l. 1894. 421. l. 1895. 311—3. l. Frankl. i. m. II. 306. l.

meg utolsó intézkedéseit, melyekkel Erdély biztonságát és vallása fenmaradását biztosíthatónak gondolta. Augusztus 1-én hozzá kezdett végrendelete megírásához, melyet november 1-én fejezett be. Ő is, akárcsak Bocskay, nemcsak vagyonáról rendelkezett, hanem politikai tapasztalatai s életbölcseége kincseit is hátra akarta hagyni utódaira. Az egyházakról, iskolákról, lelkészekről sem feledkezett meg: gazdag hagyományokat rendelt ezen czélokra is testamentumában. Szeptember első két napján kél a gyulafehérvári iskola számára adott és fentebb említett négy rendbeli adománylevele. Másfél hónappal korábban, július 13-án, adta ki azon czimeres levélét, melylyel erdélyi fejedelemsége összes és mindenkori lelkészeit nemesi rangra emeli és a nemességet a nevezettek mindkét nemű maradékaira, örökletesen kiterjeszti. Ezen két utóbb említett adománya által Erdély művelődési színvonalának, értelmiségi osztályának emelését és «a nemessége nagyobb részéből kipusztított ország regenerációját» mozdítja elő «a legnemesebb — mert szellemi tulajdonokon alapuló — ujonczozás által». Igen fontos volt még azon utolsó terve is, melyet szeptember 14-én, a váradi összejövetelen tárt fel az erdélyi s partiumi követek előtt, a mely szerint «az volt czélja, hogy a katolikus és kálvinista magyarok között egy egyetemleges szövetséget hozzon létre a kölcsönös védelem céljából, úgy hogy sem a katolikusok a kálvinistákat, sem a kálvinisták a katolikusokat ne engedjék vallásukban háborgatni, hanem az utolsó lehelletig kölcsönösen védjék egymás vallását, ha s bárkitől, névszerint a kálvinisták a császártól zaklattatnának». E confoederatio ugyan formálisan nem jött létre, hanem a valóságban, — legalább a részekben és az északi hét vármegyében — I. Rákóczy György háború-

jában, sőt még később a Thököly-féle harcok idején, mégis működött.¹

Folytonos intézkedés, gondoskodás és szakadatlan tevékenység közt tölté utolsó napjait is, míg végre 1629 november 15-én d. e. 11 órakor visszaadta nagy lelkét az örökkévalónak. Vallásos hite, buzgósága még halálos ágyán is megnyilatkozott. Már beszélni nem tudott, de papírt és tollat kért és környezetének biztatására, vigasztalására erőteljes vonásokkal írta fel az apostol eme igéit: «Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?» és aláírta a keresztyén léleknek ezen nagy vigasztalását: «Senki nincsen bizonyára, bizonyára nincsen».²

Ama biztatás, melyet a nagy fejedelem halálos ágyán, biztos kézzel, papírra vetett, egy vallásos lélek törhetetlen, mély hitének a megnyilatkozása. De benne foglaltatik nagy eszméinek, áldásos törekvéseinek a megpecsételése és az ezen eszmék s törekvések jövő diadalába vetett bizonyos reménység is. A nemzeti ügy felvirágoztatása, a lelkiismereti szabadság uralomra juttatása, sok századok után, rengeteg szenvedések és küzdelmek között, de elvégre is sikerült. Az az érczsobor, melyet a nagy fejedelemnek az egykori ellenfél késő ivadéka, — a koronás király ellen a szabadságért küzdő nagy hősnek a koronás király emeltetett: világos bizonyítéka annak, hogy Bethlen

¹ P. Szathmáry i. m. 36. l. A papság számára adott armálistának szövege több helyt van közölve; így Bod P. Hist. Eccles. II. 240—2. l. Salamon J.: De statu ecclesiae ev. ref. in Transsylvania Commentatio. Kolozsvár, 1840. 25—31. l.

² Kemény J. i. m. 145. l. Bethlen végrendeletét külön füzetben kiadta Koncz József Marosvásárhely 1878. Az egyházak és egyháziak számára tett nagyobb hagyományokról megemlékezik Bod Péter is. Hist. Eccles. II. 243. l.

harczai a magyar szent korona fényének és az ezeréves magyar állam jövődjé fejlődésének emlékére szolgáltak,— hogy Bethlen politikai programja: «az német igája alól az egész magyar nemzet felmenekedjék és minden állapotot restituáltassék» — a megvalósulás jegyében lépett.

A kor, melyben Bethlen élt és küzdött, Magyarországra nézve a nagy férfiak termelésének a kora volt. Bocskay István, Bethlen Gábor, Pázmány Péter, Eszterházy Miklós, I. Rákóczy György és az ifjabb Zrínyi Miklós a magyar hazának és a nemzeti ügynek elsősorú vezérharczosi, vezérszereplői. De valamennyiük közül magasan emelkedik ki Bethlen Gábor, az egyetlen nyugat-európai színvonalon álló, lángeszű politikus, ki hazája jövődjé sorsát, jelen szükségleteit nemcsak az uralkodó vallásos felfogások felekezeti szemüvegén, nemcsak a szabadság és szolgaság egyszerű ellentétének mértéke szerint, nemcsak a sérelmek és ezek orvoslásának időleges szempontjából nézte, hanem abból az eszményi magaslathoz, a honnan a magyar nemzetnek és magyar államnak az európai kulturnépek között reá bízott világtörténelmi elhivatását is éles szemmel átpillantotta. Mert ebben: hogy «az német igája alól az egész magyar nemzet felemelkedjék és minden állapotot restituáltatik», benne foglaltatik a magyar nemzet önálló kultur-missiójának a felismerése és hangoztatása.

Egy egyetlen érzület és tudat hatotta át az ő korában az egész magyar nemzetet, annak kitűnő vezetőit, hogy t. i. «bármely idegennek, kivált a töröknek, de a németnek is osztatlan fölénye s uralma a nemzet teljes vesztét vonná maga után. Arra törekedtek a hazafiak, hogy eme veszedelmet valamiképen elhárítsák. Ennek megakadályozása volt a főczél, különböző eltérő módo-

kon és tervek szerint, hanem teljesen egy értelemmel a kívánatos eredmény tekintetében. Ez a török iga lerázása a német járom kikerülésével, volt az egyedüli közös meg-ingathatatlan hitcikkely a magyar politikai életben. Ennek megvalósítására élesztette föl Bethlen Gábor a kor-nak és körülményeknek megfelelő változásokkal a Hu-nyadiak tervét; a lángeszű működése következtében ere-jén aránylag felülemelt Erdély körül iparkodott a magyar elemeket jegecsezíteni, hogy a nemzet osztatlan erővel kikényszerítse a külföld támogatását s a töröktől való felszabadítás nagy művét biztos sikerrel eszközölhesse; diplomatiájának minden tekervényes útja, a török bizal-mának megnyerése, a török szultán és a nagyvezér jó-kedvben tartása, a római császár rémitgetése, majd édes-getése, a fölkelések, a szövetségek és a kalandosoknak látszó házasságtervek mind a magasabb és soha szem-elől nem tévesztett szándékban lelik magyarázatukat.»*

A fejedelemnek ezen magasröptű szándékába szépen beleillett egyházpolitikája is, melynek alap gondolata ugyan a vallási türelem, de főcélja mégis a protestantizmusnak és főleg a református egyháznak a megerősítése volt. A protestantizmusnak semminemű összeköttetése nem volt sem a törökkel, sem a császárral. Egyiktől sem remélte támogatását és éppen ezért egyiknek sem toltá sze-

* Pulszky Ágost, Pázmány Péter Budapest 1887. 12. 3. 1. Pulszkynek a Frankl Vilmos Pázmány Péterére irt ezen classi-cus szépségű bírálata minden életíratnál szebben és tisztábban világitja meg Erdély legnagyobb magyarjának jelentőségét. Bár csak mellékesen foglalkozik Bethlennel, mint Pázmány politikai s vallásbeli ellenfelével, de mégis gyönyörűen kidomborítja cél-jait, terveit, egyéniségét s államférfiúi nagyságát, a melyek együtt őt kortársai felé magasán helyezik.

kerét. Igen alkalmas volt tehát ebben, a vallási eszmék által mozgatott korban arra, hogy Bethlen világi politikáját, melylyel «mindkét hatalmas császárokat is in aequilibrio tartja vala magához és hazájához», előmozdítsa. A maga vallásos meggyőződése is az evangéliumhoz vonzotta ugyan, de ott volt előtte Báthory Zsigmond példája is, mely kétségtelenné tette, hogy a római katolicismus teljesen képtelen a jelen időkben megoldani azon feladatot, mely a nemzet megőrzése, megmentése körül reá, mint a kort mozgó elsődü tényezőre várakozik. A vallásban azonban elsősorban az ethikai tartalmat és sociális erőt nézte és nem a dogmákat. Ezért «ő az országban sine discretionis religionis kedvellette, promoveálta az embereket, lévén négy recepta religio hazánkban, kinek idejében szép egységben is éltenek az haza fiai és nem olyan hideg atyafi szeretetben, mint most»*. Ezen indulata vezette élte utolsó hónapjaiban is, midőn a felekezeti választófalakon felülemelkedő «conföderatio» szerzésével kívánta nemzete ügyét biztosítani.

* Kemény János önéletírása. 150. l. Álljon itt néhány adat, mely a már közlötöken kívül igazolja, hogy Bethlen Gábor milyen elfogulatlan volt az érdemek megítélésében és elismerésében, ha más vallásuokról, nem hitsorsosokról volt is szó. Az ő Liber Regiusaiból néhány okmányra mutatunk reá, ennek igazolásával. 1616-ban Burdai Mihály vajdalfalvi oláh papot, 1617-ben Csupor Mihály altorjai róm. kath. plébánust, 1623-ban Maksai Tamás kis (ma: magyar) sárosi unitárius lelkészt megnevesítette. Lib. Regius VIII. 172., 244. l.; 1618-ban Fejérdi Márton «katholikus concionator», főesperes és generális vikáriusnak Jegenye birtokát 2000 firtban inscribálta, Lib. Regius IX. 46—7. l. 1628 ban Dombói János nagyteremi unitárius lelkésznek vásárolt házát adómentességben részesítette. Lib. Regius XII. 95. — Ezekon kívül általánoson ismert tény az anabaptisták letelepítése, megajándékozása s hogy a zsidóknak is privilegiumot adott.

Egyénileg vallásos, buzgó volt, a nélkül, hogy vak-buzgó, vagy csak elfogult is lett volna. Vallásosságát és ebből fakadt sok jótéteményeit alig tudják kellően dicsőíteni a kortársak, kiknek lelkét teljesen rabul ejtette nemes jellemével: «Boldog vagy te is fölséges Gábriel — mondja Milotai, — mert ha nézek fölségedben Istenéhez való kegyességének és hazájához való szeretetinek gerjedező fáklyájára, bizony úgy tündöklök azokkal az emberek között ez földön, mint a fényes nap az csillagok között az égben. Mert micsoda vitte egyebek fölött fölségedt arra, hogy mihelyen fejedelmi méltósággal és innét királyi fölséggel tündöklő székiben beüle, ottan minden elméjét, tanácsát, igyekezeteit és tehetségeit csak arra fordítá, hogy az Istennek tisztessége, lélekben és igazságban való tiszteleti által tisztán folyjon, az bálványozás falban romoljon és hogy az mennyei tudomány tisztaságában szabados prédikálás által szentül elő menjen, az hamis tudomány ültön elüljön».*

Az állam ügyeire fordított gondjai mellett kiváltképen egyháza emelésén fáradozott. Sőt az utóbbi téren még nagyobb buzgóságot fejtett ki. Szalárdi szerint is «mindenek felett az Isten tiszteleteit minden tehetsége szerint nagy szorgalmatossággal igyekezte az hazában felállítani, schólákat építeni, azokban a deák széptudományokat taníttatni, az belgiumi, angliai academiákon tudós ifjakat

* Milotai Ny. István Speculam Trinitatisának ajánlása. Igen becses adalékokat foglal magában Bethlen áldozatkészségéről, egyháza emelése érdekében tett intézkedéseiről. De nem kevésbé becses politikai vonatkozásainál fogva is, mint a haimburgi alkudozások és a «nicklisburgi» béke körül folyó császári és róm. kath. fondorlatoknak közvetlenül a fejedelem környezetéből származó megvilágítása.

nagy költséggel szakadatlanul feljártni és taníttatni, a hazát református tudós keresztyén tanítókkal, tudós professorokkal megékesíteni főgondja volt. Mely jóindulatjából Herbomai Hassiából három becsületes és az egész kereszténységben nagy hírű nevű tudós professorokat (sok irógatási, költségei által) az országba nem kevés költséggel behozatta és Fehérvárott tisztességes házakba szállítatván és nekik tisztességes fizetéseket rendelvén, az ott való schola és collegium épületire, nagy haszonnal megtartaná, azokon kívül is jó tudós, hasznos mestereket tartatván szakadatlanul a collegiumban. Melyben, hogy az ifjuság annyival jobb móddal a széptudományban épülhetne, szaporodhatnék és az alumniában számosabban is lakhatnának, ugyan számos és jövedelmes szép jószágokat is örökös jussal rendelt és fordított vala hozzája. A collegiumot pedig alkalmasabb és derekasabb épülettel akarván ugyan Fehérvárott fundamentomból építeni, el is fundálta volt; de mivel életében sok gondos dolgai, kin való hadakozási miatt végbe nem vihette, testamentumában huszezer forintot hagyott vala annak építésére. Bibliothecát, különb-különb tudományokhoz tartozó gyönyörűséges jó könyvekkel rakottat, olyat szerzett vala ugyanazon collegium szükségére, a melynek is megszerzése sok ezer tallérokban kerülhetett, sőt azt is megkísértette vala az portán, hogy a Mátyás király híres neves bibliothecáját Budáról kiszerezhetne volna, arra nagy summát is igérvén, de a babonás nemzettől nem oblineálhatta, meg nem nyerhette volt».*

Száma nélkül való az áldozat, melyet a református

* Szalárdi siralmas krónikájának 2-ik könyvéből, a Bethlen Gábor jellemzését tartalmazó I. részből.

egyház és a nemzeti közművelődés oltárára hozott. Példátlan az a józan vallásosság, melyben a meggyőződés komolyságát a türelmetlenségnek még csak árnyéka sem zavarta. Gyönyörűen tesz bizonyosságot hite felől kedvelt embere Kemény János, mondván: «várta nagy erős férfíúi bátorsággal s keresztyéni kegyes reménységgel, sőt hittel utolsó óráját, kinek idvessége felől kétség nem is lehet, mind életbeli sok jó cselekedeteire nézve, melyekkel igaz hitit gyümölcsöztette, mind buzgó imádságira, isteni szolgálatajára, mind vallásában állhatatos voltára, az Isten dicsőségéhez és anyaszentegyházához, annak gyarapításához és oltalmazásához való nagy indulatira nézve».*

Emléke ma is drága kincs, kiapadhatatlan forrás: kincse a vallásos hitnek s hazafiasságnak és forrása minden nemes egyházi és nemzeti buzgó törekvéseknek, melyből csak erőt, bátorságot, kitartást és megszentelődést meríthetünk.

* Kemény János i. h. —

8/b. A virágzás korszaka.

I. Rákóczy György.

Midőn a nagy fejedelem Istenben vetett törhetlen reménységével elnyugodott, egyszerre megmozdult a protestáns Erdély megsemmisítésére irányuló róm. kath. munka. Katalin a császár védnöksége alá helyezkedett és pártjának sikerült kivinni, hogy Bethlen utolsó nagy terve, a magyarországi hét vármegyének Erdély birtokában való megtartása, elejtetett és a fejedelemszony maga ajánlotta fel azoknak visszacsatolását. A gubernátor, Bethlen István, nem mert, de nem is tudott ellentállani a nikolsburgi béke eme kötése végrehajtásának, habár érezte, hogy az a visszacsatolás Erdély hatalmának s biztonságának javarészét veszi el. A fejedelemszony környezetében lévő róm. katolikusok: Kornis Zsigmond, Haller István, Kovachóczy István, Erdélyi István, Cserényi Farkas tanácsurak, valamint a Bethlen Gábor által behívott és magas állásokba juttatott Szunyog Gáspár, Liszti Ferencz, Keglevich Miklós és Rátkai, a gubernátornak letételét szerették volna keresztülvinni. És mert maga Bethlen István is érezte, hogy ereje aligha lesz elegendő a vihar legyőzésére, már ekkor Rákóczy Györgyre, a felsőmagyar-

országi hatalmas főúrra gondolt, hogy Katalin megbuktatásával annak kezére juttassa a fejedelemséget.¹

A Bethlen halálától temetéseig eltelt 70 nap a lehető legizgalmasabb volt a fejedelemségben. A pártok minden erejüket megfeszítve küzdöttek egymással, hogy a legközelebbi országgyűlésen diadalt arathassanak. II. Ferdinánd követe, Dietrichstein, által pártfogása felől biztatta a fejedelem asszonyt és holmi róm. katolikus könyvekkel igyekezett új hitében megerősíteni. A Magyarországon élő erdélyi róm. katolikusok is hazatértek, hogy hitsorsosaik küzdelmét támogassák. Különösen Haller István fejtett ki nagy tevékenységet, ki őszintén fel is tárja a helyzetet a magyarországi hitsorsosok előtt. «Ha a gubernátor — úgymond — vagy Rákóczi obtineálnák a fejedelemséget, bizonyára a kath. religiót innen teljesen extirpálnák. Ha pedig Erdélyből a katolikusok extirpáltatnak, bár úgy tartsa Magyarország az erdélyi szomszédságot, mint a törökét.» Odahaza Erdélyben nem csak a róm. katolikusok értettek egyet, hanem «némelyek az több religian levők közül is» és pedig főleg az unitáriusok, kiknek szintén inyökre lett volna a református egyház hátratétele.²

A református párt, mely a saját uralma mellett Erdély szabadságáért is küzdött, jóformán csak a védekezésre volt szorítva. Hatalmas fegyver volt ugyan a kezében Katalin reversálisa, melynek értelmében a fejedelemséget veszíti, ha a református vallást elhagyja, de szükség volt erőre is, hogy ez a fegyver hatásos is legyen. Erejüket

¹ Tört. Tár 1880. 135. l. Kemény J. i. m. 153., 162—3. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 6. l. 50—1. l.

² Frankl. Pázmány P. II. 334—5. l.

főleg az képezte, hogy a hadsereg vezetői, parancsnokai hozzájuk tartoztak. És épen ezzel sikerült az 1630 januáriusában tervezett államcsinyt is megakadályozni.

A róm. kath. érdekeknek s ezekkel együtt Erdély visszacsatolásának főképviselője, Csáky István, Katalin kedvese volt, ki maga is azt vallja, hogy «ő a hitért küzd». A fejedelemasszony kegye és aranyai megnövelték hatalmát, befolyását. A fejedelem temetésének napja volt az államcsiny végrehajtására kitűzve, melynek megkönnyítésére Csáky és társai idejekorán fegyveres csapatokat vontak össze Gyulafehérvár környékén. Volt pedig «az ellenekzőknek ilyen factiójuk s tanácsok: — írja Kemény János — hogy azon temetésnek alkalmatosságával, melyre minden rendek az országból is, de egyéb helyekről is conflúalándók valának, derekas erővel lennének jelen és akkor declaráltatnék a fejedelemasszonynak mind religiójának változtatása s római császár protectiója, mind pedig hogy a gubernátornak authoritását degradálván, avagy meghatározván keváságok szerént, az fejedelemasszonynak szabados regiment szerezhethének titulariter, mint kinek szive, lelke már kezekben vala és az mit akarnak vala neve alatt, csak azt cselekszik vala». «De Isten kegyelméből markokban szakada a factió.» Csáky hadai megverettek. Ő maga e hírre Gyulafehérvárról megszökvén, ott hagyta a fejedelemasszonyt és pártját. Katalint az eset mód felett felizgatta és testében-lelkében megtörve, felhagyott eddigi terveivel s kibékült a kormányzóval. Nem is volt más mód reá, hogy fejedelemiségét megtarthassa. Az országrendek többségének hangulata teljesen ellene fordult és a róm. katolikusok ellen, kiket legyilkolással is fenyegettek. A rendek kibékítése végett újból írásban kötelezte magát, hogy nem lesz róm.

katholikussá. Ellenkező esetben elveszti fejedelemségét. És ezzel a tetteivel némileg meg is nyugtatta a háborgókat.

Leiki állapota azonban nehezen jött rendbe. Őrjöngési rohamok szállták meg, mit környezete az ördög művének tekintett s a hithagyás büntetésének. Geleji az udvari pap, Sculteti az orvos és Altsed a főprofessor «az evangélium gyógyszerárában található édes vigasztalásokkal» gyógyíttatták. Majd mikor jobban lett, református hite őszinteségének bizonyítása végett, a gyülekezettel együtt úrvacsorával is élt, mely alkalommal Geleji a szószékről kihirdette, hogy a fejedelemasszony, Isten segítségével kigyógyult a pápistaság nyavalyájából, melyben több mint egy évig synylődött. «Isten akarta, — úgymond — hogy teste és lelke együtt gyógyuljon a kísértésből és lelki ismerete furdalásából bűnbánóan megtért.» Ezért a gyülekezetben nyilvánosan ismét visszatér az igaz hithez és másokat is hasonlóra buzdít. — Már február 1-én azt írhatta Geleji Alvinczinek, hogy a fejedelemasszony jobban utálja a pápistát, mint a kutyát vagy a kígyót.*

A fejedelemasszonynak megtérítése csak egyike volt a megoldandó nehézségeknek. Az országgyűlés folyamán erős ellenzék verődött össze, mely Bethlen Gábor végrendelete, különösen pedig az akadémiára tett alapítványai ellen hangosan kikelt. A róm. katolikusok, kiket a legközelebbi események megijesztettek, az unitáriusok, kik még mindig félték, hogy az akadémiát Kolozsvárt fogják felállítani, a lutheránusok, kiknél pedig a pénzügyi szempontok emelkedtek ki, szóval a három más felekezet,

* Kemény i. m. 171. Deák Farkas; Csáky István. 231. I. T. Tár 1880. 135—7. I., 1883. 255. J. Chronicon Fuchs. I. 310. I. T. Tár 1879. 797. s. köv. I., 1884. 199—201. I.

ki egy, ki más okból és azonkívül a reformátusok iránti ellenszenvből, is egyaránt ellene voltak az elhalt fejedelem végakarata szentesítésének. Bethlen István minden követ megmozgatott, csak hogy a rendeket kedvezőleg hangolja. Mint később maga írja: az országgyűlésnek a négy bevett vallás uniójára vonatkozó czikke, «a szegény Istenben elnyugodott kegyelmes urunk fejedelmünk halála alkalmatosságából minden viszálykodásokra felferjedt szívek» megcsendesítésére hozattatott. Engedményeket és ígéreteket tett a róm. katolikusoknak és unitáriusoknak egyaránt, «mivel a Collegium ellen akkor sokan üyekeznek vala», — csak hogy annak békeséges megmaradását kieszközölhesse. Az engedmények között ott látjuk a székelyudvarhelyi róm. katolikusok panaszát, a szilágysomlyói templom birtokára vonatkozó határozatokat, ott a székelyföldi egyházak panaszainak orvoslását ígérő törvénycikket. A róm. katolikusok számára a kormányzó és a tanácsurak pecsétje s aláírása alatt pápens-levél állíttatott ki, mely szerint a «vallás gyakorlata a régiben marad, úgy mint Gábor fejedelem idejében volt. A jezsuiták továbbra is megmaradhatnak Fehérvárt, Monostoron s Karánsebesen. Az elhunyt rendtagok helyét be lehet tölteni. A fejedelem rendeletei tartassanak meg és hajtassanak végre». Az udvarhelyi templomügy eligazítására a négy vallásból biztosok küldettek ki, kik a templomot s parochiát a többségben levő róm. katolikusoknak ítélték oda. — Hasonló eredményt értek el az unitáriusok is a székelykeresztúri templomra nézve. Majd még azzal a kéréssel is előállottak, hogy háromszéki egyházaik a ref. püspök fenhatósága alól vétessenek ki. Azonban ezt már meg nem nyerhették, mivel a fejedelemasszony a régi gyakorlat mellett dön-

tött s mindössze annyi engedményt tett, hogy a háromszéki unitárius gyülekezetek külön esperest válaszsának maguknak és hogy papjaikat saját püspökjük avathassa, a kitől függenek a hitelvi kérdésekben is.*

Katalin, hogy megtérésének komolyságát megmutassa, sok dologban az egyház érdeke és kívánsága szerint járt el. Ekkor szedette le a gyulafehérvári templom művészi díszítésű szószékéről a képeket s elásatta azokat; ekkor ajándékozta a szebenieknek a nagy orgonát. Gondjaiba veszi Bethlen Gábor dicső örökét, az akadémiát, melynek tanárai hozzá betérjesztik javaslataikat és kívánságaikat a főiskola rendezéséről, bemutatják az új intézet szervezeti szabályait, melyekre a jóváhagyást a fejedelemszszonytól kinyervén, megkezdik működésüket is.

Azonban a fejedelemszszony egész megtérési folyamata merő komédia volt. Még egy hónap sem telt bele, midőn arról értesíti Pázmány kardinálist, hogy róm. kath. vallását csak azért tagadta meg és az úrvacsorát is csak azért vette a ref. prédikátor kezéből, hogy a protestánsok bizalmát megnyerje. Nem sokkal később Csáky István is újból megjelenik udvarában és újból megindul a fondorlat a gubernátor megbuktatására és a róm. catholicismus uralomra juttatása érdekében. A kísérleteknek azonban a juliusi medgyesi országgyűlés «conditói» útját vágják és Katalin kezeit teljesen megkötik. A fejedelemszszony (1630 jul. 22.) szinte kétségbeesve írja Pázmánynak: »Tudja meg Uram ennyi szomorúságot és bántalmat a miatt kell szenvednünk, mert ő felsége, a császár párt-

* M. Sion 1867. 497—500. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek. IX. 28., 95., 98., 107. l. Veszelyi i. m. I. 396—99. l. Ker. Magvető. 1884. XIX. 351. l. s köv.

fogása alá helyezkedtünk és biztosan tudják, — bár titokban tartjuk — hogy a kath. vallásra tértünk. Már régóta forralták ellenünk gonosz terveiket s most nyíltan felléptek.»*

A «nyílt fellépés» eddig csak abban állott, hogy Katalint a választási feltételek és reversálisa megtartására kényszerítették. De mikor a többszöri kísérletek is hiába valóknak bizonyultak, Bethlen István s az országrendek prot. többsége, szeptember 28-án lemondásra kényszerítették, hogy az országot a léte és szabadsága ellen szőtt szakadatlan ármányoktól végre valahára teljesen megmentsék.

Katalin lemondásával a fejedelmi szék megüresedvén, a kormányzó s különösen fia és veje, Rákóczy Györgyöt óhajtották volna megválasztatni s fel is szólították a fejedelemség elfoglalására. Azonban a róm. kath. urak, kik Rákóczytól felettebb féltek, kivítették, hogy maga a gubernátor, Bethlen István választassék fejedelemmé. A gyenge fejedelembe vetett reménység mégis csak hiúnak bizonyult. Az ifj. Bethlen István és Zólyomi Dávid által felhívott Rákóczy nem volt hajlandó visszalépni és végre is Bethlen István, nem egészen két havi országglás után, állásáról lemondván, a fejedelmi székbe, a rendek választásából 1630 nov. 26-án az «öreg» Rákóczy György ült bele.²

Rákóczy György személyében nemcsak Erdély nyert egy olyan fejedelmet, ki Bethlen Gábornak méltó utóda volt, hanem a magyarság, a magyar protestantismus és

¹ Franki i. m. II. 334—6. Erd. tört. Adatok I. 240. I. Erd. orsz. gyűl. emlékek IX. 32. s köv. I.

² Franki i. m. II. 335. I. T. Tár 1885. 109. I. Erd. orsz. gyűl. emlékek IX. 50—60. I.

különösen az erdélyi református egyház hatalmas, áldozatkész pártfogót. Rákóczy Zsigmondnak, az erdélyi fejedelemnek volt fia s Gerendi Jánosnak, az 1594-ben nó tázott nagy zsidózónak unokája. Gyermekkorától fogva a ref. vallás tanaiban nevelkedve, atyjának a nyomdokaiba lépett s meg sem látszott rajta, hogy szombatos ivadék volna; sőt a szombatoságnak éppen ő lett a legkeményebb pőrölye. Egyházának nem csak buzgó, hanem szinte vakbuzgó hívévé lett, ki a maga egyházának a terjesztésénél minden törvényes eszközt felhasznált, de a nélkül, hogy a vallásüldözés határáig jutott volna.

Ha már Bethlen Gábor idejében is nagy szerepet játszott a papság, I. Rákóczy György alatt az orthodoxus püspök, az udvari prédikátorok, különösen pedig a gyulafehérvári kitünő professorok, valósággal orákulumokká váltak, kiknek véleménye még a legkényesebb külföldi diplomáciai viszonylatokban is döntő súlylyal bírt. Szövetségek kötése, felbontása, hadüzenet vagy békekötés nem történhetett a theologusok megkérdezése nélkül. Vallásos buzgósa hozta magával, hogy minden fontos cselekvényénél mindig azzal kívánt elsöben is tisztába jönni, hogy miképen egyezik az meg Isten törvényével, a szent evangéliummal. A mi II. Ferdinándnak Lamormaine atya, az volt neki Geleji, Medgyesi és Bisterfeld. A különbség csak a tanácsadók, a spiritus familiarisok, vallási állásponjtában volt, mely amott a jezsuita casuistica, itt pedig az evangélium szerint igazodott.

Fejedelemmé választatása Erdély önállóságának és református felekezeti jellegének a biztosítását foglalta magában. A róm. kath. cselszövények egy csapásra eltűntek a szinterről és a nyilvános izgatás helyét a titkos aknamunka váltotta fel. Rákóczy nevének pusztá említése

elegendő volt arra, hogy az eddigi róm. kath. igények érvényesítésén fáradozók hátán a hideg borzongás fusson végig és vallásuknak végveszedelméről panaszkodjanak. Még fejedelem sem volt, midőn Pázmány egy, a megválasztására vonatkozó téves hír következtében, aggodalommal eltelve írja (1630 nov. 13.) a bécsi papnövelde kormányzójának: «Erdélyben letéttett a szerencsétlen fejedelemasszony, mert katolikusságról gyanúsították és fejedelemmé választott Rákóczy György, a katolikusoknak legnagyobb ellensége. Alig hiszem, hogy az atyák tovább is ott maradhatnának, sőt már híre jár, igen sok előkelő katolikus fogságba vettetett.» A választás, ha két héttel később is, csakugyan megtörtént, de az öreg Rákóczy György idejében sem a jezsuiták ki nem üzettek, sem senki római kath. vallásáért üldözést, fogságot nem szenvedett. A fejedelem lehetett a «róm. katolikusoknak legnagyobb ellensége», de törvényen kívül hitéért soha senkit nem bántott.*

Mikor fejedelmi székét elfoglalta, elég teendő várakozott reá politikai téren, de az egyházi ügyekben is. Bethlen nem csak megszilárdítá, hanem fel is virágoztatta ugyan a református anyaszentegyházat, de ennek még mindig hatalmas és támadásra folyton kész ellenségeit, a rom. katolikusokat és unitáriusokat nem bántotta. A jó alkalom jöttén mindkettő hajlandó volt egykori hatalma helyreállításáért síkra lépni s míg az utóbbiak János Zsigmond korát, az előbbieket Báthory Zsigmond idejét áhítozták. A szombatosság is újból felemelte fejét és nemcsak az unitáriusok, hanem a reformátusok között is hódított. Ezen vallási mozgalmak mellett ott

* Franki, i. m. II. 347—8. I.

volt a Bethlen által életre hívott, de még mindig nem rendezett akadémia ügye is, mely intézet Katalin korában megkezdette ugyan működését, de még nem volt alkalmas épülete, nem volt fölszerelése, rendezetlen volt gazdasága, igazgatása, sőt helye sem volt bizonyosan megállapítva. Ennek az ügynek rendezése is Rákóczyra várakozott.

Alig lépett trónra, már is egy terjedelmes panaszló irattal folyamodott hozzá (1631 jun.) az orthodox egyház egyeteme. Panaszaira részben a Katalin hithagyása által felbátorított róm. katolikusok és unitáriusok merész fellépése, részben pedig az a körülmény szolgáltatott okot, hogy mikor az 1630. évi fehérvári országgyűlés és az ezt követő kolozsvári terminus határozatából több helyt kénytelenek voltak a «maior pars» joga alapján egyházi vagyanukról lemondani, az országos bizottságok által nekik rendelt kártérítést sehogy sem tudták megszerezni.

A székelyudvarhelyi osztoztatás a ref. egyházat templomától, parochiális házától fosztotta meg, minek következtében ez a jelentékeny város csak leánygyülekezetté változott, míg Rákóczy a róm. katolikusokat a templom megépítésére reá nem kényszerítette és a lelkész számára a fiskálisokból illendő javadalmi pótlékot nem rendelt. Radnóton Kornis Zsigmond megtagadta a ref. parochustól a Báthory Gábor által rendelt javadalmakat. Szentpáli János Koronkáról elvitte a reformátusok harangját és a szentgyörgyi orthodoxusokat erőszakkal a pápistáságra akarta áttéríteni.

Az unitáriusok sem voltak restek a reformátusok bánalmazásában. A csekefalvi áttérteket Pálfi Ferencz nemes ember papbér fizetésére kényszerítette, asztagjukat esős időben meghányatta és úgy vette ki a szentábra-

hámi unitárius mater eklézsia papja számára a képét. Csókfalván hasonlóképen arra erőltették az unitáriusok a reformátusokat, hogy az ő papjoknak fizessenek. Székelykeresztúron, hol a kolozsvári terminus ítélete szerint, — az unitáriusok találatván «potior parsnak» — az egyház vagyona az unitáriusoknak jutott: ezek szegénységüket vetvén okul, vonakodtak a reformátusoknak segédkezni a templom- s paplak-építésben. Az orthodoxusok sérelmesnek találták azt is, hogy az 1630. évi ítélet daczára, a háromszéki unitárius esperes és papság nem akart a ref. püspöktől függeni, zsinatjaira járni.

A legnagyobb panasz azonban a «sabbatharia secta újában való propagáltása» volt. Péchy Simon, a Bethlen idejében kegyvesztett főúr, midőn a nagy fejedelem halála után, az ő idejében s még korábban elkobzott és a fiskusra szállott jószágok visszakövetelése iránt, az 1630. évi V. t.-czikk alapján, szinte országos mozgalom indult meg: felhasználva a Bethlen-ellenes hangulatot, újra a közélet terére lépett. Magányba vonulása ideje alatt ó-testamentumi és rabbinistiai tanulmányokkal foglalkozván, a szombatosság nála s befolyására környezetében is olyan alakot öltött, mely a keresztyénség talajáról teljesen lelépve, egészen zsidósággá vált. Mózes törvényei, az ételbeli tilalmak, az ó-testamentumi ünnepek «mind életbe léptek, sőt a Jehovával kötött frigy jeléül «immár is egy néhányan környülmetélkettének közülök, mely miatt némelyik meg is holt». Péchy Simon mindent megtett eszméi terjesztésére. «Azt az ártalmas sectát propagálta maga, sőt másokkal is azont cselekedteté. A maga lakóhelyén, Szent-Erzsébeten scholát fundált, sok ifjakat taníttatott. A pünköst napját pénteken ülték meg» — mondja a panasz.

Rákóczy mindezekre kielégítő választ adott. Megígérte és elrendelte a szükséges nyomozásokat; a másfelekeztőket kötelességeik teljesítésére utasította; a hova szükséges volt, oltalomlevelet íratott; a hiányos és elégtelen javadalmak pótlására segélyeket utalt; a róm. katolikus, unitárius és szombatos fészkelődések ellen fellépett és igyekezett azokat kellő mederbe visszazorítani.*

Ugyancsak az 1631-ik évben végleges döntés történt a Bethlen-féle főiskolára nézve is. Annak állandó helyül Gyulafehérvár jelöltetett ki. És bár az öreg Bethlen István mindenképen azon volt, hogy az «ne fundáltassék jégen és ilyen alkalmatlan helyen»: Rákóczy mégis ott kezdette meg, illetőleg folytatta az építést, nem pedig a Bethlen István által ajánlott Enyeden. Bethlen hivatkozott a iskola jószágaira, melyekből az építés és ellátás Enyeden könnyebben történhetik, a fejedelmi székhelynek az ifjúságra, ennek tanulására, sőt élelmezésére hátrányos voltát, a felekezetek közötti surlódást és a későbbi netalán róm. kath. fejedelmek részéről jöhető veszélyeket is mind felemlítette. Azonban Rákóczy csak röviden és ennyit felelt írására: «mintha Enyeden úgy nem tanálnák meg, mint Fehérvárott». Bethlen megnyugodott Rákóczy tetszésében, miután már bátyja hagyatékát, a 20,000 frt tőkét és az építésre rendelt 6000 frtot úgy is átadta volt neki. Csak az építkezés lassúsága miatt aggódott, a mit őt évvel később, epébe mártott tollal írt kiáltványában olyan kiméletlen és igazságtalan hangon is tárt a világ elé.

A fejedelem, ki a Bethlen Gábor által «legált summákat» az ország közszükségleteire költötte, folytonosan

* Erd. Prot. Közlöny. 1882. 380., 388., 396., 442. l. s köv.

zaklatott élete mellett nem tudta ugyan hamarosan visszatéríteni az egyháznak, az «ekklézsia tudta és akarata nélkül» felvett pénzt, de azért «a scholát, a mint reá érkezett, esztendőnként építette s az usorára is egyszermásszor adogatott». Az 1633. évi fehérvári országgyűlés (XII. t.-cikk) a kollégium építésére kollektát «végezett», a mivel az építkezés is serényebben haladt. Majd a felszerelés dolga is mindjobban előrement. A fejedelem «nagy költségével két könyvnyomató házat állatott és sok szép hasznos deák s magyar munkáknak kinyomatásához fogatott». E munkában természetesen a legelső az alkalmas kézikönyvek kiadása volt, miben a három professor, különösen pedig Alsted, igen nagy buzgalmat fejtettek ki. Egymás után kerültek ki a sajtó alól s láttak napvilágot a különböző nyelvű: a latin, görög és zsidó grammatikák, a theologiai, philosophiai és rethorikai munkák. A magyarhoni ifjak valósággal bucsújárást tartottak ehhez az intézethez, mely rövid idő alatt a két magyar haza összes protestáns tanintézetei között az első helyet foglalta el. Pedig nem is lett «akadémiává», hanem megmaradt kollégiumnak, az «iskolák és gimnáziumok kollégiumának», mely nem egyéb, mint az elemi és középiskolai előkészítő osztályokkal felszerelt csonka egyetem. Az ifjak továbbképzésének, tanulmányaik öregbítésének helye továbbra is a külföld maradt. Nem abban az értelemben ugyan, hogy itthon teljes kiképeztetést ne nyertek volna a papi pályára; hanem a jelesebb ifjak,— akárcsak napjainkban — jónak látták még világlátni s «bujdosásban» gyarapítani az itthon szerzett ismereteket. Ezen «bujdosásra» kész és támogatásra érdemes ifjaknak maga a fejedelem volt a legkészebb támogatója. Hol kettőt, hol négyet, vagy még többet is segélyezett a kül-

földi tanulmányútra, hogy ha azok visszatérnek, a pataki vagy fehérvári iskolában, nevezetes városok partikuláiban, nemkülönben a fontosabb lelkészi állásokon mint kitűnő tudós és világlátott, sokat tapasztalt egyének, méltán helyet foglalhassanak a kathedrán.¹

A mennyire szíven viselte a kollégium ügyét, épen úgy megbecsülte professorait is. Rendes szokás volt nála, hogy valahányszor családjával Gyulafehérvárt időzött, a professorok közül mindig jelen volt egy vagy több is asztalánál. Elég gyakran látjuk ott a püspököt is; de professor, az alig-alig hiányzott. Ennek azonban nem csak a professorok tudományos tekintélye volt az oka, hanem az is, hogy a fejedelemnél igen gyakran fordultak meg külföldi követek, a kikkel való érintkezésben Rákóczy igen nagy hasznát vette professorainak. «Ezek nyelv-ismerete, a külfölddel, mint hazájukkal, közelebbi ismeretsége és főleg az az összeköttetés, melyet a külföldi tudósokkal fentartottak, igen alkalmassá tette őket arra, hogy a követekkel való érintkezésnél a fejedelem mellett legyenek.» Különösen Bisterfeld tűnik ki e tekintetben, ki a fejedelemnek legkedveltebb professora és külföldi diplomáciai ügyekben is többször megbizott követe volt.²

Rákóczy György első cselekedetei is megmutatták már, hogy egyházának hatalmas és készséges pátronusa fog lenni. Jóformán az egyháztól függött: vajjon tud-e az alkalommal élni és azt saját javára ki tudja-e használni. És e tekintetben az egyház nem is mulasztotta el megszerezni mind azt a maga biztosítására, növelésére, be-

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek. IX. 316. R. M. K. II. 458., 459., 485—8., 494—500. stb. sz.

² Tört. Tár 1883. 521. s köv. I. Századok 1891. 474—7. l.

rendezésére, vagyonosodására, a mit csak megnyerhetett. Legtöbbet azonban mégis nagynevű püspöke, Geleji K. István által ért el, ki 1633 június 6-án lépett az apostoli lelkületű Keserői helyére, a ki mint tanár, mint udvari pap, mint író, költő, theologus és philologus már előzőleg is igen nagy tekintélyt élvezett Bethlen Gábor és Rákóczy udvarában.

Sohasem volt az erdélyi ref. anyaszentegyháznak fényesebb, magasztosabb szerepe, mint ezen jeles püspök idejében, ki nagy tehetségét, törhetetlen akaraterejét teljesen egyháza felvirágoztatására szentelte. Bizalmas viszonya a fejedelemhez, sok oly dolgot is lehetővé tett számára, a melyet talán más meg sem kísérelhetett volna Rákóczynál, vagy a mely kísérellettel balul járt volna. Egyháza iránt rajongó szeretete, vallása igazsága felőli mély meggyőződése megacélozta különben is nagy lelkét, hogy szinte a lehetetlent is megkísérelje. Nem habozott egyháza javáért magával a fejedelemmel is szembe szállani, mint 1636-ban tette volt, midőn Bethlen István támadása őt is elkapta, midőn Rákóczy szerencsecsillágában nem bízva, ettől a Bethlen Gábor-féle hagyatékot visszakövetelte. Nehezen is vette tőle ezt a fejedelem, de mert tudta, hogy Geleji nem magért, hanem az egyházért szorgalmaskodott, elnézte, megbocsátotta neki azt a túlbuzgóságot, melylyel ellenfeleinél is rossz hírbe keverte. Nem egyezett felfogásuk az ezen kort mozgató nagy egyház-alkotmányi kérdés: a presbyterianismus dolgában sem, de már itten Geleji alá tudta magát rendelni a fejedelem akaratának s engedett, habár ezzel magának, a saját nevének, úgy idehaza, mint a külföld előtt nagyon sokat ártott.

Pedig nagy tekintélye volt már a külföldön, midőn

püspökségre lépett is. Az erdélyi ref. anyaszentegyházat a nagy erdélyi fejedelem diadalmas harcrai az egész Európa előtt ismertté, tekintélyessé tették. A gyulafehérvári kollégium új tanárai, a maguk széleskörű külföldi összeköttetések révén, teljesen belejuttatták a mi kis egyházunkat, melyet eddig a külföld előtt csak tanuló ifjúságunk képviselt, — a nyugati protestáns egyházak nagy családjába. Sokat vártak tőle a protestántizmus ügye érdekében, mert ismerték, hogy vezetőinek befolyásuk van a fejedelmekre és a fejedelmek fegyvereinek híre Stambultól Londonig, Madridtól Moszkváig terjedt. Nem csoda tehát, ha ezen egyház feje, Geleji, általánosan ismert és becsült egyéniség volt. Hamarosan híre ment annak Németországba, hogyan gyógyította ki brandenburgi Katalint «az ördög kísértéseiből», melyek következtében az igaz orthodoxa religióról a pápismusra hajolt, — az evangélium gyógyszerével. Jól tudták méltányolni kint és bent, hogy ezen cselekményével megmentette Erdély protestáns jellegét, ezzel Erdély önállóságát, tehát egyszerűen a magyarság és tágasabb körben az európai protestántizmus ügyének oly nagy szolgálatot tett, mely nélkül a jövő fejlődése mindkettőre nézve végzetesen alakulhatott volna.

Nem lehet tehát csodálkoznunk, hogy a protestántizmus barátai reménnyel és becsüléssel tekintettek erre a kis egyházra. Sokan voltak, kik túlbecsülték erejét, midőn azt gondolták, hogy segítségével az egész európai protestántizmusra kiterjedő nagy átalakítást lehetne keresztülvinni. Nem kevesebbről volt szó, mint az összes protestánsok egyesítéséről, melynek fáradhatatlan apostola, az angol Durry (Duraeus) János, ezen munkában Erdélynek igen nevezetes szerepet szánt.

Az óriás vallásháború Közép-Európát már a 20-as években nagy részben elpusztította. A protestántizmus 1627—1629. tájt leverve, eltíporva feküdt a német birodalomban, hol II. Ferdinánd restitutionális edictuma diktálta a törvényt. A protestántizmus helyzete kétségbeesítő volt mindenfelé, hol azelőtt mint szülőföldre mutatható. És ebben az eredményben a döntő szerepet a protestánsok széthúzása vitte. Lehetetlen volt, hogy a jobbak lelkét ez fájdalommal ne töltse el s többeket arra ne indítson, hogy az egysége és összetartása által diadalmaskodó róm. katolicizmus ellen a protestánsok egyesítését vegyék tervbe. Ezt tette Duraeus János is, «a Krisztus hű szolgája, az Istentől küldött apostol», ki 1628-tól fogva élete végéig, több mint félszázadon át, ezen eszmének a szolgálatában fáradozott szakadatlanul.

Az unió eszméjét többen nagy előszeretettel karolták fel. A svéd kancellár: Oxenstierna és Sir Thomas Roe angol diplomata, nemcsak vallásos lelkületük, hanem politikai eszméik által is kedvezőleg hangoltattak a terv iránt és igyekeztek azt előmozdítani. Midőn Gusztáv Adolf fellépése a protestántizmus ügyét a végenyészettől megmentette, még erősebb lett a vágy a protestáns unió után, melytől rendkívüli dolgokat reméltek, ha már csak egy hatalom fellépése is ilyen sikerrel járt. Duraeus angol-honi kísérletei kedvező fogadtatást találván, a continensen kezdette meg 1633-ban az unió útját egyengetni és ugyanekkor Alsted és Bisterfeld révén tervét Erdélybe is eljuttatta.*

Az erdélyi reformátusok nagyon tudták méltányolni az unió jelentőségét és erős felekezeti jellemök daczára is

* Herzog Real-Encyclopädie II. kiadás III. 744. s. köv. 1.

azonnal készeknek mutatkoztak az eszme pártolására. Maga a fejedelem szintén érdeklődött a terv iránt, mivel úgy is leghőbb vágya volt, hogy Magyarország szorongatott protestánsait az erőszakos rekatholizálás igájából menthesse. Miután a protestánsok vallásbeli egyesüléséből a politikai szövetséget is remélni lehetett, bizonyára rajta volt a fejedelem, hogy az ő theologusai minél előbb foglalkozzanak e kérdéssel.

Duræus 1633-ban jött Angliából Németországba és csak 1634 szeptemberében, a frankfurti (a/M) konventen sikerült bizonyos megegyezéseket létesíteni. Az erdélyi reformátusok gyorsabban jártak el. Az 1634. évi febr. 7-én máikészen állott a felelet Duræus kérdéseire, melyben az egyeség módozatairól nézeteiket s általában az unióhoz hozzájárulásukat kijelentik. Az egyház püspöke, esperesei, a kollégium professorai irták alá a feleletet, mely kíséző levél mellett hamarosan Duræus kezeihez jutott. Idehaza nagy eredményeket vártak a kezdeményezéstől. Írtak a canterbury érseknek és az angol theologusoknak, hogy az angol királynál az unió előmozdítását szorgalmazzák. Neki szánták a közvetítő szerepet a dán királylyal és schweizi kormányzóval együtt — remélve, hogy a protestáns fejedelmek között a megegyezést lehetőleg elő fogja segíteni. Az egyesülés keresztülvitelére nézve egy nagy generális conciliumra gondoltak, melyen az összes protestáns egyházak képviselői megjelenének s az egyeség formáját megállapítanák.

Feleletükben mindjárt elől kijelentik, hogy a Németországon kívüli egyházak kötelességüknek tartják a németekkel együtt munkálkodni az egységben». Egy «egyetemes szövetkezetet» óhajtanak az «apostolok példájára» a theologusok között; de ismervén a theologus természete

tet, szükségesnek látják előrebocsátani, hogy a fejedelmek theologusaikat tartsák keményen, hogy az egyesség csakugyan létrejöheszen. Egy egyetemes zsinat volna a legalkalmasabb az unió keresztülvitelére, melynek létrehozása érdekében református részről az angol király, lutheránus részről a dán király szólítanak fel a hitsorsos fejedelmeket. Megjelölik a válpontokat, meg az engedékenység határait. Természetesen ezt csak az adiaphorákban, mert náluk hiányzik a liberálismus és bizonyára álláspontjukról azért az unió létre nem jöhetett volna. De azért a jóakat, a készség mégis nyilvánvaló.

Rákóczy, az erdélyiekén kívül felhívta a legjelesebb s legtekintélyesebb theologusokat Magyarországról is, hogy véleményüket nyilvánítsák. Tolnai István sárospataki pap, Kovásznai Imre, Alvinczi Péter, Sepsi Korocz György lelkészek véleményüket idejekorán elkészítették és mint Tolnai is, röviden a fejedelemnek, hosszasabban Alstednek küldötték. Azonban a fejedelemnek, bármily örömmel üdvözölte is az ügyet, még sem volt teljes bizodalma hozzá. Értesült ő arról, hogy «azt a régi jó cantuariai püspököt degradálta a király, másnak, egy hígadó elméjűnek (Laud) adta» és azért bár kívánja: «adja Isten, menjen végben», — mégis hozzát teszi: — «de mi azt nem érzük».*

Ha az unió létrehozása s így az európai protestántismus megszilárdítása egészben nem sikerült is, annál nagyobb sikerrel működött Geleji és táborkara az erdélyi egyház megerősítésében. Mindjárt püspöksége kezdetétől fogva kiváló súlyt fektetett az egyház szervezésére, rendbehozatalára. Erre pedig annyi széthúzó és támadó ellen-

* R. M. K. III. 1924. sz. Czelder, Figyelő 1887. 168—86. I. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1875. 618., 650. l.

fél között valóban nagy szükség is volt. Az 1633 óta tartott zsinatok fenmaradt emlékei arról tesznek tanúságot, hogy az egyházban a püspöki és esperesi hatalmat folytonosan emeli, de az egyház érdekében. A szabad papválasztás korlátozást szenved; a dislocatio behozatik, a pap marasztaló eljárás megszoríttatik, de mindez csak abból a célból, hogy minden helyre a legalkalmasabb erők helyeztessenek s ott megtartassanak. Gondoskodott arról, hogy az egyház sérelmei azonnal orvosoltassanak. E végből minden országgyűléskor begyűjti papjait, összeszedette a panaszokat s a rendek elé terjeszté. Gondoskodott, hogy azok beigazolvá s azonnal elintézhető legyenek. Az egyházmegyék rendtartása is az ő idejében, az 1634. évi marosvásárhelyi zsinaton szabályoztatott először részletesebben.¹ Különös figyelmet fordított arra, hogy egyházában a jó rend, a kellő egyházi fegyelem megtartassék, a papok a vallásos és buzgó életben előljárjanak. Viseletök, ruházatuk, mulatságaik, valamint családtagjaiké is szabályozva volt és szigorú pénzbírság sújtotta a rendetlenkedőket.

Rendezte a temetési és egyéb szertartások körüli viszonyokat, nyesegette az elharapózott visszaéléseket. Gondot viselt arra, hogy ha egyházát a róm. kath. és unitárius vallás rovására terjeszteni igyekezett, az olybá tűnjék fel, mely a pártolást megérdemli és nemcsak a fejedelmi támogatásnál, hanem erkölcsi tartalmánál fogva is első helyen álljon a recepta religiók között. Napjainkra a XVII. századból nem maradt egy időről sem annyi emlék az egyházi rendszabályokból, mint épen az ő korából.²

¹ Görgényi e. m. protocollum I. 332. l.

² L. «Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsinatainak vég-

Legnagyobb elkeseredettséggel a szombatosság ellen küzdött, mely felekezet, mint a keresztyénségből a zsidóságba visszatérő, szemeiben semmi kiméletet nem értelmelt. Hasonlóképen gondolkodott Rákóczy is, kit ezenkívül még politikai indokok is vezettek a szombatosok elleni keménységében. Az 1635. évben hozatott meg Rákóczy alatt a szombatosok ellen a gyulafehérvári országgyűlésen az első törvény, mely megtérésre hívja fel a négy recepta religiön kívül álló eme szekta tagjait s háttáridőt tűz számukra, melynek eltelte után fiskális kereset alá fogattassanak. De. mielőtt e tekintetben valami történhetett volna, Bethlen Istvánnak 1636-ban Rákóczy ellen indított támadása miatt, a szombatosok megrendszabályozása későbbre maradt.*

Bethlen István támadását ennek Rákóczy elleni nagy elkeseredése idézte elő. Eszterházy részéről s a töröktől is támogatva, Bethlen István Rákóczy ellen indulva, kiáltványában arról is vádolta a fejedelmet, hogy a Bethlen Gábor által a kollégium tartására rendelt 20,000 és az építésre hagyott 6000 frtot töle felvette s a maga céljaira fordította. Ebben ugyan csak annyi volt igaz, hogy az összeget tényleg átvette Bethlen Istvántól, de semmi sem állhatott Rákóczytól távolabb, mint hogy épen az egyházat s a kollégiumot megrövidítse. Talán semmit sem vett annyira zokon az ellene intézett támadásból,

zései kivonatban» Révész, Figyelmező 1872. Benkő, Synopsis
Constitutionum synodaliū Transsylvanicarum etc. műve után.
Mss. a máramarosszigeti főiskola könyvtárában. E zsinati vég-
zéseket ezután «Benkő Synopsis» névvel idézem. Ezen forráson
kívül elszórtan az egyh. megyei jegyzőkönyvekben még részben
úí, részben teljesebb adatok is találhatóak.

* Erd. orsz. gyűl. emlékek. IX. 415. l.

mint ezen. méltatlan és gyalázatos vádat. Igaz, hogy az egyház biztosításáról eddig nem gondoskodott, de annál bővebben gondoskodott a kollégium s a szülőkődő egyházak és iskolák ellátásáról.

Vajjon már a támadás kezdetén is része volt-e Geleji-nek a Bethlen követeléseiben: azt nem tudjuk. Bethlen kívánatai között (1636 febr.) első helyen áll, hogy a 20,000 frtot 5-ös (= 10,000 frt) kamatjával «ő nagysága a püspöknek adja meg». Rákóczy azonnal belátta, hogy e tekintetben mulasztást követett el és minthogy az ország szüksége fedezésére felvett és fordított eme pénzt azonnal visszafizetni nem tudta, rögtön a vád felmerültekor (febr. 9.) «erős reversalist és assecuratoriát is adott ő kegyelmeknek» t. i. a püspöknek és az ekléziának. Bethlen István azonban tovább is feszegette a dolgot s bár írt is neki a püspök szenior társaival egy bekeségre intő levelet, melyben tudatták, hogy a fejedelem «az summa megadásáról obligatoriát adott», de erre fitymálva mondja: «adná Isten, vehetne keglmetek az erdéli püspök uramtól oly testimoniálist, hogy ám megépítette Rákóczy uram az collegiumot. avagy a summát interesseivel megadta az ecclesiának».

Rákóczy erre más utat választott a vád elhallgattatására s az egyház biztosítására. Az 1636. gyulafehérvári országgyűlés III. cikkelye a kollégium dolgának a fejedelemmel való eligazítását a püspökre és az ekléziára bízta, de már a XV. cikk a kollégiumra hagyott s elköltött pénzt az ország adósságának ismeri el ég törvényben biztosítja az egyházat, hogy ha Rákóczy életében nem elégíthetné ki az ekléziát, akkor a fejedelem utódai kötelesek lesznek a fiskusból az ekléziát kielégíteni («megléhszen adattatván»). Azonban még ezzel nem volt befejezve

az ügy, sőt épen ezután következett az, a mi Rákóczynak igen nagy keserűséget okozott. Ugyanis midőn Bethlen István támadása meghiusulván, nov. hóban közte és Rákóczy között egyességre került a dolog: Geleji, a püspök, nem elégedvén meg a fejedelem kötelezvényével, nem az ország biztosításával, titkon arra izgatta Bethlent, hogy az egyház követelésének biztosítását az alkuba foglalja be, mit Bethlen meg is tett és Rákóczy meg is ígerte a december 4. kiegyezési okmányban, hogy a 20,000 forintot két év alatt visszafizeti a püspök kezéhez, kamataival együtt; az építésre hagyott 6000 frtot pedig az építésre fordítja.¹

Igéretét be is tartotta, mert midőn 1638 szept. 16. Gyulafehérvárott számadást vetettek a dolog felől, ki-tünt, hogy az építésre 6000 frt helyett 10,000 frtot költött, a pénz kamatát egészen kifizette, a tőkéből készpénzben 14,000 frtot, birtokban pedig (miklóslaki portió 2000 frt, Felső-Orbó, Kis-Orbó, Gyógy 4000 frt) 6000 frtot adott az ekléziának, mint ezt Geleji, Alsted és Csulai nyugtája bizonyítja. Rákóczy lelkületére igen jellemző fényt vet az a megjegyzés, melyet a kötelezvény hátára sajátkezüleg írt, melyben azt mondja, hogy Bethlen támadásánál is «az volt keservesebb, hogy az mostani erdélyi püspök Geleji István uram sem obligatoriánknak ... sem a mi jó lelkiismeretünknek nem hívén, az tracta idején ellenségünkhöz folyamodott volt ennek megvételeért».²

¹ Erd. orsz. gyül. emlékek. IX. 447., 452., 487., 507—13., 572., 581 l.

² Szilágyi S. Bethlen G. síremléke 20.l. Az ott említett inscriptiók (Kis- és Felső-Orbó, miklóslaki s felgyógyi részjóságok) oklevelei a n.-enyedi Bethlem-főtanoda levéltárában. L. még «Ternaria inscriptiones pro. Colleg. Albens.» Lib. Reg. XIX. 101. l. s köv.

Bizonyára érezte Geleji is eljárásának meggondolatlan-ságát. De ha még egyháza iránti szeretetével menthette is magát saját lelkiismerete, vagy a fejedelem előtt: a világ is tudomást szerezvén róla, főleg a róm. katolikusoknak igen kedves tárgyat képezett a beszélgetésre, hogy Rákóczyban saját vallásu papja, püspöke is mennyire nem bizik. Olyan hírek folytak Magyarországon is felőle, hogy «mind hivatalunkat, mind Religionkat eléggé hurczolják ű kegyelme miatt a mi ellenkező feleink.» Igen, mert a dolgon kapva, oda fordították az egész Bethlen István-féle támadást, hogy Geleji ingerelte fel a kollégium pénzének eltartása miatt. Keseregve írja Tolnai István Patakról Bákóczynak: «Nincs kegyelmes uram oly vármegye gyűlése, oly ebéd, oly vacsora, az hol vagyon valamely praedicator, hogy ne orczáznának vele: az calvinista praedicatoroknak kell köszönni, hogy az török Erdélyre indult. Maga tulajdon palatinus uram is az erdélyi calvinista püspökkel menti magát.»

Azonban ezen sok kellemetlenség daczára, melyet Rákóczynak a kollégium pénze, illetőleg Geleji tulbuzgalma okozott, nincsen semmi nyoma sem annak, hogy a püspökkel, annál inkább az egyházzal boszuságát érezte volna. Épen a Bethlen István támadása idejére esik az öreg Gradual nyomásának befejezése (augusztus 1.), mely hogy hamarosan elkészítették, két prélumon is nyomtatott. Alig hogy befejezték: egyik könyvsajtó Alstedius nagy Prodomusát, a másik pedig Geleji Præoniumát vette munkába. A művek nyomása szakadatlanul folyt és Rákóczy, a neki keserüséget okozó Geleji hatalmas folián-saira azért szívesen költötte a pénzét.*

* Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1875. 802., 804, 905. 1.

A Bethlen-féle támadás lezajlása után végre elérkezett annak az ideje, hogy Rákóczy a szombatosok ellen is felléphessen. Az 1635. évi gyulafehérvári országgyűlés által kitűzött terminusig (1635 karácsonyig) a szombatosok közül alig tért át valaki. A harcz mozgalmi között biztonságban érezték magukat, sőt reménységük volt arra, hogy ádáznak mutatkozó hatalmas ellenségüktől meg is fognak szabadulni. De bizony ez nem következett be, sőt Rákóczy teljesen megszilárdulva került ki az ellene intézett támadásból.

Az 1637. év folyamán az unitárius egyház kebelében kitört dogmatikai viszály még gyorsította a fejedelem fellépését. Azt mondhatnánk, hogy szinte kapóra jött neki és a reformátusoknak a Szőrös Mátyás által megindított mozgalom arra, hogy a szombatosságot és az unitáriusokat, kik között a zaklatott szombatosok, oltalom keresés okából, rendszerint megszoktak vonulni; egy csapással bénítsa meg.

A reformátusok nagyon nehezen szenvedhették azt, hogy az unitáriusokat, bár ez egyéb helyen már meglehetősen sikerült, Kolozsvárt nem tudták megtörni; nem tudtak még csak annyira sem jutni, hogy ebben a legtekintélyesebb városban, hol különben csak Báthory Gábor fejedelem óta alkottak gyülekezetet, a magok vallásán levő embereknek némi befolyást biztosítsanak a városi ügyek vezetésében. Bizonyára vágyakozó szemmel tekintettek a főtéri szép nagy templomra is, melyet számbeli kisebbségük daczára is, fejedelmi kegyben bizakodva, szerettek volna megszerezni. Bethlen Gábor idejében azonban ilyenmire legfeljebb csak gondolni lehetett, és bizony Gyöngösi András a kálvinisták esperese, az «igen deli ember» meghalt, mielőtt fáradozásának legkisebb eredményét is

látta volna. «Az Isten nem engedte azt meg neki, mert nem járt az Isten parancsolatjában, hogy a másét hamisan ne kívánja» — mondja az unitárius krónikás. — De azért gyorsan szaporodván a reformátusok, a polgári ügyekben való érvényesülés és a nagy templom utáni vágy nemhogy kialudt volna, sőt növekedett.

A reformátusoknak úgy magyar, mint szász részről a város legtekintélyesebb polgárai (Váradi Miklós, Filstich Péter) lévén az élén, annál inkább törtek czéljuk után. 1635-ben már határozottan kívánták a városi tanács- és hivatalokban való részesedést, sőt a nagy templomot is. Szinte forradalomra került a városban a dolog december vége felé, mikor a fejedelem is ott tartózkodott. De még ekkor a fejedelem lecsendesítette a zavart és csak békésen intette az unitáriusokat, hogy a lakosságnak több mint egy harmadát tevő reformátusokat ne zárják ki továbbra is a város vezetéséből. Az unitáriusok azonban a tanácsot fülük mellett elbocsáták és továbbra is csak mellőzték a reformátusokat.

Azonban az 1637. évben nagy fordulat állott be a dolgok folyásában. Szőrös Mátyás, ki mint néhány évig unitárius szász praedikátor, «sok ujságot követvén» hivatalától megfosztatott, 1637-ben az ujonnan választott püspök s úgy látszik neki régi vetélytársa, az eszes és erős kezű Beke Dániel ellen az innováció vádját kezdte terjeszteni, holott az innovatiót tulajdonképen ő indította. A fejedelem és ref. papi tanácsosai kapva-kaptak az alkalmon és a Krisztus nem imádásáról szóló egyes elszórt vélekedések miatt az unitáriusokat kérdőre vonták, s a fejedelem bekövetelte hitvallásukat, hogy megtudja: hogy a mostani unitáriusok innovátorok-e, vagy nem, «mivel csak a János Zsigmond korabeli confessió alapján álló unitá-

riusok a recepta religio». Az unitáriusok érezve a vihart, mely fejük felé tornyosult, s mely őket a szombatosokkal együtt elsöpörni készül, az 1637. évi tordai és kolozsvári zsinatukon összeállították hitelveiket, de a fejedelemhez, a világi urak tanácsa és közbenjárása folytán, a János Zsigmond korabeli, illetőleg az 1579. évi confessiót nyújtották be.*

Az 1638. évi április 23-ára Gyulafehérvárra hívott országgyűlés volt hivatva a szombatoság és az unitáriusok ügyében ítélni. Azonban az országgyűlés az unitáriusok és a szombatosokra nézve csak azt a törvényt hozta, hogy ügyüknek elbírálása végett július elsőjére Déstre egy törvényszék rendeltetett. Az unitáriusok ügye volt előbb eldöntendő, mert ezeknek confessiójukból kellett megállapítani, hogy a magokat unitáriusoknak valló szombatosok csakugyan minő hitvallási alapon állanak.

A gyulafehérvári országgyűlés végzése mutatta, hogy a confessió kérdése komolyan fog vétetni. A kolozsváriak, kiket első sorban fenyegetett a veszély, siettek a fejedelmet kiengesztelni és mielőtt ez a városi ügyek vezetésébe a reformátusokat berendelhette volna, az unitárius tanács kiegyezett a reformátusokkal, hogy a kis tanács és a száz-as-tanács egy negyede reformátusokból álljon, — hivatalokba is alkalmaztassanak s a bíróság minden negyedik évben reformátusra kerüljön. A fejedelem ezen egységet helybenhagyta, de ezenfelül az óvári templomban és az «Appellatiumban» szorongó reformátusok emelése végett az országgyűlésen elhatározhatta, hogy a Farkas-

* Erd. orsz. gyűl. emlékek IX. 415. l. Erd. tört. Adatok. IV. 192., 205. Jakab E. Kolozsvár tört. II. 603. l. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1875. 1191. l.

utczában a régi templomot felépíttethesse a fejedelem, azonkívül iskolát, parochiát stb. emeltethessen. Ez a törvény tulajdonképpen az egyességnek a következménye, mivel abban a reformátusok megígérték, hogy az unitáriusok főtemplomához, plébánia házához és ezek összes egyházi jövedelmeikhez semmi közüket nem tartják. Így rendeltetett aztán az ő számukra is egy díszesebb templom és megfelelő kollegium-hely.*

A dési terminus július 1-én csakugyan meg is kezdődött az ország tekintélyes férfiainak jelenlétében, a fejedelem személyes elnöklete alatt és elővevén az unitárius confessió ügyét, az ellenkező felek hosszas vitája után végre helybenhagyta az 1579. évi hitvallást mint a recepta unitária religio fundamentumát. A tárgyalások folyamán kitént, hogy Szörös Mátyás vádjai alaptalanok, mivel a püspök és általában az egyház a régi alapokon áll. Mire Szörös csak azzal tudott felelni, hogy ha bár ez a hivatalos hitvallás, de egyébként tanítottak és tanítanak magán körben. Tanuvallomásai azonban, melyeket ezen állítása igazolására felhozott, teljesen értéktelenek voltak, úgy hogy a fejedelem elfogadta Tholdalaginak azt a javaslatát, hogy egyesek czivakodása miatt az egész egyház felelőségre nem vonható. Ő kijelenti, — t. i. Tholdalagi — hogy imádja a Krisztust, kit Istennek tart és Beke is helyeselte ez álláspontot, csak a megfelelő unitárius magyarázatot fűzte hozzá.

A fejedelem a hitvallás kérdését rendezvén, végre a veszekedő felek között a kibékülést is létrehozta. Megállapított, hogy a Krisztust közvetlenül imádás illeti, nem ugyan úgy, mint a legfőbb, örök Istent, hanem mint

* Erd. orsz. gyűl. eml. IX. 137. l.

a ki hatalmát az időben az atyától kapta; hogy a keresztelezés az atya, fiu, szentlélek nevében végeztessék; hogy az úrvacsorában a kehely a résztvevők kezébe adassék; hogy a káromló könyvek, képek elkoboztassanak; az unitárius irodalomra cenzura állíttassék; hogy az összes unitárius papok ezen confessió szerint tanítsanak; hogy az egyház számára új káté irattassék, s ez a jövő törvényszékre felülvizsgálás végett beadassék; hogy az engedetlenek s vétkezők a hatóságoktól büntetessenek; hogy Szörös hivatalába visszahelyeztessék és számára bűnbocsánat adattassák. Ezzel a dési «complanatio» befejeztetvén, a törvényszék megkezdette működését, úgy a szombatosok, mint azon «istenkáromlók» ellen, kik a Jézus-Krisztust gyalázták és a kiket a fiskális ügyész a törvényszékre megidéztet.*

A dési törvénynap, mely eredetileg az unitáriusok között kitört viszály eligazítására rendeltetett, külön országgyűlési végzésnél fogva lett a szombatosok ellen működő törvénykezéssé kibővítve. Mivel az 1618. évi 1-ső t.-cikk a szombatosságra fej- és jószágvesztés büntetését szabta, azért az ilyen természetű pereknek mintájára, a szombatosok elleni keresetet is csak az országgyűlés alkalmával, vagy a rendes fejedelmi táblán lehetett volna lejártni. Az 1638. évi t.-cikk rendelkezése tehát egy rendkívüli s delegált törvényszéket állított fel a szombatosok ellen s így dési terminus igazában egy «extraordinarium delegatum iudicium.»

A fehérvári articulus szerint az államügyész utasított, hogy a szombatosok és az istenkáromlók ellen nyo-

* Erd. tört. adatok IV. 48-50.l. Erd. orsz. gyűl. emlékek X. 174—80. l.

mozást indítson s a feladottak ellen azonnal tanukihallgatást is eszközöljön, hogy ügyük a dési terminuson véglegesen elintéztethessék. A fiskális director, ezen rendelkezésnek megfelelőleg, az országgyűlés után, a szombatosoktól lakott vidékeken, főleg Udvarhely és Maros-zékben, magában Marosvásárhely és Kolozsvár városában is megindította a nyomozást és tanukihallgatást. Kolozsvárt látjuk, hogy a városi magistrátus akadályokat gördített a nyomozás elé, «mert hallatlan és szokatlan inquisitionnak állatták lenni»; a miért Kassai István ítélő mester «igen serio megintette a bírakat, hogy az inquisitiont ne impediálják.» A kolozsvári bírák ellentállását a nyomozással megbízott közegek tulbuzgalma nagyon is indokoltá tette, mivel ezek «az eretnek és zsidózó könyvek» összeszedésénél nem kimélték a kifogástalan unitáriusokat sem, hanem a szombatos iratok elkobzása mellett lefoglaltak olyanokat is, melyeket az unitáriusok eddig, több mint félszázadon keresztül szabadon használhattak és tarthattak.*

Mire a dési törvényszék megnyílt, akkora már «egy néhány százan, ha nem ezeren is» a megidézettek Désre gyülekeztek, hol «a kik azon sectán lenni találtattak volna, megbizonyosodván a directornak actiója, kereseti: mindnyájan fejük, jószágok elvesztésén maradtak vala, kik a megsententiázás után, az kamaraház előtt levén egy szép, öreg egyház, naponként abba reggettetnek vala, míg annyira szaporodának, hogy a várakba együvé is, másúvá is, százan másfélszázanként, jó gondviselés alatt

* Papp Miklós Történeti Lapok. I. 1455. l. Kanyaró i. m. 222. l. Kassainak itt közölt leveléből, holmi a bíróságra gyakorolt illetéktelen pressiót vél kiolvashatni. Erd. orsz. gyűl. emlékek X. 165—7. l.

küldöztetének.» A váradi, székelyhidi, jenői, dévai, fogarasi, szamosújvári, kővári börtönökbe annyi szombatos jutott, hogy «vasakat is alig győznének kovácsolni nekik.» A várakban a református prédikátorok vették őket gondjaik alá, hogy megtérítsék. A ki a recepta religiók közül valamelyikre tért és állhatatosságáról hitlevelet adott, azt szabadon bocsátották. A kik «jó észre nem térnek, mindenütt a sok építések körül naponként elég dolog adatik eléjük.» Lassanként aztán mégis csak mind megtértek. Egyedül Váradon, egy nap, szept. 24-én, Medgyesi Pál az udvari pap, harmincznyolczat keresztelt meg közülök.

A kik a Krisztust káromolták, azok külön büntetettek, mint istenkáromló, mivel őket nem lehetett a szombatosok nevezete alá fogni. Toroczky János ötvöst, a Máté püspök fiát, július 17-én Désen, a két Szamos között czigányokkal kövezteték agyon «a Krisztus ellen való káromkodásért»; feleségét is kiperengérezék a városból.» Csiszár István városi tanácsost a város szolgái a perengérenél 60-ig pálczázták, mert azt mondta, hogy a háromságot Niaeában és Konstantinápolyban koholták. Kolozsvári Lajos István megpláglátott, Makfalvi Miklós és Mihály deák hasonlóképpen; az unitárius eklézsia előtt térdelve, zsákba öltözve követték meg Istent: Gruz András, Ciceró Péter, Török Kovács János, Boldis György és Toroczky Anna. «Akkor ugyan azt tudták, hogy ugyan deponáltatik az unitaria religio; de az Istennek kegyelmes nagy providentiájából megtartaték, hogy nem telék kedvek benne, a mint ők gondolták volt, hogy teljességgel eloltódjék az unitaria religio. Az Istennek nagyobb gondja volt reá, t. i. az ő kicsiny seregére.»*

* Jakub E. i. m. II.. 648. l. Erd. tört. adatok IV. 215—8. l.

A kis emberek mellett sor került a nagyobbakra és az egész szombatosság fejére Péchy Simonra is, ki maga ugyan betegség okán meg nem jelent, de azért fej- és jószágvesztésben elmarasztaltott s Kővárba záratott. Elítéltettek még : Péchy sógora, Orbán Ferencz udvarhelyszéki jegyző, Szentmiklósi Mihály, Péchy papja; a Péchy leányai Judit, Zsuzsanna, Krisztina és Margit, továbbá Borsos István és neje Vallon Borbála, Szabó István, Gáspár és János kolozsvári polgárok, Kendefi Zsófia, özv. Paczolai Péterné, Kornis Borbála. E nevek mutatják, hogy a szombatosság mily magasra hatott a társadalom felső rétegeiben is és milyen nagy kiterjedéssel és nagy pártfogókkal birt a zsidózás.*

A dési törvénykezés befejeztével a még le nem járatott perek elintézése végett 1638 novemberében Beszterczén újabb törvényszék tartatott, hol az eljárás hasonló volt, mint a megelőző terminuson. A fej- és jószágvesztésre ítélt szombatosokra kimondott ítéletet csak kegyelem változtatta meg s engedte el némi birság fejében. A fejvesztés várfogságra változtattatott és csak a nők mentesültek alóla. A várfogság tartott, míg csak az illető szombatos meg nem tért és a recepta religiók valamelyikére nem állott. A legtöbb a fejedelem vallását, a reformátust választotta s megkeresztelkedése s áttérése után mindnyája szabadon bocsátatott. A kis emberek mellett ugyanezen utat követték a szabadulásra a nagyobbak is. Péchy családja és rokonsága a ref. hitre állt s kiszabadult. Udvari predikátora, Szentmiklósi, előbb kölpényesi, majd marosvásárhelyi ref. pappá is lett. Orbán Ferenczet a fejedelem udvarmesterévé fogadta, mely hivatalt késő

* Erd. orsz. gyül. emlékek X. 182-201. 1.

vénségéig folytatott is. Egyedül maga Péchy szabadult ki áttérés nélkül, oly formán, hogy az ország tekintélyes főurai érette 12.000 forint erejéig kezességet vállaltak. Erre szabadon bocsáttatván, rövid idő múlva ő is reformátussá lett s igéré, hogy a ref. vallást vele «immár vénségére az igazságos isten kedve ellen is megösmertetvén, abban állhatatos, tökéletes, nem képmutató léssen.» Hogy szívből tette-e ő és a többiek az áttérést: «a szíveket Isten ő felsége, a ki azokat teremtette, egyedül láthatja, tudhatja» Legalább «mind holtokig úgy mutatták magokat, mintha abban löttek volna.»

A szombatosok ellen intézett ezen eljárás nevezetes eseményt képez Erdély vallásügyi történetében és úgy a református, mint az unitárius egyházat egyaránt érinti. A mi magokat a szombatosokat illeti, kétségtelen, hogy ők nem voltak unitáriusok, még ha szükségtől kényszerítve annak vallották is magokat. Vallásuk mindenestre visszaesést mutat a vallás s a civilizáció fejlődésében. Azonban az unitáriusok szeretik úgy feltüntetni e dolgot, mintha a szombatoság elleni támadás egyedül ő ellenük irányult volna; holott a szombatos és unitárius egymást gyűlölték és az utóbbiak amazokat magukra nézve veszedelmeseknek is tartották. Azonban mégis időközben a reformátusok ellen azon okon panaszkodnak, hogy ezek a szombatosok elleni eljárásukkal tulajdonképpen az unitáriusokat bántalmazzák. A szombatosokkal tagadták a közösséget, de egyházi vagyonukra, közelebbi rokonság révén, igényelt formáltak.

Ha mai szabadelvű szempontból és tiszta eszményi állásponttól tekintjük az ekkori tényeket, nyilvánvaló lesz, hogy itt vallásos üldözésről van szó, mely egyenesen a reformátusok részéről indíttatik a szombatosok

ellen. Mert a szombatosság bármily visszafejlődő vallási irányzatot jelöljön is, híveire nézve teljesen jogosult és senki sem kényszeríthető arra, hogy a vallási élet terén is csak előre s ne hátra lépjen. A korszellem elsöpri a maradékat, de az erőszaknak itt semmi helye. Hozzá tehetjük még ezekhez azt is, hogy a szombatosság állami tekintetben egy teljesen ártatlan szekta volt, mely semminemű politikai czélzatokat nem ápolt, ilyenekkel nem törődött. Hogy maga Péchy a trónkereső Székely Mózzsal netalán érintkezésben állott: ez a vallást magát nem érinti. Ilyenformán a szombatosság üldözését egyenesen és tisztán a vallási szükkeblőség, az elfogultság rovására kell feljegyeznünk, mely elfogultság ebben a korban minden egyes felekezetet, protestánst vagy rómaiakat egyaránt hatalmában tartott.

Azonban a mi az üldözést, mint ilyent illeti, figyelembe kell vennünk, hogy az jogos alappal bírt, hogy a törvényesen elismert összes vallásfelekezetek meggyőződésével találkozott, vagyis hogy nem kizárólag felekezeti állásponttról történt az. — Ha ma sem szívesen látná a keresztyén társadalom, hogy kebelében a mosaismus felé visszatérni akaró irányzat keletkezzék és hódítson, annál kevésbbé lehet ezt a XVI., XVII. század embereinek rovására irni. Hozzá kell vennünk azt is, hogy a szombatosság fél század alatt roppant nagy elterjedést nyert, úgy hogy Udvarhely és Marosszék téres vidékein kívül másutt is számos hívei voltak és hogy bizonyára nekik óhajvásuk volt az, hogy a törvényes elismertetést vallásgyakorlatuk számára megnyerjék. Csupán az erőtől függ aztán, hogy ez a szabad vallásgyakorlat, akár csak a protestánsoké, a római katolikus fejedelmekkel szemben, erőszakkal kényszerítettessék ki ... Tény az, hogy a lelki-

ismereti szabadságon, bár szigorú törvényes alapon és jogi formák között, erőszak követetett el; de viszont tény az is, hogy ezen visszaeső irányzat elfojtása a közművelődésnek nem hátrányára, sőt előnyére történt; tehát csakis formailag és nem lényegében sértette meg a szabadságot. Különbözik nem szabad még azt sem felednünk ennek az ügynek megítélésénél, hogy az ideális szabadság, — mint minden téren, úgy a vallásin is — csak ideális tökéletesség mellett jogosult és csak így követelhető. Még korunk szabadelvűsége sem tud ezen, a «salus reipublicæ et generis humani» által teljesen indokolt felfogáson túlnúlni, a mit bőségesen igazol a mormon felekezet elismertetésének államjogi nehézsége is.

A fejedelem és a ref. egyház azonban ezen üldözésekből határozottan hasznot látott és nincs okunk kétségbe vonni, hogy eljárásukban ez is egy indító ok volt. A nótaperek a fiscust gazdagították, az áttérések pedig a református egyházat gyarapították. Hogy ez a gazdagság és gyarapodás azonban első rangú szerepet játszott volna: azt határozottan tagadnunk kell. A fejedelmi megkegyelmezések és az áttéréseknél engedett teljes szabadság feltétlenül kizárják, hogy itten az önhaszonlesési indokot fontos szereppel ruházzuk fel. Hanem annál inkább ki kell emelnünk a fejedelem és az összes recepta-religiók azon közös hitét és meggyőződését, hogy a szombatossággal Isten káromoltatik és Jézus Krisztus tudomány, egyháza meggyaláztatik. Ez vezette Rákóczyt, ez Gelejt s a reformátusokat, valamint a recepta-religiók többi tagjait is, kik a zsidók megbüntetését szintén óhajtották.

* Benkó József, Transsylvania Vindobonae 1778. II. 243. l.

A mely okok indították a reformátusokat a zsidók elnyomására, ugyanazok kényszeríték arra is, hogy az unitáriusokkal is keményebben összetűzenek. Az unitarismus volt az erdélyi szombatosság szülőanyja. A Dávid Ferencz-féle felfogásból egyenesen sarjazott ki és növekedett fel a zsidózás. Az unitarismus a váltságra és a megváltóra vonatkozó keresztyén tanok elhagyása által erkölcsi fundamentumát is nagyrészt elvesztette és a leg-sajátosabb keresztyén hittétel ledöntése után az egyéni lasciv felfogásnak engedett szabad folyást, melyből a kellő erkölcsi és vallásos komolyság hiányában, a szent dolgoknak kigunyolása és otromba becsmérése származott. A kellő komolyságú és vallásos mélységgel bíró kedélyek ragaszkodtak egyházuk közönséges hitvallásához, de a nagy többség a vallásos és erkölcsi hanyatlás útjára tért. Nullitáriusokká lettek, mint Geleji mondja, kik vallásukban ecleticusok, erkölcsükben epicureisták. Találtattak olyanok, «a kik a paráznaságot véteknem tartották, hanem a hetedik parancsolatot a lelki paráznaságra, a bálványimádásra magyarázták». Mások a többnejűséget szabados dolognak állították. A Krisztus feltámadását, a poklot és mennyországot voltak, kik tagadták és az örök életet vagy nem hitték, vagy a földi élet formájának állították, t. i. «hogya a mit ők most bírnak Erdélyben, a feltámadás után is övék lesznek». Volt a ki mondá: «bár a más világon lenne övé Fogaras», és volt a ki így szólt: «laknék bár Isten mennyországban, csak ő lakhatnék Szent-Demeteren». Voltak, a kik a sentírásból csúfot és gúnyt űztek; voltak, kik «azokat

tartják köztük divatosbáknak, a kik bátrabban és latrabban káromkodnak» a szentháromság, a Krisztus örökistensége és a szentléleknek isteni személye ellen. A hitet általában kevésre becsülték s voltak, kik mondták, hogy «az imegeket és megégetnék, ha tudnák, hogy tudja micsoda vallásban legyenek.»¹ Ezen kor vallásos képét alig fejezi ki nyilvánvalóbban valami, mint az a leírás, melyet Kemény János Mikó Ferenczről, erről a nagytekintélyű diplomata, politikus és évkönyvíróról mond: «Religiójában — úgymond — névvel unitárius, de valósággal semmi religióju ember volt. A pápistaságból a purgatoriumot és a ceremóniákat javallotta; a zsidóságból a szombatot, kiből egyet, kiből mást és a millenárisi időket hitte s voltak szegénynek sok superstitiói».² Közönségesen úgy szokták feltüntetni unitárius részről már a Dávid Ferencz elítéltetését, nem különben a dési complanatiót is, mint az unitarismus szabad fejlődésére, a tiszta unitarismusra, a jövő vallására felerőszakolt bilincseket. Az 1579-ben megszerkesztett és 1638-ban újból megerősített hitvallás bármennyire ellenkezzék is a mai unitáriusok nézeteivel és bármennyire tekintessék is az elnyomatás, sőt üldözés symbolumának, tulajdonképen az erdélyi unitarismus megmentője volt. E nélkül ez az egyház az erkölcsi és szellemi züllésnek az útján pusztult volna el, azon az uton, melyre Dávid is reá tévedt már és a mely a szombatossághoz, a zsidózáshoz vezetett és a mely uton haladva a XVII. század unitáriusai valóban nem sok túlzásai nevezethettek nullitáriusoknak. Ha a XVII. században unitárius körökben ott-

¹ Titkok Titka 271., 273., 275. l.

² Kemény János i. m. 75. l.

honos vallásos és erkölcsi felfogásokat ismerjük, valóban nem csodálkozhatunk azon a kevés becslésen, melyben híveik s egyházuk részesültek, sőt ismerve a fejlődés törvényét, nem csodálkozhatunk ez egyház mai morálstatistikai számadatainak kedvezőtlen arányán sem.

A mint a dési törvénykezés véget ért, a református egyház azonnal hozzálátott, hogy a szombatosokat a saját javára térítse és a maga gyarapítására használja fel. Igaz, hogy az áttérés bármelyik bevett hitre meg volt engedve; de az is igaz, hogy más mint ref. pap nem igen férközhetett hozzájuk. A várfogságból kiszabadultak legnagyobb része mint református tért vissza lakóhelyére. Itt természetesen most már a reformátusok és unitáriusok számaránya megváltozott, a miből a «maior pars» elvénél fogva, az egyházi javak tulajdonjogára nézve is változás állott be. Sok egyházközség volt, főleg Udvarhelyszéken s a Péchy birtokai között, hol református eddig alig volt található, hanem csak unitárius és ezekből kivált szombatos. Az utóbbiak nem alkotván jogos egyházat, az egyházi vagyon az unitáriusokat illette volna, bár olykor szombatos kézre is került, mint Szent-Erzsébeten. A szombatosok áttérése a reformátusokat sok helyen többségre juttatta, a mi a szombatosság elterjedését mutatja. Így keletkeztek számos ref. gyülekezetek ott, hol eddig János Zsigmond óta egyáltalában nem is léteztek.

A dési és beszterczei törvényszékek után, a megváltozott felekezeti létszámra tekintettel, biztosok küldettek ki a szombatosok által lakott községekbe, hogy azok a református és unitárius híveket számbavevén, az egyházi vagyon, főleg a templom tulajdonjoga felől intézkedjenek. Ezen bizottságok egyttal a még mindig a szombatos

vallást követőket kényszerítették az átérésre, a mi többnyire a reformátusoknak kedvezett, sőt az unitáriusok közül is, kit ígérettel, kit fenyegetéssel a ref. egyházba vittek. A szombatosság fő fészkei közül 1639-ben Szent-Erzsébet, Nagy-Solymos, Bözöd és Bözöd-Ujfalu s később Kis-Solymos, a ref. egyházhoz csatoltatott.*

A Rákóczykorabeli ref. egyháznak egyik legkiemelkedőbb törekvése éppen az unitáriusok megtörése. A fejedelemség is az egyház kitünőségei ebben a pontban teljesen egyetértettek. Már maga az unitarizmus, mint vallásos irányzat is ingerelte őket, mert az unitáriusok a reformátusokból váltak ki, tehát visszatérítésük szent kötelességüknek tűnt fel. Tanai olyanok voltak, melyektől a kegyes lelkeket irtózat fogta el és a mellett, daczára a tőle való idegenkedésnek, a protestantizmussal és a reformációval szemben fel lehett vetni, hogy ime eszméi ide vezetnek. Nem lényegtelen az sem, hogy Rákóczy és nevezetesebb theologusai: Geleji, a gyulafehérvári professorok Alsted, Bisterfeld, Piscator, továbbá Medgyesi, Kereszturi stb. nem voltak erdélyi származásúak és nem is bírtak a született erdélyiek türelmességével, kik tudták, hogy államuk a három nemzet és négy vallás unióján épült fel. E mellett Rákóczy előtt ott volt a politikai tekintet: az unitárius vallású, az unitáriusokra számító, tőlük támogatott s a portán kész trónkövetelő Székely Mózes. Mindezek együtt a felekezet megtörésére irányították a ref. fejedelem és egyház figyelmét.

* Erd. orsz. gyűl. emlékek X. 187. l. Ker. Magvető. 1882. XVII. 107., 217. l. s. köv. Több egyházközségről nincs emlékezet, hogy a szombatosságból való megtérés czimén lett volna reformátussá.

Az unitáriusok ellen indított harc az igen széles alapon volt felépítve. Az egyházkormányzat, a tudományos irodalom és a gyakorlati politika teljesen összevágott e tekintetben. Mintegy észrevétlenül huzódott a háló az unitarizmus körül, mig nem végre összevonták s az unitarizmust csaknem a mai kiterjedésre szorították össze.

Unitárius részről is történt elég kihívó dolog, a melyek a reformátusok tevékenységét annál jobban sarkalták. A Bethlen Gábor alatti megszorítást nehezen tűrvén, egyesek kényök-kedvök szerint óhajtották volna a bilincseket lerázni és egyházukat terjeszteni, miközben nem gondoltak némely törvényekkel és befejezett tényekkel. Az unitárius trónkövetelő iránti rokonszenvet sem igen titkolgatták. Mikor 1630-ban megjelent Crell kiadásában az ő és Volkelius nagy műve, az unitárius öntudat is nagyot növekedett abban a hitben, hogy oly szellemi fegyvertár áll rendelkezésükre, mely kiapadhatlan és le nem győzhető. 1634-ben ki is vettek belőle magyarra fordítva egy részt, mely «a szentháromságnak alkalmazására gondolt legfőbb okoskodásnak megvizsgálása» címen terjesztetett. Majd jobban felbuzdulva, János evangéliuma bevezetésének magyarozatáról adtak ki 1636-ban egy németből fordított művet. Mindezek ugyan inkább védelem szempontjából történtek, de azért az unitárius «felvilágosodottság» nem nélkülözhetette a támadást sem. És a modor, melylyel ezeket a világ elé bocsáták, határozottan kihívó volt. Kihívó oly korban, mikor a legnagyobb óvatosságra lett volna szükség. Az ellenfél, erejének tudatában, természetesen felvette a harcot.

Mikor Geleji 1633-ban püspökké lett, az egyházkor-

* R. M. K. I 637., 660. sz. Századok 1891. 463—8. l.

mányzatban beállott változás, a püspöki és esperesi hatalom emelése, a papság szabad változásának megszorítása a legügyesebb taktikai fogás volt az unitáriusok és római katolikusok ellen. A legveszélyeztetettebb helyekre erős emberek, világlátott akadémiták kerültek, kik a kolozsvári kollégium falain túl nem látó és holmi betanult frázisokon túl terjedő képzettséggel nem bíró unitárius papok felett, mint tornyok a házak között, emelkedtek ki. A gyenge egyházak megerősítették, — így Székelyudvarhely, Székelykeresztur stb. Kolozsvár pedig, az unitárius egyház hegyen épített városa, lassanként úgy átalakítatott, hogy a hova félszázad előtt a ref. ember csak erős reversális mellett tehetette be a polgárság közé a lábát, most már hova-tovább vegyes, majd Rákóczy élete végén már túlnyomólag református színezetűvé lett.

A Bethlen-féle akadémiai tervet az unitáriusok a trójai falónak gondolták és azért küzdöttek gunynyal és épével ellene. De ha nem vitték is Kolozsvárra az akadémiát, már Bethlen korában volt ott erős, gondosan segélt egyház és mellette egy jó iskola az óvárbán. Brandenburgi Katalin a Báthory Gábor és Bethlen Gábor adományát, a harminczadot (900 frt értékben), a kollégium és az egyház számára örök időre biztosítá. Majd Rákóczy alatt rohamosan látjuk fejlődni a kolozsvári ref. egyházközséget, mely eleitől fogva sajátos helyzetet foglal el az anyaszentegyházban azon oknál fogva, hogy fentartása nem az ősi római katolikus egyházi vagyomból történik, de nem is a hivek anyagi áldozataiból, hanem a fejedelmi adományokból és kormányzata sem a községi hivatalosok, hanem tisztán a gyülekezet ön maga választotta tagjainak kezében van, mely egyházi igazgatótes-

tület (consistorium) egyszersmind a kollégium ügyeinek is kezelője, mert az egyházközség és az iskola egy és ugyanazon fejedelmi adományok jövedelméből él.

Rákóczy György 1632. szept. 16-kán kelt levelében megerősítette azokat az adományokat, melyeket elődei az egyház és az iskola javára tettek. Majd 1635. decz. 31-én egy új és nagy adománnyal ajándékozta meg az egyházat s iskolát, midőn a kolozsvári dézma negyedét rendelte számukra. Ezen rendeletével lépéseket tett arra is, hogy a reformátusoknak befolyást biztosítson a közügyekben. Ugyanis ha ezen időtájt nem sikerült még keresztülvinni, hogy a reformátusok a városi tanácsba bevitessenek, legalább ezen dézma negyed beszédését, kezelését a ref. egyházra bízta, t. i. meghagyta, «hogy ezen dézma-negyed felszedését és egybegyűjtését a kolozsvári helyét hitűek kebeléből választandó jó lelkiismeretű és megbízható hűségű egyénre bizzák.» Az így választott egyén a ref. egyház vagyongazdálkodója volt, mely tisztet elsőben Várad Miklós töltötte be.*

Az 1638. évben a reformátusok $\frac{1}{4}$ számban a városi tanácsba is bebocsáttattak az unitáriusok által és ugyanekkor a fehérvári országgyűlés a farkas-utczai régi jezsuita (ferenczrendi) templomot és zárdaépületet a reformátusoknak adta, hogy ott templomot, parochiát és iskolát építsenek. A fejedelem még abban az évben hozzá kezdett a templom építéséhez és két év alatt annyira építtette a falakat, hogy csak a boltozat volt hátra, mely munkának végzésére Kurlandból hozatott mestereket. — 1641-ben már az építkezés befejeztetett s «nagy szép

* Jakab E. i. m. II. 638. Oktár II. 287., 298. I. Erd. tört. adatok IV. 209. I. Orsz. Ltár Lib. Regius XVIII. 97. I.

vesszős faragott kövekre merően megboltoztatta és cserép helyázat alá vétetvén, az oldalában levő tornyot is nagy szép hegyesen, szép aranyos gombjával különb-különb mázu cseréppel helyaztatván megépíttette vala. Abba szép három harangokat, melyek közül a nagyobbik tengelye nélkül hatvan mázsát nyomott, öntetett és felhelyeztette».

Midőn az építés javában folyt az 1641. esztendőben és a mikor az első ref. bíró választatott Kolozsvárt, ezt az egész ref. egyház örömnünné szentelte. Junius 10-én a püspök a generalis szent synodust ide hívta össze és a zsinati disputatio tételét «az isteni állatnak egységéről és annak személyének háromságokról» tűzte ki. A zsinaton maga a fejedelem, neje és fia Zsigmond és a fejedelmi udvar is megjelent s négy napig végig jelen volt «és a disputatiót nem csak hallgatta, hanem Istentől adott bölcs értelme szerint ugyan igazgatta is s az ordinatió-nak szent ceremóniáját gyönyörködve nézte». Hogy a vitában ne «csak vázakkal vagy árnyékokkal vitatkoz-zanak» mond Geleji, «Nagyságod az ott való ellenkező tanítóknak, püspöknek, plébánosnak, szász papnak és scholamestereknek kegyelmesen kiüzene és őket a disputatióra hivatván. De az öregei kimenték magokat és csak scholamestereket küldtek», kik csak két nap mertek megjelenni, aztán nem lehetett őket többé oda sem csalni, mert Geleji s Bisterfeld igen megszorongatták őket, mire «ingenue megvallották, hogy ők azokról nem elmélkedtenek volt.» Ezen disputatio előtt tartott predikáció Gen. 1, 26. alapján, melyet a püspök mondott, indította Gelejit a «Titkok titka» megírására.

Majd 1648-ban a farkas-utczai volt zárdához tartozó régi jószágok iránt eskettetett a fejedelem s azokat rész-

ben kikerestetvén, az egyházhoz csatolta.¹ Egyházának erősítése végett Désen és Tordán, mely két hely az unitáriusoknak szintén főfészke volt a XVI. században, az elpusztult régi templomokat megépíttette s ékesíttette. Fogarast is templomot építtetett.²

Irodalmi téren a Crell-Volkelius-féle mű vezeti be a harczot, melyre az első fejelet 1634-ben Tályai Márton, volt kolozsvári iskolaigazgató, majd leydai tanuló tollából folyt. A nagy munka czáfolata azonban nagyobb készületet igényelt. A kollégium tanárai vállalták ezt magukra és Alstedius hozzá is fogott a czáfolathoz, melyet 1634-ben nyomtattni kezdvén, 1635-ben «Prodromus» ect. címen óriás terjedelemben napvilágra is bocsátott. Azonban e mű nem tulajdonképpeni czáfolat volt, hanem a ref. hitágazatoknak az unitarismus ellen való védelmezése érdekében írt alapvető rendszeres mű. A czáfolatra már Alsted, betegsége miatt, reá nem ért. Ezt Bisterfeld végezte el, ki 1636-ban nyolcz hó alatt megírván nagy művét, külföldi követsége idején «De uno Deo» címen Leydában 1639-ben ki is adta azt. Majd 1638-ban jelent meg Geleji Katona István hatalmas két kötetes műve a «Præconum Evangeliumi», melyben tekintélyes szerep jut az unitarismus czáfolásának, míg 1645-ben Gyulaféhevárt nyomtatott magyar nyelvű műve a «Titkok Titka», valamint 1645, 1647, 1649. megjelent három kötetes nagy munkája a «Váltság titka», főleg szintén ezzel a kérdéssel foglalkozik. Az unitáriusoknak irodalmi működését előbb (1638) a fejedelmi cenzura,

¹ Erd. tört. adatok IV. 75. Erd. orsz. gyűl emlékek X. 295—6. I. Szalárdi i. m. 237. I. Titkok Titka ajánlás 25. I. Jakab E. i. m. II 643. l.

² Szalárdi i. m. 238. l.

majd később — Raw (Szőrös) Mátyás áttérésével, a kolozsvári Heltai-nyomda is ref. befolyás alá jutván, — a nyomdahiány is megakadályozta.*

Az unitáriusokon kívül a róm. katolikusokkal is volt küzdelme a ref. egyháznak. A Katalin idejében életrekelt pápás remények nehezen voltak visszafejleszthetők. Jól tudták a róm. katolikusok, hogy Rákóczytól mit várhatnak, épen azért voltak megválasztásának olyan nagy ellenségei s óhajtották inkább a gyenge Bethlen Istvánt. Már 1631-ben panaszkodnak a reformátusok Szentpáli János és Kornis Zsigmond erőszakosságai ellen. És a fejedelem mindenütt orvosolja a panaszokat. Különbön Rákóczy György a róm. katolikusokat illetőleg nem változtatott azon az állapoton, a mely Bethlen Gábor alatt volt s a mely 1630 jan.-febr. országgyűlésen megállapítottatott. A jezsuiták Fehérvárt és Monostoron háborítatlanul laktak s misszióikat szabadon végezték. Míg Pázmány Péter élt, addig nem is látjuk, hogy követelésekkel léptek volna elő, mert ez a nagy diplomata és jeles hazafi jól tudta, hogy Erdély önállósága Magyarország bástyája és Erdély önállóságának viszont a protestantizmus képezi a támaszát; saját felekezetének Erdélyben erőhöz jutása Erdély önállóságának sírját ásná meg. Az Eszterházi cselszövényeivel Rákóczy ellen megindított harcok sem voltak kedvezők a róm. kath. igényekre. Így tehát várni ok kellett, míg egyfelől az ország békét élvez, másfelől pedig míg kívülről elég biztatás jó.

* R. M. K. I. 772., 779., 799., 826. sz., II. 494. sz. Századok 1891. 463—8. I. Szilágyi Sándor Rákóczy Zsigmond élete M. T. Életrajzok. 32. I. Jakab E. i. m. II. 639. I.

Az 1638. évben Tassi Gáspár, 1639-ben Bercsényi Imre, 1640-ben Forgács Zsigmond jártak Erdélyben, a kik útján a császár Rákóczynak terveit és külföldi szövetségeseit szerette volna megismerni. Ezek a követek a jezsuitákkal érintkezésbe léptek, mivel általuk tudhattak meg a legtöbbet s viszont általuk a róm. katolikusokat is ösztönözték a fellépésre, hogy Rákóczynak bonyadalmakat teremtsenek és elvonják magyarországi hitsorsosai támogatására irányuló szándékától. Ezen követjárásoknak lehet betudni, hogy 1640-ben a róm. katolikusok a gyulafehérvári országgyűléshez panaszszal fordultak, kérvén, hogy azok megorvoslását mozdítsa elő. Panaszkodnak, hogy nincs püspökjük, pedig még az oláhoknak is van ; hogy papjaikat nem bocsátják be oda, hol kisebbségben vannak a róm. katolikusok; hogy a lugosi bán egy embert, ki alamizsna-gyűjtő barátokat befogadott, megbüntetett, a karánsebesi páttert pedig halállal fenyegette, ha Lugasra jó; hogy a fejedelem præfectusa Jászberényi István jezsuitát Gyulafehérvárról, nem tudni ki rendeletéből, kiutasította.

Ezen kívánságaiknál Bethlen Istvánra is hivatkoztak, ki 1630-ban ígéretet tett volna az unió-kötés alkalmával, hogy a róm. katolikusokra sérelmes törvények eltöröltetnek és a jezsuiták bebocsátatnak. Azonban midőn Csulai közölte vele ezen híreket s a róm. katolikusok kívánságait, Bethlen tagadta, hogy olyan ígéretet tett volna. A vikáriust lehetőnek, de a róm. kath. papok szabad járás-kelését s a jezsuiták bebocsátását lehetetlennek s törvényellenesnek mondá.

A fejedelem megfelelt a panaszpontokra; mire a róm. katolikusok folyamodással járultak a fejedelemhez. Válasz és viszonzulás után abban történt a megállapodás,

hogy a fejedelem hajlandó volt vikáriust engedélyezni, de a jezsuiták behozatalának határozottan elleneszegült. «Kérlek benneteket — úgymond — hagyjatok ezzel békét nekem, nem szenvedhetem őket». Mikor azt veték fel, hogy mit mondanak a külföldön, felelé: «mit bánom én, elég, hogy egyáltalában meg nem engedhetem». De annyit megengedett, hogy a kik benn vannak, maradjanak ugyanott.

Az 1640. évi tárgyalások oka s kezdete az volt, hogy Rákóczy nem akart újabb jezsuitákat bebocsátni Erdélybe. Ha a mostaniak kihálnak: tehát legyen vége a jezsuita szektának. Azonban egy Jászberényi nevű jezsuita katonaköntösben becsempészte magát Fehérvárra és Rákóczy tisztartója kiutasította. E miatt támadt a riadalom. Rákóczy indokolja a kiüzetést, mely tudtával történt, mert Jászberényi engedelem s hir nélkül jött, katonaköntösben; a mieinkhez is hozzányult, nem elégedvén meg a róm. katolikusok dirigálásával. Azt sem engedte meg, hogy külföldi jezsuita-intézetbe menjenek a róm. kath. ifjak, mert a jezsuiták, mint veszedelmesek üzetek ki, tehát közójök engedni bajos; mert ha engedik arra törekednek majd a jezsuiták, hogy így Erdélybe jussanak; jezsuitákká teszik őket, apjukra stb. támasztják; maguknak legáltatják halálos ágyon a vagyont; 20 év előtt Nagyszombatban nyomtatott könyvükben a pápi jószágokat leírták, bizonyára oly szándékkal, hogy visszaszerezzeék; a hol fészket vernek, vége a békeségnek.

A jezsuita pártot és támogatóikat nem kevéssé bánította még az a körülmény is, hogy a ref. egyház erősödése a róm. katolikusok köréből is többeket, sőt egyes gyülekezeteket is vonzott a ref. egyházba. Haller János,

az erős róm. kath. család sarja, még Bethlen Gábor alatt tért át és a convertiták buzgóságával működött a ref. egyház érdekében. 1640 tájt Háromszéken több unitárius gyülekezet mellett (Árkos, Köröspatak, Káinok) a róm. kath. Bodolában is ref. gyülekezet alakult Béli főkapitány buzgólkodása folytán. Ugy látszik, hogy Geleji István úgy a róm. katolikusok, mint az oláhok áttérésénél célszerűségi szempontra helyezkedett és egy s más előtt szívesen szemet hunyt csak megnyerhesse őket. Így a bodolaiaknak három kívánságával szemben, t. i. a bőjtöt hagyják meg nekik, a szentek ünnepét megüldenek, hogy az oltárokat ki ne hányják: meglehetősen engedékeny és csak két oltár kihányását kívánja, a harmadikat meghagyhatónak véli, «mert nehéz egyszersmind mindent elhagyatniok vélök». Ugyanezen időtájban tértek át a gemyeszegiek, az Erdélyi és Mindszenti róm. kath. családok birtokait képező többi marosszéki falvakkal együtt, miáltal a marosi református esperesség annyira megnövekedett, hogy két részre t. i. marosira és görgényire kellett azt szétválasztani.

Miután a róm. katolikusok mindenk felett épen a jezsuitákat óhajtották volna Erdélybe bevinni, a mit a fejedelem megtagadott, azért a tárgyalási iratokat panasz kíséretében, Regensburgba a császárhoz küldötték el. A császár helyett Eszterházy nádor lépett sorompóba. A nádor az 1640. évi decz. 17-én a jezsuiták mellett fel is szólalt: «Hogy ő kegyelme a jezsuitákat ki kezdte Erdélyből küldeni valami régi articulus mellett, ki az is nem magános benléteket, hanem collégiumok fundációit nézik inkább. Egyébiránt tolleretur libertas religionis, ha csak káplánul sem volna szabad jezsuitát tartani ott, ez is nevelője a gyűlölettségnek s nekünk is nagy botrán-

kozásunkra vagyonsúlygyúgy hiszem, az ott benn való katólikusok is szívek fájdalmával nézik ezeket. Távoztatni kell azért az illetén dolgokat, az melyek nem egyebet nevelnek gyűlölségnél köztünk». Majd midőn Rákóczy megfelelt neki, Bornemissza Pálnak, a fejedelem követének (1641 márcz. 16.) átadott üzenetében szelíd hangon kéri és inti atyja példájával, ki a jezsuitákat (1606) ártatlanoknak mondá a kiűzetéskor s kéri, «hogy ha már magányos kegyelmességét és jóakarátját nem mutatja hozzájok is, tartsa meg abban ő kegyelme őket, az mi-ben eddig voltak».

Róm. kath. részről ez időben komolyan törekedtek arra, hogy Erdélyben minél szélesebb alapokon álló jogokat nyerhessenek. Azonban Rákóczy ellenállása minden igyekezetet meghiusított. Jászberényi kiutasítása után, habár a fejedelem a vikáriust Szaliny személyében engedélyezte is, a kudarcot vallott jezsuiták bosszúsága igen otromba módon igyekezett a tromfot visszaadni.*

Az első lövések 1640-ben történtek, midőn Hajnal Máttyás jezsuita, Eszterházy nádor udvari papja, Kereszturi Pálnak, a fejedelem fiai tanítójának «Csecsemő keresztyén» című 1638. évben megjelent munkáját, melyben Kereszturi a fejedelem két fiának konfirmációi vizsgájáról, illetőleg hitvallásáról számol be, durva kritika alá fogta. Kereszturi a «Felserdült keresztyén» című

* Erd. tört. adatok IV. 200. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek X. 23., 34., 45., 236., 291—2., 301—2., 307—8. l. XIX. 489—93. l. Uj Magy. Muzzeum. 1859. IX. évf. I. köt. Geleji K. István élete és levelei I. Rákóczy Györgyhöz. Ötvös Ágostontól. Magyar Sion 1867. 497—50. Prot. Közlöny 1891. 176. l. T. Tár 1885. 208. l. Lib. Regius XIX. 215. l. Veszely i. m. I. 341—2. l.

munkájában alaposan megfelel ugyan Hajnalnak, úgy hogy e részben a vita véget ért, de hamarosan még kellemetlenebb alakban támadt az fel. «A «Kitett czéger» kerülő uton bántotta a fejedelem fiait, gyalázta ezek valóságát, de a támadás éle Kereszturi ellen volt irányítva. De most egyszerre csak a legszemtelenebb módon a fejedelemné, Lorántfi Zsuzsanna ellen tört a jezsuita durvaság, mint a kiről általánosan el volt terjedve pápista körökben az a felfogás, hogy férjét ő ingerli a róm. katolikusok ellen s ő állja utját az engedményeknek.

A fejedelemné ellen indított orvtámadás alapját egy szentírási anthologia képezi, melyet a fejedelemasszony gyűjtött össze s udvari papja, Medgyesi Pál «Mózes és a Próféták» címen kiadott. Ezen anthologia keletkezésére nézve meg kell jegyeznünk, hogy a fejedelem és neje igen szívesen és gyakran látták asztaluknál az erdélyi megszokott, régi jezsuitákat, kikkel asztal felett vallási kérdésekről is elbeszélgettek és vitatkoztak. Így történt ez 1638-ban is, mikor Lórántfi Zsuzsanna Kolozsvárt időzvéen, Vásárhelyi Dániel monostori «fő jezsuitát» is asztalához hívta, hol vallási disputát kezdett, melyben az egész asztal, a jelenlevő ref. és róm. kath. urak, papok részt vettek. A disputa folytatása Vásárhelyi és a fejedelemasszony, illetőleg ennek udvari papja, Medgyesi között az 1639. évben írásban tovább folyt, minek eredménye gyanánt Medgyesi egy «A szent atyák öröme»-című munkát adott ki 1640 elején, a fejedelemasszony pedig a disputa közben a szentírásból a római katolikus álláspont ellen szóló s a református hit erősítésére, igazolására szolgáló szentírási helyeket, tárgyak szerint csoportosítva, összegyűjtötte. Medgyesi e gyűjteményről tudomással bírván, rávette a fejedelemasszonyt, hogy

engedje kiadni, mi 1641-ben a fenti cím alatt meg is történt.

Alighogy napvilágot látott e mű, midőn ellene róm. kath. részről hallatlan szemérmetlen támadást intézett egy névtelen szerző «Nova Transilvanica» címen, mely munka tulajdonképpen a fejedelemszöny és az egész fejedelmi ház ellen intézett gúnyirat volt. A fejedelmi családra vonatkozó részletek természete elárulta, hogy az adatok Erdélyből, valószínűleg Monostorról kerültek ki, honnan a magyarországi és külföldi jezsuiták állandó jelentéseket kaptak. Szerzőül valamely erdélyi jezsuita (Rajkai) vagy Eszterházy körében levő valamelyik páter forgott gyanuban. Ez utóbbi irányba terelte a figyelmet a «Kitett czégér», valamint az a körülmény is, hogy Eszterházi az 1640—1 években az erdélyi róm. katolikusok érdekében tett közbenjárásával kudarcot vallott.

Rákóczyt felettébb bántotta a házán és nején ejtett gyalázat. Panaszszal fordult a császárhoz és diplomáciai tárgyalást indított a szerző nevének megtudása végett. A hangulat igen elkeseredett volt a fejedelmi udvarban és épen nem szolgált a róm. katolikusok előnyére. A császár megígérte, hogy a szerzőt nyomoztatja és a gúnyiratot elkoboztatja. Azonban Kereszturi Pál nem gondolva azzal, hogy «fejedelmek méltóságában forog a dolog», felejtve, hogy «a mocskot nem mocsokkal kell mázolni», a fejedelem tudta nélkül, «Talio» cízmen egy hasonló hangú iratban támadt a róm. katolikusok ellen, minek következtében a fejedelem követelése sokat vesztett erejéből. E könyvet elkoboztatta ugyan és a szerző kikeresését és megbüntetését tovább is követelte, de egyebet nem ért el, mint a «Nova Transilvanica» elkobzását és azt a tudósítást, hogy szerzője Szécheny György

esztergomi kanonok, kit a császár megfeddett. A mivel aztán Rákóczynak is meg kellett elégednie.*

Ezen vita háta megett természetesen a vallási ügyek lappangtak. Az egyik a már említett ügy, 1640—41-ből, a másik pedig a fejedelem fiának, az ifjabb György, váradi kapitánynak a házassága Báthory Zsófiával, az erős róm. kath. Báthory fejedelmi család utolsó sarjával, ki a róm. kath. vallásról e házasság kedvéért megtért volt a református vallásra. Természetesen ez a megtérés épenséggel nem volt a jezsuiták inyére, kik e házasságtól épen ellenkező eredményt vártak. Várakozásuk ugyan teljesült is idővel, de most csak a családást érezték.

Az ifju Rákóczy Györgynek ez a végzetes házassága sehogysem tetszett szüleinek, kik vallásuk érdekeit mindennek elibe helyezték. A magyar protestantizmus feje volt az öreg György fejedelem. Oszlop, a kire óriási teher nehezedett, de a ki azt emberül megtartotta. E hivatása fiára fog szállni, a ki ime vegyes házasságra kíván lépni. Vajjon lesz-e ereje arra az ifjunak, ki már csak fele erőt fog képviselni, ha neje róm. katolikus? Azonkívül ott voltak Magyarországon az elrettentő példák, a feleségüktől áttértett egyes nagy urak. Mi lesz a protestantizmusból, ha ez is be találna következni? Elviselhetetlen volt ez az öreg előtt még gondolatnak is, «mi hogysém holtunk után történnék, az istentől inkább kívánám, — ugymond — én temetném el Rákóczy Györgyöt, és nemcsak két fiunkat, sőt ha száz volna is,

* Erd. orsz. gyűl. emlékek X. 63. l. R. M. K. I. 678., 704., 716., 722. sz. K. 236. Sárospataki füzetek 1866. 678. l. s. köv. Révész Figyelmező 1875. 416. l. s. köv. Könyvszemle 1891. 220. l. 1883. 249. l. Szilágyi S. I. Rákóczy György Budapest, 1893. 349—51. l. Szilágyi Sándor: Lorántfi Zsuzsánna. 23—26. l.

hogysem Isten tisztességének kárt tegyünk». Mélyen bevilágítanak e szavak az öreg Rákóczy György szívébe, mely protestáns buzgósággal, törhetlen hithűséggel volt tele.

Azonban az ifjak «bolond s rend felett való szeretettel» vonzódtak egymáshoz. Gondolni sem lehetett arra, hogy a házasság meghusítottassék. De viszont Rákóczy addig bele nem egyezett, míg ígéretet nem vett a leány megtérésétől. Ez is, az öreg bosszúságára, csak a házasság után, de akkor hamarosan megtörtént. Csakhogy ez a megtérés soha sem volt őszinte. A pápistaság oly mélyen fészkelődött szívébe, hogy csak ideiglenesen palástoltgatta azt. Még megtérése után is megtartá pénteki és szombati böjtjét, melyről csak a fejedelem kemény fellépése és a pápista papoktól való abszolváltatása után mondott le. Azaz a pénteki napon ezután sem evett húst, a mi nem kicsiny busulást okozott a fejedelmi családban, mint a titkos pápistaság jele és reményt élesztett a róm. katolikusok táborában.

Hogy Báthory Zsófia áttérése nem volt őszinte, erről a császár követének, az 1643 májusban Erdélyben járt Örsy Zsigmondnak hamarosan alkalma volt meggyőződni, sőt arra is, hogy titkos hitében szilárdítsa. Hogy mily hatása volt Báthory Zsófiára, azt nem tudjuk, de hogy a fejedelemtől, kitől a császár nevében azt kívánta kieszaközölni, hogy az erdélyi róm. kath. ifjaknak a külföldi jezsuita iskolákba való járhatását megengedje, kevés sikerrel járt, az bizonyos. Különben is érdekes a császár kívánsága, ki mialatt Magyarországon és a Német birodalomban a protestánsok ellen küzd, őket üldözi: azt kívánja Rákóczytól, a vallások egyenjoguságát törvényben biztosító Erdély fejedelmétől, hogy engedjen az ő kedvéért több szabadságot a róm. katolikusoknak s hogy

ez ügyben ne hallgasson professorjaira s papjaira. Rákóczy joggal mutathatott a magyarországi viszonyokra s mondhatta, hogy Erdélyben a róm. katolikusok nincsenek elnyomva. Az ország generálisa, egy csomó tanácsúr-, főispán, kiknek pedig kinevezése tőle függött, róm. katolikus volt, holott a tulnyomóan protestáns Magyarországon irnagnak sem lehetett találni egy kinevezett protestáns főhivatalnokot. Professoraira és papjaira sem hallgat — úgymond — közügyekben. Ott van a lelki gondozás mezeje, azok azon fáradoznak.*

Valóban igaza volt Rákóczynak; ő a római katolikusokat nem nyomta el. A törvény ellenére nem cselekedett, hitükért őket nem üldözte. De azért vajjon lehetséges volt-e, hogy a római katolikusok helyzetükkel megelégedjenek? A Királyhágón túl napjuk már a delelőre került, de Erdélyben minden a régiben maradt. Téríteni nem lehetett. Ennek a fejedelem s papjai szemessége útját állta. Sőt a térítés fő-főeszközei, a jezsuiták, kikből a fejedelem azokat, kiket trónraléptekor ott talált, magul meghagyta, kihálásra voltak ítélve. A fehérvári öreg István páter mellé új papot nem engedett bejöni hasonlóképen Kolozsvárra, illetőleg Monostorra se. Jól tudták ezt maguk a római katolikusok, a jezsuiták is. Ezért akart Jászberényi is katonaköntösben beszökni. De a fejedelem embereit nehéz volt rászedni s az álborbe bujt atyáknak sietős volt az útjuk kifelé. A világi

* Szilágyi Sándor II. Rákóczy György Budapest, 1891. 21—30. l. A két Rákóczy Gy. fejedelem családi levelezése. Budapest, 1875. 101., 103., 105. l. Erd. orsz. gyül. emlékek X. 385 6., 389—91. l. Családi lev. 144. l. Az álruhás jezsuitákra nézve l. Milley János atya jelentéseit Erd. orsz. gyül. emlékek XV. 485. s köv. l.

papok és ferenczrendiek, ha erdélyiek voltak, szabadon működhettek, de csakis egyházközségük területén vagy udvari papságukban. Protestáns egyházközség területére, lábukat be nem teheték egyházi szertartás végzése végett. Ily helyeken a hívek csak magán vallásgyakorlattal bírtak, a mit Erdélyben a gyakorlatban már alkalmaztak, mielőtt Magyarországon I. Leopold a jezsuiták sugallatára, hivatalosan felállította volna. De minden baj között az érintette a római katolikusokat legérzékenyebben, hogy meglevő egyházközségeik kánoni szempontból is degenerálódtak. Azaz tulajdonképen teljesen a protestáns egyházalkotmány mintájára alakult át gyülekezeti élettök. Ez nem volt ugyan új dolog: meg volt már a XVI. században, de mégis fájdalmasan esett azoknak, kik a tiszta s hamisítatlan pápismust a jezsuiták emléiről kapták.

A mint a XVI. század derekán a római katolikus egyházi szervezet Erdélyben felbomlott, az a csekély számú világi pap, a mely még az ősi hit mellett megmaradt, nemcsak hogy felügyelet, rendtartás nélkül élt, hanem egyszersmind teljes szabadjára is hagyatott a reformáció alapelveivel szemben. Az a reformáló szellem, mely a század negyvenes és hatvanas éveiben a római katolikus klérust is áthatotta, a tridenti zsinat után sem enyészett el egyszerre és nem különösen Erdély római katolikus papjainál. A szerzeteseket még kötötte a zárdai fegyelem, a házfőnök tekintélye, de a világi papok magukra hagyatva, egyfelől reformáltak saját tetszésök szerint, másfelől, a mennyiben hitők megvédésén is buzgólkodtak, megalkudtak a körülményekkel, hogy legalább mindent ne veszítsenek.

Már a XVI. század végéről tudjuk, hogy a római kath.

papok többsége törvényes házasságban élt, tehát a coelibátus felfüggesztetett. Csik-, Gyergyó-, Kászonszék 18 plebánosa közül csak öt volt nőtlen, ellenben 13 házas. Háromszéken a római kath. papok, kiknek száma legfeljebb 10—12 volt, annyira ragaszkodtak a nős élethez, hogy nőtlen papot esperesnek sem tűrtek. Külön országos törvényre volt szükség, hogy nőtlen pap is lehessen esperes. Az a néhány világi pap, a kik a Maros- és Udvarhelyszéken levő 8—10 egyházat igazgatták, hasonlóképpen nős életet éltek. Csakis a szerzetesek, a ferenczrendiek, által gondozott plebániákon volt állandóan nőtlen pap.

A reformáció hatása megnyilatkozott abban is, hogy a római katolikusok, épen úgy mint a reformátusok és unitáriusok, maguk választották papjaikat és évenként marasztották, vagy elbocsátották, A papok és kántorok vagy mesterek együtt alkották az esperességi gyűlést, a koronát, melyen együtt szavaztak az egy-egy évi időtartamra választott esperesre. Tárgyalás alá ezeken a koronákon ugyanazon ügyek kerültek, mint a protestáns partiális synodusokon, t. i. fegyelmi kérdések, egyházközségi vitás ügyek és házassági perek. A koronák épen úgy lejárták a házassági pereket, felbontották a házasságot, mint a protestáns zsinatok. Annyi volt csak a különbség, hogy felettük nem lévén főhatóság, ítéltük végérvényes volt. Csak a XVII. század közepétől látjuk, hogy a vikárius beállítása után, ennek elnöklete alatt, külön szentszékek tartattak, melyek az esperességi gyűlésekkel szemben felebbezési forumok.

Szóval a római katolikus egyház Erdélyben annyira átalakult a protestáns elvek szerint, a protestáns egyházak képére, hogy az ott levő «reform-catholicismus»

csupán szertartás és hitcikkek, de nem egyszersmind szervezetre nézve is különbözött a protestantismustól. Csak mikor a római katolikus vikáriusok külön érseki majd pápai felhatalmazást is nyertek, főleg Domokos Kázmér (1668-tól) vikáriussága óta, tapasztalhatjuk, hogy az erdélyi római katolikus egyház ezen viszonyai változni és a kánoni jog szabványaihoz visszatérni kezdenek.

Ez az állapot volt az, mely a jezsuiták által vezetett pápás főuraknak nem tetszett, ellenben az erdélyi fejedelmeknek nagyon is kedvök szerint volt. Egy nemzeti katolikus egyház magvát képezte az a 40—50 plébánia, mely a XVII. század közepén Erdélyben fennállott. Itten semminemű kifelé tekintetés, Róma vagy Bécs felé gravitálás nem található. Ellenben a jezsuitáknak és a rájuk hallgató uraknak is legfőbb óhajuk, legbuzgóbb törekvésök Erdély önállóságának szétrobbantása, a re-katholizáció keresztülvitele volt. Ezen igyekezetükben az az erdélyi nős plébánusok jelentékeny akadályt képeztek és épen azért ezeknek, bár csekély számmal voltak, elég szép részük volt abban, hogy Erdély a magyar államiság és a magyar nemzet fentartása körül gondviselészerű munkáját betölthesse.*

A református egyháznak az unitarizmus és a római katholicismus ellen folytatott küzdelmeihez, a felekezeti-közi viszonyok körében, de politikai és nemzetiségi jelentőséggel, csatlakozik az a buzgalma is, melyet az oláhok reformálása, az oláh unió terén kifejtett és a mely épen

* Veszely K. i. m. I. 306—7., 309., 316., 341., 369., 274—81., 283., 288., 293—301. Erd. orsz. gyűl. emlékek XI. 57. l. Bod Hist. Eccl. I. 299. l.

I. Rákóczy György alatt jutott a legnagyobb eredményhez.

A János Zsigmond korában megindult mozgalom az oláhok közt már némi sikert ért volt el. Még János Zsigmond halála után is foglalkozott az országgyűlés az oláhok reformációjával, illetőleg az oláh reformáció ügyével. Báthory István és Kristóf idejében a korábbi végzések megújíttatnak, a reformáció útja egyengettetik és az oláh nyelvű prot. egyház kialakulására és saját püspökök alatt való tömörítésére több törvény hozatott. Azoknak száma, «kiket az Ur Isten megvilágosított», valószínűleg csekély lehetett. Nincs arról semmi tudomásunk, hogy a reformáció milyen alaposan hatott s működött közöttük. Annyi bizonyos emléünk van, hogy voltak, kik «a görög profossiótól elszakadtak és az Isten igéjét tulajdon nyelveken hallgatták». A reformáció tehát az anyanyelvnek istentiszteleti nyelvül való felhasználásában és abban állhatott, hogy egyes papok a református hitcikkeket vallották és maguknak hasonló gondolkozású püspököt választottak. De hogy az egyház liturgiájában, istentiszteleti és azonkívüli czeremóniáiban s legfőbbképpen a népek babonás hitében valami változás állott volna elő, arról nincs emléünk. Bajos megmondanunk, hogy a XVI. század vége felé tapasztalható oláh egyházi irodalmi tevékenység, a szentírásfordítás s prédikációs könyv mennyiben szolgálta inkább az oláh nemzetiségi érületet, mint a reformációt. Az 1580. évben megjelent evangélium-fordítás és magyarázatnál Genadius érsek emlegetése a gör. kel. egyházhoz való tartozásra mutat; míg az 1582. évben Szászvároson kiadott ószövetségi részben, mely Geszti Ferencznek, a református egyház ezen nagy támaszának és jóttevőjének van

ajánlva, már inkább a reformáció hatásának a nyomát láthatjuk. A fordítás is a Tordossy Mihályé, ki mint akkori erdélyi oláh püspök, négy tudós segítségével «esz-közölte» ezt. Már pedig Tordossy Mihály az erdélyi református oláhok püspöke volt, ezen hivatalában az 1569-ben beállított Tordossy Pál utóda, ki valószínűleg 1579—80-ban választott az 1577-ben elhalt Tordossy Pál helyére.¹

Báthory Zsigmond uralkodása egyáltalában nem kedvezett az oláhok reformálásának. A mint a jezsuiták felépése a különböző protestáns felekezetek békéjét felzavarta, ezeknek elég gondjuk és bajuk volt azzal, hogy saját jogaikat megvédhessék és így nem igen gondoltak a megkezdett munka folytatásával. A hunyad és krassóvidéki oláhság egy része azonban megmaradt mégis a reformáció utján; hanem a többiek között aligha volt csak a legkisebb nyoma is. Különböző több püspökségre voltak felosztva. Spiridon Kraszna- és Közép-Szolnok vidékének püspöke volt 1585 előtt s majd Euphtimia halála után ennek területére Torda, Kolozs, Doboka és Belső-Szolnokra is püspöki jogokat nyer. Ő görög vallású volt. Hasonlóképen Gennadius és annak utódja Jagumen János, előbb hunyadvármegyei kaluger zárdafőnök, kiket Báthory Kristóf a déli vidékek püspökévé tett, úgy hogy Tordossy Mihály után református oláh püspökkel nem találkozunk.²

¹ Erd. orsz. gyűl emlékek III. 118. I. R. M. K. II. 158., 170. sz. Könyvszemle 1879. Tordassy Mihály munkatársai Hercze István karánsebesi, Zakan Efreut szászsebesi, Pestisei Mózes lugosi pap, Archirie vajda-hunyadi esperes.

² Orsz. ltár. Báthory Kristóf Liber Regiusa (vulgo: rubrum) I. 282., 298—94. l.

1590-től fogva a reformáció ügye még rosszabbra fordult az oláhok között. A református egyházak közül több elvétetett és jezsuiták ültek világi papi ruhában a plébániákba. Így Fogarast, Déván stb. hol a református lelkészek az oláh reformációnak addig támaszai voltak. Majd jött Mihály vajdának a kora, mikor a reformációnak majdnem összes emlékei kitöröltettek az oláh nép köréből. A görög és szláv származású kalugerek, Mihály vajdától támogattatva, szinte megfojtották a reformáció gyöngé plántáját. Ezek a szerzetesek egyttal politikai emissáriusok is voltak, kik Mihály vajda útját egyengették és nagy szerepet játszottak a vajda sikereinek előkészítésében. Ez a körülmény indokolja a léczfalvi táborigyűlésnek (1600 okt. 25) és más későbbi gyűléseknek az oláh papok ellen hozott kemény végzéseit.

A reformáció azért még sem semmisült meg egészen a Mihály vajda és Básta korabeli zavarok daczára sem az oláhok között. Bocskay és Rákóczy Zsigmond uralma ujjá élesztette azt. De most az egyház vezetői a gör. kel. egyházhoz tartoztak és ezen oknál fogva sokkal keményebben bántak a megszokottnál is a protestantismushoz hajló papokkal. Ezek Rákóczy Zsigmondhoz folyamodtak oltalomért s meg is nyerték ennek védelmét, mely egy parancsban nyilvánult meg, mely szerint «az orthodox religiót szabad legyen az oláhok között vallani és hogy az ezen vallást tartók maguknak külön püspököt választhassanak».*

Báthory Gábor idejében újból rendeztetett az oláhság ügye. A reformáció felé hajló oláhok külön superintendest

* Erd. orsz. gyűl. emlékek IV. 551—3. I. Cipariu Acte si fragmente Archivu 1867. 609—10. I. Lib Regius IV. 239. I.

választottak magoknak, de a görög ritushoz ragaszkodók is meghagyattak régi szervezetökben, a Gyulafehérvárt székelő vladika fenhatósága alatt. Sőt Báthory Gábor 1609 június 9-én kelt oklevelében a gör. kel. oláhokat különös kedvezményekkel látta el, a mennyiben a jobbágy sorban levő oláh papokat a szabad költözködés jogával felruházta, ha t. i. más eklézsiába kívánnak átmenni. A gyülekezet-változtatás azonban a vladika tudtával legyen. A pap nemcsak maga mehet, de vele mehetnek neje s gyermekei és szabadon viheti összes javait. Továbbá a fejedelemsége területén élő összes oláh papokat, úgy jelenben, mint a jövőre nézve, felmentette az összes jobbágyi szolgálatok és adózások alól, kivéve azokat az ajándékokat, melyeket régi szokásnál fogva adni szoktak (nyestbőr: mardurina).

Hogy mi volt Báthory Gábornak ezekkel a kedvezményekkel a célja, azt bizonyosan nem tudjuk megmondani; de valószínűbb, hogy moldvai s havasalföldi politikája, mintsem a protestantismus számára akarta megnyerni ez által az oláhságot. De azért a ref. fejedelemnek ezen ténye a reformáció iránt is kedvező hangulatot keltett az oláhság körében. Az oláh papok, a kiket nagy nyomorúságból és igazán szolgálai állapotból mentett fel ez a privilégium, reményt táplálhattak, hogy a reformációhoz csatlakozva, még előnyösebbé fog válni helyzetük, sőt esetleg a protestáns papság privilégiumait is megnyerhetik.

Báthory Gábor alatt még mindig Spiridon volt a vladika, még pedig azzal a területileg nagy kiterjedésű hatalommal, melyet 1585-ben Báthory Kristóftól nyert volt. Ő maga semmi hajlandósággal sem viseltetett a reformáció iránt. Utódai közül Theopházus Paeslopus,

valamint Parezik György is, mint görög szertartásuak emlegettetnek.*

Az oláhok reformálásának elárvult ügyét Bethlen Gábor vette erőteljesebben kezébe. Politikai tekintetben is igen szívélyes viszonyt tartván fenn Cyrillus Lucaris konstantinápolyi patriárkával, ennek a kálvini egyház iránt általános ismert kedvező hangulatát arra igyekezett felhasználni, hogy a gör. keleti és ref. egyház között tervezett uniót általában, vagy legalább a maga országában keresztülvigye. Élénk levelezésben állott ezért a patriárkával és valószínűleg ennek tanácsai alapján fogott hozzá a nagy munkához, mindenekelőtt a kellő alapról gondoskodván. Bethlen munkába vette, hogy a szentírást, énekes-könyvet, a heidelbergi katechismust s más symbolikus iratokat lefordíttatja, kinyomatja, továbbá hogy iskolát létesít az oláhok számára. Ez uton remélte, hogy az unió valósággá is fog válni. Ugyanis már Cyrillus Lucaris konstantinápolyi s keleti kísérleteinek keves sikere nyilvánvalóvá tette, hogy a gör. kel. egyháznak szellemileg szegény és csak a külsőségeken élő papságával az uniót létesíteni, reformokat keresztül vinni lehetetlen. Egy új, kellőleg képzett és tudományosan művelt papsági a van első sorban is szükség. Ezt akarta Bethlen s elérni. A munkához társat keresett s így lett vladikává Jephtinia, majd ennek utóda Gennadius, kik buzgón támogatták Bethlen Gábort.

* Szilágyi S. Báthory Gábor fejedelem tört. Pest 1867. 73., 306—8. l. Cipariu Archivu 550. l. V. ó. az 1639. IV. t.-cikkkel. Erd. orsz. gyűl. emlékek. X. 220. l. Lib. Regius VIII. 27., 33. l. Fogaras vidéken azonban Szava a vladika ebben az időben Cipariu 610. l.

Azon nagyobb szabású irodalmi vállalkozása, a melyet Bethlen az oláhok érdekében megindított, az ő életében alig haladt túl a kezdeményezés fokán. Az új testamentum fordításával kezdte meg. A munkához nyomdát is akart állítani, de a halál megakadályozta tervei kivitelében. De ha a szent könyvekkel és a symbolikus iratokkal nem is ment sokra, azért fáradsága még sem volt minden eredmény nélkül. Egyes vidékeken, így pl. Nagyvárad környékén, számos oláh pap tért a ref. vallásra, kik mint ilyenek, a tiszántuli kerületbe tartoztak s annak gondjai alatt állottak. Ugyanitten a felavatottak között nem egyszer oláhokra is akadunk, (pl. 1631-ben is Tatarosi Mihály u. o. pap.)*

Azokban egyfelől megfelelő papok hiánya, más oldalról pedig a népnek alacsony műveltségi állapota igen nehézzé tette az oláh reformáció előhaladását. Különösen ez a két ok volt, a melyen még Bethlen utódjának, az ez ügyben sokkal nagyobb erélyt és buzgalmat kifejtő I. Rákóczy Györgynek, ereje is hajtórést szenvedett és csak félbeszerbe szedett munkát végezhetett.

Rákóczy és különösen püspöke Geleji, nagy buzgalommal láttak neki az oláhok megtérítésének. Az oláhok

* Bethlen Gábor oláh ifjakat is taníttatott. A fogaras földi oláh papok dézmamentességét megerősítette. Cipariu i. m. 550., 655. Lib. Regius XI. 36. l. Budapesti Szemle 1890. LXIII. 252. l. Bod P. Brevis valachorum historia Mss. Az Erd. Muz. kéziratárában II. rész I. fejt. 38. Redmeczi János : A felséges Bethlen Gábornak eot rendbeli ... jó teteményéről könyvecske Kassa 1622. R. M. K. I. 523. sz. Tóth S. Adalékok I. 26. l. Dr. Borovszky S. Tiszántuli ev. ref. papok. Budapest, 1898. 17. l. Bethlen Gábor 1614. febr. 17. kiadott oklevelében a bihari, kraszna- s középszolnoki oláh papokat a magyar papok privilegiumával ruházta fel.

azon része, mely a reformációt elfogadta, a ref. püspök felügyelete alá helyeztetett. Geleji már 1634-ben viseli az orthodox oláhok püspöke címet. A református oláhok száma azonban nem valami nagy volt. A református püspök fenhatósága alá az alamori, vajdahunyadi, szászvárosi, hátszegi, ilyei, kőrösi egyházak és a fogarasföldi három esperesség, tehát összesen kilencz esperesség tartozott. A többi erdélyi területen orthodox oláhok nem voltak, hanem csak görög szertartásuak, kiknek püspökének állandó lakhelye Gyulafehérvár mellett, a szentmihály-kövi zárdában volt. Spiridon püspöksége óta a gyulafehérvári vladika fenhatósága Fejér, Kraszna, Közép- és Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda, Kisküküllő vármegyékre, Kóvár, Besztercze vidékére, a Bárczaságra, a Székely- és Szászföldre, szóval egész Erdélyre kiterjedt. Külön oláh püspökjük volt a bihari s zarándi oláhoknak (1640-ben Burdánfalvi Ábrahám). 1638-ban, rövid időre, a Gennadius metropolitaságában, Fogaras földje is a vladika fenhatósága alá rendeltetett. Gennadius halála után a fogaras-vidékiek szabadulni igyekeztek a vladika közvetlen kormányzatától és meg is nyerték, hogy az alól felmentettek. Külön vladikát sem kaptak, hanem a fogarasi református első pap felügyelete alá helyeztettek, a hol a római kath. egyházzal kötött unióig meg is maradtak.*

Geleji sokat fáradozott azon, hogy a gör. keleti oláhok számára olyan vladikát nyerjen meg, a ki hitét mindeztől változtatná. Különösen Gennadius halála után tett erre kísérletet, minthogy ezen vladika jóakarata miatt az unió szépen haladt előre. De kénytelen beval-

* Czelder Figyelő 1887. 181. I. Lib Regius XIX. 36. XX. 212. I.

lani, hogy «olyat nem találhatni, ki religióját in fundamentalibus változtassa.» Mert erre senki sem vállalkozott, félvén attól, hogy a patriárka kiátkozza, vladikaságra felszenteltetni nem engedi; e nélkül pedig az oláh-ság be nem veszi.

Épen ezért egyelőre le is mondtak arról, hogy az oláhokat reformátusokká tegyék. Geleji, a ki a vladikaság ürességben létekor a vladika jelöltekkel alkudozni szokott, a fejedelem fellépésétől s erélyétől várt eredményt. «Immár csak az oláhokat vehetné Nagyságod valamire» — írja a fejedelemnek. — Ezért történt, hogy «subcertis conditionibus» adták a tisztet a vladikára, habár azt tapasztalták, hogy az elhúnyt is «az is a nyavalyás kit tartott meg, kit semmire sem». — «Ünnepélyesen kell beiktatni, — véle Geleji, — az oláh espereseket mindenfelől begyűjtván; azok előtt a conditiókat el kell olvasztatni s valami informátió felől való parancsolatot nekik promulgálni; ha ki reá nem menne, tennék paraszt emberré». — Bizony ilyen úton-módon bajos volt pártot szerezni a reformációnak. Erőszakkal, hatalomszóval egy oly babonás s tudatlan nép s annak vak vezetői között az evangélium világosságát felragyogtatni nem lehetett.

De nemcsak az volt a Geleji s Rákóczy eszköze, hogy a vladikaságra vágyókat megconditiózzák. Hiszen ezeknek is csak annyi volt a céljuk, hogy a «superstitiókat a vak községgel elhagyattassák, mert egyszersmind mindent elhagyni velek nehéz, sőt lehetetlen». Geleji megtudott alkudni a körülményekkel. A görög-keleti és a protestáns vallás dogmái között a szentek és képek tiszteletében és a szentlélek származtatásában látott különbséget. Főkülönbségek a ceremóniákban voltak, melyeket az orthodox püspök babonáknak tartott ugyan, de az oláh

pópák és a nép előtt épen ez volt a lényeg. Hogy tehát e tekintetben is célzt érjenek, különösen két dolgot tartottak szükségesnek, t. i. «a scholát» és a «typographiát». Így remélték, «hogy az Isten őket jobban felvilágosítván, idővel többre is vehetnék, főképen hogy ha a scholában tanulván gyermekik, a deákságban valamit épülnének.»*

Az oláh nyomda 1638-ban állítottatott fel Gyulafehérvárott. Gennadius vladika a «Carania» cz. művet akarta először rajta kinyomtatni és meg is kezdte a munkát, de időközben kihalt belőle. Hagyatékát Geleji «valami hasznos könyvecskéknek» oláh nyelven való kiadására szánta. Odafordította-e vagy «partitába ment» — nem tudhatni. Gennadius utódja, Elias Jorest csak pár évig viselte a vladikaságot és erkölestelen üzelmei miatt letétetvén, elfutott. Míg másik vladika került, az oláh esperességek nagyobb része, számszerint (20-ból) 13, Geleji közvetlen kormányzata alatt állott. De az oláh typographia működése mégis szünetelt. Hiányzott az alkalmas tanult ember, ki a nyelvet kellőleg bírva, a fordítás és a nyomtatás munkáját folytathassa. Pedig Geleji szemeiben épen az oláh vallásos könyvek kiadása volt a fő. Ezért midőn az Elias Jorest elszökésével megürült vladikaság után a kereslet megindult, egy oláh kalugert, vagy apát urat legfőbbképen azért ajánlott Geleji Rákóczynak, mert «egész typographiája vagyon és ott bent (Moldovában) a bibliát és egyéb könyveket oláh nyelven nyomtatta.» «Ennek a könyvek nyomtatásában jó módja lenne, ha Ngod kegyelmessége járulna hozzá és a vajda is kibocsátana». — Hosszas keresés és válogatás után végre meg-

* Uj Magy. Muzeum 1859. IX. évf. I. köt. Geleji levelezése I. Rákóczy Györggyel. 1640. szept. 4., 13., 21., 24. kelt leveleiben.

kapták az alkalmasnak látszó oláh püspököt Popa Simon István személyében, ki huzamosabb ideig meglegedésre és tisztes buzgalommal legeltette a «conditiók tartása szerint» a reá bizott nyáját. Az ő elébe szabott feltételek közt is ott szerepel, hogy «typographiát és typographus legényeket tartson, kikkel mind az ő ecclesiájoknak, mind scholájoknak épületére kívántató szükséges könyveket nyomtattasson». Igen, mert most már oláh iskolákról is van szó. A legelső kötelessége a vladikának, «hogy itt (Gyulafehérváron) maga mellett, vagy ahol alkalmasnak ítéltetik, egy jó oláh scholát erigáljon».

Azonban az iskola felállításában épen az volt a hiba, hogy a vladikákra bízott, kiknek pedig alig volt gondjuk ilyen költséges vállalkozásra, mely úgy sem az ő, hanem a reformátusok céljait szolgálta volna. A vladikák nem is állítottak oláh iskolát. Hanem azért mégis keletkezett ilyen. — Az első Lugoson és Karánsebesen létesült Barcsay Ákos lugosi bán támogatásával. A másodikat egy évtized múlva Lorántfi Zsuzsánna alapította Fogarason.

Erdélyben bent Geleji idejében még nem volt oláh iskola. A nyomdának kellett tehát a hiányt pótolni, melyen bibliát, könyörgéseket, zsoltáros könyvet, katekismust stb. óhajtott kinyomtatni.

A oláh reformáció előmozdítása végett egyik legfőbb törekvése az volt a püspöknek és Rákóczynak, hogy a görög és a szláv nyelvet kiküszöböljék az istentiszteletből s a nép nyelvét vigyék oda be. Így remélték, hogy a néppel megértetik az evangéliumi igazságokat. A vladika feltételeiben az áll, «hogy az idegen nyelven való bírbítést az alatta lejendő papokkal elhagyassa, hanem minden isteni szolgálatot velek a paraszt község előtt magok

nyelvén, azaz oláhul tétessék». Hetenként négyszer olá hul prédikáljanak a papok. A mindennapi reggeli és esteli református könyörgéseket oláh nyelven kinyomatva, elmondassák. A karánsebesiek és lugosiak által használt, olá hra fordított, református énekek kinyomattatván, használtassanak. Az oláh nyelvre fordított kátét kinyomatassa. — Íme ezek voltak azon intézkedések, melyek által az oláhokat a reformációnak meg kívánták nyerni s a melyekkel az oláh irodalomnak alapjait is megvetették. A protestantismus azon elve, hogy az evangélium a népnek a nép nyelvén hirdettessék, nyert itt kifejezést s használtatott eszközül a nép megnyerésére.

Mí nthogy azonban a vladikák elé tett feltételek hiába valóknak bizonyultak a fejedelmi támogatás nélkül, Rákóczy, engedve Geleji «suggerálásának», midő n Popa Simont tette 1643-ban vladikává. egyszersmind egy kemény rendeletet is bocsátott ki, hogy az oláh templomokban a papok más, mint oláh nyelven, ne merészeljenek szolgálni. Természetesen a nép nyelvének használata a nép nyelvén írt művek kiadását is szükségessé tette. A Simon István vladikasága meg is hozta e tekintetben a kellő gyümölcsöket, mivel az oláh nyomda alól hamar egymásutánban jelentek meg a legszükségesebb könyvek. Így adatott ki elsőben 1648-ban Fogarasi István fordításában a heidelbergi káté, mint a mely mű — jegyzi meg a fordító — «Alsted szerint: kis biblia». Ugyanazon évben látott napvilágot az Újtestamentom (Noulu Testamentu) fordítása és három évvel később a «Psaltirea», azaz szent Dávid 150 zsoltárának fordítása, mely valószínűleg szintén Fogarasi István által készítettett.*

* Budapesti Szemle 1890. 552—3. I. R. M. K. II. 683., 684.,

Azonban ha ilyen intézkedések előmozdították is a reformáció terjedését, de a papok maguk teljességgel idegenek voltak minden benső és mélyebb vallásosságtól. A nép együgyűsége és babonásága jobban jövedelmezett, mint Istennek tiszta igéje. És ők első sorban a jövedelmet nézték s papságukat, vagy magasabb egyházi hivatalukat vagyonszerzésre, zsarolásra használták fel. A pópák a népet, az esperesek a pópákat s a vladika valamennyit nyúzta, zsarolta. Az országgyűlés alig győzte a zsarolástól a népet s az alsó papságot védelmezni. Ezen felül a görög-keleti kánonjog alapján olyan polgári és büntető ügyekbe is beleavatkoztak, a melyek egy prot. államban, mint Erdély, teljesen kívül állottak az egyházi joghatóság területén. Az itt mutatkozó vizás állapotokat, a különböző egyes törvények mellőzésével, az ezeknek összefoglalásából keletkezett *Approbata Constitutio* (I : 8 : 1) is elég világosan mutatja, midőn tiltja, hogy «az oláh papok külső tiszték hivatalába elegyítsék magukat, hogy a szegénységet sarczolják, hogy idegen vallásukat copuláljanak stb».

Ha a papság nem teljesítette feladatát, akkor az összes üdvös intézkedések hiábavalók voltak. Azok a kikötések, melyek a vladikák elé íratnak, hogy népüket felvilágosítsák, épen az ellenkező eredményt érték el. Azok a ceremóniák, sokszor babonás dolgok, melyeket a reformátusok az oláhok közül szerettek volna kiküszöbölni, lélek hiányában, a népnek tulajdonképeni vallását alkották, melyekhez annál jobban ragaszkodott, minél kevesebb jó bánásmódban részesült papjai részéről. Hiába kívánta

tehát Geleji, hogy az úrvacsora ne kanálból s együtt osztassék; hogy a gyermekek az úrvacsorából kizáraszanak; hogy a keresztelésben a «gyertyázás, olajozás és egyéb pápista-toldalékok» letéssenek; hogy a templomból a misézés, füstölés, csengetés kirekesztessék; hogy a szentek ne tiszteltessenek; hogy a temetésnél a babonás szertartások mellőztessenek; hogy a halott feletti «gyertyaégetés, vajdugatás, a holtakkal való beszélgetés és komondorázás» elhagyassék; hogy a képek, feszületek alatt ne térdeljenek; hogy a böjt felől babonás értelmük ne legyen; hogy a pénteket meg ne üljék, a pütkösi királyasszony-tételt s a kóricások tánczolását elhagyják, a házások esketéseinél a méznyalást mellőzzék stb. — ezek a népnek «vallás» voltak, melyeket magasabb és tisztább nem pótolván, elhagyhatók, mellőzhetők sem voltak.

Az egyes püspökök elé ezen és efféle feltételek mindig előirattak, de sem ezeknek, sem annak a körülménynek, hogy a vladika az orthodoxus püspök fenhatósága alá rendeltetett, nem volt valami nagy látszatja. Itt-ott megtartattak azok a műveltebb oláhság körében, hol intelligensebb gyülekezet volt, de a köznépnél, faluhelyen, aligha. Igaz, hogy az oláh vladika kötelezve volt a visitációra és a visitáció alkalmával a kiadott szabványok megtartására, sőt e végből világi karhatalom is volt mellé rendelve: de azért általában maradt minden a régiben. Unió jött ugyan létre, de ez nem állott egyébből, minthogy az oláhok a református püspök főfelügyelete alatt álltak, hogy így külsőleg a református egyházba bekebelezettek. De még ez a kapcsolat is csak külső volt. Az oláhokra a református püspök inkább csak felügyelt és a tényleges kormányzást a vladika vitte. Ez tartott, zsinatokat, visitációt s ez gyakorolta a fegyelmet.

A református egyház kísérletet tett ugyan az oláhok egyházi szervezetének átalakítására, de itt is kevés eredménnyel. Minthogy maga a református egyház is hierarchicus szervezetű volt, a papi igazgatáson az oláhoknál csak azt a módosítást hozták be, hogy a vladika hatalmát igyekezett korlátozni. Mint a Simon István feltételei közt olvassuk: a seniorok a papság szavazatával kell hogy választassanak és a seniorok és a papság generális zsinatra hivandók össze évenként. Ezen zsinatok, valamint a visitációk voltak arra hivatva, hogy az alsóbb papságnak is némi befolyást adjanak az ügyekbe és a püspöki igazgatási módot demokratikus elemekkel szelídítsék. Ezt a református püspökök igyekeztek a vladikával megtartatni. Olykor-olykor részt vettek zsinataikon is. De az oláhok mint a szertartásoknál, úgy a kormányzat terén is lehetőleg a régi mellett igyekeztek megmaradni, melyet a főbb hivatalosok magukra kényelmesebbnek tartottak.*

A sikertelenségnek még elég fontos oka volt az az izgatás is, mely kívülről, a moldva és oláhországi görögkeletiek részéről támadt az erdélyi protestáns törekvések ellen. A vladikák többnyire külföldiek voltak és leginkább a vajdák ajánlatára jutottak hivatalba. A honi oláh espekerek szerették volna ugyan, ha közülök tétetik vladika, mert az idegen «gyűjteményét kitakarítja az országból», de Geleji korában vladikaságra alkalmas még nem igen volt köztük. A külföldről jöttek pedig külföldi befolyás alatt állottak s annak itt bent is engedelmeskedtek.

* Uj Magyar Muz. 1859. I. Geleji levelének melléklete 1640. szept. 22. Gyulafehérvári ltár kéziratára Lib. Authent. 5. IV. 258. sz. Lib. Regius XX. 212. I. Budapesti Szemle 1890. 254.

1642—4-ben a moldvaiak határozott harczot indítottak a kálvinista káté ellen, sőt utóbb Theodosius bukaresti metropolita az oláh nyelvnek a használatát is kitiltotta a templomból. Azonban ezen támadások azon csekély eredményt, a mi már eléretett, meg nem semmisíthették, legfeljebb a gyarapodást korlátozták. Majd midőn idővel a honfiak közül is tétettek vladikák, a reformáció egyes vidékeken, így Hátszeg környékén, annyira megerősödött, hogy a XVIII. században csak börtönnel tudta a jezsuita befolyás az oláhokat a református egyháztól elszakítani.

Az öreg Rákóczy Györgynek az ő erdélyi orthodox egyházának erősítése, az orthodox hit szilárdítása és terjesztése mellett kiváló gondja volt arra is, hogy magyarországi hitsorsosai ügyét se engedje elnyomatni. Nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is átvette nagy elődje örökségét: a magyarság és a magyar protestantismus védelmét.

Mindjárt trónrajutása után összekötetésbe lépett Gusztáv Adolffal és nagy készséget mutatott arra, hogy a Bethlen által tervezett szövetség létrehozása által, a római katolikus liga s a császár erejének megtörésével, a protestantismus végleges diadalához hozzájáruljon. A Prépostvári-féle összeesküvés, majd Gusztáv Adolf halála, aztán különböző belzavarok, sokáig megakadályozták abban, hogy vallásának diadaláért fegyvert foghasson. Igaz ugyan, hogy a harminczéves háború az északi hős fellépése óta elvesztette szigorúan vallási jellegét és inkább politikai küzdelem volt az a nagy monarchiák egyensúlya érdekében, de Rákóczy még mindig vallási szempontból kísérte azt figyelemmel. Így gondolkozott ő és még inkább így gondolkoztak professorai, a külföldi ügyekben legmeghittebb tanácsosai. Ezek előtt természete-

tesen a vallási szempont volt a döntő és ha a nagy cél elérése végett a fejedelem hatalmának növekedése s számára hatalmas szövetségek megszerzése is szükségesnek látszott: mindezek csupán eszközök voltak a protestantismus jövőjének biztosítása és az Antikrisztus hatalmának megrontása érdekében. Az ő theologiai álláspontjukról minden háború gonosz, Isten ellen való, de a hitet megvédelmezni és ez által Isten dicsőségét munkálni: ez egyenesen Isten iránti köteleesség. Jól tudták ezt odakívül a császár udvarában is, hol a gyóntatók szintén ilyen tanácsokkal buzdították uraikat az eretnenség ellen. Ezért üzente volt III. Ferdinánd Rákóczynak, hogy a professorai tanácsát ne vegye be, mivel azok legkevésbé sem gondolnak az ő s utódai javával, hanem csak azzal, hogy a katolikusok elleni terveiket előmozdítsák. De a fejedelem, bár azt feleli, hogy országos ügyekben professoraira nem szokott hallgatni, valósággal azonban mégis csak azok tanácsán indult el— Bisterfeld közvetítette 1638—39-ben a francziákkal a szövetséget, a mikor két ízben is megfordult Franciaországban s bejárta Hollandiát és Németországot. És ha az ekkori közvetítése sikerre nem vezetett is, később annál nagyobb eredményeket ért el, midőn 1643-ban a szövetség úgy a svédekkel, mint a francziákkal létrejött s nyomában megindult az a háború, mely Magyarországot és a magyar protestantismust a linczi békével ajándékozta meg.*

Nincs miért bővebben méltatni a linczi béke jelentőségét: hiszen hazánk alkotmányának mai napig egyik sarkköve az és marad örök időkre. Teljesen igazán mélt-

* Erd. orsz. gyűl. emlékek X. 386. l. Századok 1891. 468 9., 474—8. l.

tányolta maga Rákóczy is azt, midőn ezt írja nejének felőle: «úgy tetszik édesem, hogy ha állandó léssen az, mit én véghez vittem s nemzetemnek jó lelkiismerete léssen, vagyon mit meghálálni mind az lelkiekben, mind az testiekben».* A linczi béke joggal sorakozik a bécsi és nickolsburgihoz, Bocskay és Bethlen nagy műveihez, sőt vallásügyi pontjaiban azoknál sokkal fontosabb, mert a vallás szabad gyakorlatának a mibenlétét, a mindenfelől felmerült jezsuita félremagyarázásokkal, csűrés-csavarásokkal szemben oly szabatosan formulázta, hogy alóla semmiféle furfanggal nem lehetett kibujni, hanem csakis a durva erőszak tehette magát túl rajta. Legfontosabb része a jobbágyság szabad vallásgyakorlatának a biztosítása. Az elv, mely benne itten kifejezésre jut: Erdélyben már közel egy század óta otthonos és a gyakorlati életbe teljesen átment. Magyarország protestáns vidékein is ismeretes volt az, de a római katolikus földesurak részéről semmi tiszteletben nem részesült. Pedig abban a vallásügyi kötés második pontjában hazánk jövődjé fejlődésének, az új Magyarország megalakulásának munkálására a legelső lépés van megtéve. A mit eddig az alkotmánytörténelem sem méltatott kellő figyelemre : a jobbágyság jogállásának átalakulása, a rendi szervezet, a rendi állam első megbontása, a Tripartitumba befoglalt nemesi jogok első megtámadása ott van a linczi békekötés ama rendelkezésében, mely «a magok hitvallásában nem akadályozandó és nem háborgatandó parasztokról» beszél. — A jobbágyság szabadvallás gyakorlatának biztosítása, a jobbágy emberi méltóságának elisme-

* Családi levelezés 348. l. A linczi békére nézve l. Zsilinszky M. monographiáját. Budapest, 1890.

rése és egyszersmind a községi élet kifejlődésének első csírája is.

Mialatt a linczi béke a protestánsok vallásszabadságát a hatalmas, örök ellenséggel szemben biztosította, magában a protestantismusnak, illetőleg a református egyháznak kebelében egy olyan nagyszabású meghasonlás ütötte fel fejét, mely az egyházat és a vallásszabadságot is könnyen veszedelembe dönthette volna. Ez a meghasonlás a Tolnai Dali János, Medgyesi Pál és társaik által képviselt puritanismus, illetőleg presbyteriánismus, mely independens eszmékkel telítve, az egyház eddigi kormányformáját, az egyes egyházi testületek, főhatóságok, tehát az egyházkerületek, egyházmegyék, püspöki és esperesi állások jogosultságát kétségbe vonva, ezeket megtámadta s azonfelül tanban s szertartásokban az eddigiektől eltérő, részben szabadelvű, részben pedig nagyon is túlzottan biblikus egyszerűségű s így az orthodoxiát is túlicitáló eszméket hirdetett.

A mozgalom fellépése a lehető legrosszabb időre esett. Vezetőinek ideálismusa azonban sokkal erősebb, de egyszersmind követelőbb is volt, semhogy ezt beláthatták volna. A higgadtabb elemek, kik az eszmény és a gyakorlati élet követelményei között gyakran fennálló és csak idővel kiegyenlíthető ellentétek erejéről, a magyar protestantismus tényleges helyzetéről tiszta képzetekkel, — a jövő események felől pedig aggodalmas sejtelemmel bírtak: kötelességüknek tartották, hogy ama mozgalomnak ellentálljanak. Így gondolkozott első sorban maga a fejedelem is, ki igen jól tudta, hogy az ellenfél sikereinek titka a legnagyobb összetartás; valamint belátta azt is, hogy a protestantismusra nézve alig lehet a jelen viszonyai között ártalmasabb valami, mint a különben is

szétszórt és szét is húzó nagyobb egyháztesteknek felbontása, independens gyülekezetekké taglalása, vagy a fenálló szerves kapcsolat helyett az egyház egységének önkéntes szövetkezeti alapokra helyezése. Azonkívül tudomással bírt azokról a következményekről is, melyek Angliában a puritánus és independens törekvésekkel kapcsolatban, a politikai téren is felléptek, a melyek ha hazánkban nem jelentkeztek volna is, igen alkalmasak voltak arra, hogy a központosító absolut királyi hatalom felé törekvő állami politikát, e politika vezérférfiait és magát az ezen politikával mind szélesebb rétegeiben rokonszenvezni kezdő társadalmat is a református vallás és egyház ellen ingerelje. De nemcsak a fejedelem, hanem az egyház papságának egy tekintélyes része, főleg az elsőbb hivatalokban levők is, ellenséges szemmel és indulattal kísérték az egyház békéjét, valamint az ő állásukat is veszélyeztető törekvéseket.*

A mint a mai tiszáninneri kerületben, a mozgalom gyűjtő pontjában, a puritánusok gönczi zsinatukon (1646 január 16) kívánságaikat összeállítva a cselekvés terére léptek, egyszerre fel volt dűlva a református egyház belbékéje és Sáros vármegyétől Háromszékig mozgásba jött az egész, valamennyi egyházvidéken, tiszáninner és túl, valamint Erdélyben is. Itt csak gyors és erélyes közbelépés segíthetett a fenyegető bajokon és Rákóczy épen erre határozta el magát, midőn az említett három egyházvidéket egy közös nemzeti zsinatra hívta össze 1646 június 10-ére Szatmár-Németibe.

A nemzeti zsinat annak a területnek az egyházait

* Sárospataki füzetek 1857—8. I. évf. 161. s köv. l. 177. l. Uj Magyar Muz. 1859. I. Geleji levelezése.

egyesítette, a melyek a linczi béke óta az öreg fejedelem birtokait képezték. De nemcsak azért terjedt ki a zsinat erre a területre, mert egy fejedelemség alatt állott és nemcsak azért, mivel a baj ennek minden részén tünetkezett, hanem egyszersmind azért is, mert Rákóczy az egyház felbomlásának csiráit rejtegető mozgalommal szemben épen az ellenkező irányban: a három egyházvidék szorosabb és szervezesebb egyesítésében, kapcsolatában kereste az orvosságot. Láttuk már, hogy nagy Bethlen Gábor, élete utolsó napjaiban, egy a magyar protestánsok és római katolikusok között kölcsönös védelemre kötendő «generális conföderatio» eszméjével foglalkozott: most az öreg Rákóczy keleti Magyarország reformátusait, ezek egyházi testületeit óhajtotta egy ilyen «generalis confoederatióba» egyesíteni, mely bel- és küllelenségek ellen egyaránt való védekezésre volt hivatva. Rákóczy korában már szó sem lehetett arról, hogy a római katolikusok a protestánsok vallásszabadságának védelmezésére készek legyenek. A fejedelem a jezsuita morál kizárólagos alkalmazásával oly gyakran találkozott politikai pályája folyamán, hogy szinte dogmává lett lelkében az az elv: «ne higgy neki, mert pápista». A reformátusoknak önjajukra kell támaszkodniok saját igazaik védelmezésében és épen ezért szükséges, hogy közöttük a legnagyobb egyetértés és ha csak lehetséges, egy olyan közös szervezet működjék, mely ezt az egyetértést hivatva legyen munkálni. Ezért óhajtott ő nemzeti zsinatot és ezért akart az ezen zsinaton képviselt felületek között egyházi uniót létrehozni.

A puritán-presbyterián mozgalom eddig még az erdélyi orthodoxa eklézsiában okozott volt a legkevesebb zavart, habár a presbyteriánismusnak itt voltak a legerő-

sebb oszlopai, t. i. a fejedelemasszony, Lorántfi Zsuzsanna, a fejedelem mindkét fia: György és Zsigmond, Bisterfeld a kedvelt professzor és Medgyesi Pál egyik udvari praedikátor. E pártfogók és előharcosok tevékenysége a törekvéseket is békésebb mederbe terelte, mint a hogy azok a Tiszán innen és túl felléptek. Az eszmék lassú erjedése, a tapintatosabb és körültekintőbb vezetés, azt eredményezték, hogy Erdélyben úgy a puritánizmus, mint a presbyteriánizmus elvesztette az independens mellék-izt és megkísérelte a fennálló viszonyokhoz való alkalmazkodást. Hiszen a theologusok és a bibliában jártas világiak egyaránt jól tudták azt, hogy a puritánok és a presbyteriánusok kívánságaiban igen sok a jogosult, a helyes eszme: csak a megvalósítás, az életbeléptetés idejének alkalmas voltára nézve merültek fel indokolt aggályok.

Egy elég tekintélyes közvetítő párt fejlődött aztán ki, mely élén Geleji István erdélyi orthoxus püspökkel, azon munkált, hogy az elfogadható és életbe léptethető eszmék s kívánságok ne utasíttassanak mereven vissza, hanem a fennálló egyházi szervezet keretében fogadtassanak el és léptetessenek életbe. Geleji nézete szerint a püspöki és esperesi hivatallal igen jól megférhet a presbyteri és diaconusi, — a generális és partiális synodusok mellett a presbyterium. Ő hajlandó is volt ezeket, valamint bizonyos liturgiális egyszerűsítéseket befogadni és Medgyesiek meglegedtek, — habár a püspöki és esperesi hivatalt elvből elítélték, — ha kívánságaikból egyelőre annyi is teljesebbé megy.

Miképen készültek a tiszántúliak és inneniek a szatmárnémetii zsinatra, azt nem tudjuk; azonban az erdélyiek azzal a határozott szándékkal mentek oda, hogy a

presbyteriumok életbeléptetését keresztül fogják vinni. Geleji a kérdést tisztán egyházi természetűnek fogván fel, aligha látta volna szívesen, hogy a világiak, bár maga a fejedelem is, intézkedjenek az ilyen, az egyház beléletére vonatkozó ügyben. Ebből magyarázható az, hogy a nemzeti zsinat előtt egy héttel, jun. 3-án, Nagy-Enyeden egy generális zsinatot tartott, melyen az erdélyi papság elhatározta, hogy «a presbyterium egész Erdélyben felálljon, úgy a hol szükséges a diaconatus is a főbb magistrátus segítségével». Hasonlóképen határozott egy másik fontos, a puritánusok s így Medgyesi által is sürgetett ügyben, a népiskolák ügyében, hogy «a magyar oskolák az írás és olvasás tanulása végett álljanak fel». Egy harmadik nevezetes határozat, mely szintén a puritánusok által hangoztatott bensőbb s tisztább vallás-erkölcsi élet követelménye gyanánt tűnik fel, azt mondja, hogy: «a pecuniaria multát (pénzbüntetést) is az egyházi rendek között, hogy az többé ne folyjon, in perpetuum abrogáljuk (örökre eltöröljük).»*

A nemzeti zsinat jun. 10-én csakugyan megnyitott. Erdélyből 24, a tiszántúlról 63, a tiszáninnenről 21, összesen 108 képviselő, lelkészekből, tanárok, tanítók és világiakból nagy számú hallgatóság vett benne részt. A zsinat elnökül az erdélyi püspök, Geleji, választott meg. Junius 11-én megérkezett a fejedelem is Ecsedről s ettől fogva a zsinat a fejedelem, a vele levő tanácsosok és udvari nép jelenlétében folyt.

Geleji a nemzeti zsinaton is kifejezést adott a presbyteriumok iránt táplált rokonszenvének és — mint Medgyesi maga is elismeri — «derék nagy Synatban, minde-

* Benkő J. Synopsis. Révész Figyelmező 1872. 475. l.

nek hallatára, mindenkorra való igen szükséges, isteni rendtartásul dicsérte s annyira felindította többekkel együtt a Synatot, hogy ugyanott mindjárt annak felvétele felől végzést töltenek legyen». Fellépésének eredménye a zsinat 6-ik végzése, mely a presbyteriumok felállítását nem rendeli ugyan, de óhajtandónak mondja ki. A szatmárnémetii zsinat határozatainak eredeti fogalmazása manapság ismeretlen, azonban az e tárgyra vonatkozó adatok összevetéséből azt kell következtetnünk, hogy a zsinat a presbyteriumok felállítását nemcsak ilyen platói formában helyeselte, hanem sokkal határozottabban. Azonban az a magánkihallgatás, melyen Geleji a zsinatra érkezett fejedelem előtt a zsinat addigi folyásáról, hangulatról és terveiről beszámolt, az összes eddigi eredményeket és jövődő váradalmakat halomra döntötte. «Nagyságos fejedelmünk előtt a presbyterium felállítása nálunk nem csak nehéznek, de lehetetlennek látszott» — írja Geleji hamadfél év múlva, midőn a nemzeti zsinat munkálatait «határozott végzésekre foglalva», nyomtatásban is világ elé bocsátotta. Ezen szavakban bennefoglaltatik az enyedi zsinat határozatának elítélése, alattok lappang a kihallgatáson folyt értekezés eredménye, t. i. hogy a püspök kénytelen volt a fejedelem akarata előtt meghátrálni és ott van az erdélyi orthodoxus egyház alkotmányában nemsokára bekövetkezett változásnak a bejelentése, az első lépés, az eddigi hierarchicus igazgatásnak a consistoriálissal való felcseréléséhez. Még nem volt kész az Approbata I. rész I. cím 3-ik artikulusa, de a fejedelemnek — és nem a főpatronusnak — akarata döntött a kérdésben. «Stat pro ratione legis voluntas», mondja a közmondás: és Geleji meghátrált a törvény ezen rátiójával szemben: a maga eszméit alárendelte a fejedelem akaratának. Az er-

déli fejedelemségben ez volt az első eset, hogy a hit-sorsos fejedelemmel egyháza szemben, ellentétben állott és ekkor is az egyház húzta a rövidebbet.

A fejedelemmel szemben a zsinat sem mert ellenkezni, hanem mindenben az ő tetszéséhez szabta magát. A fejedelem eszméi nyertek kifejezést már az első végzéseiben is, melyek a három egyházvidék között eddig is fennállott szellemi kapcsolatot, a Mélius Péter teremtette nagy confoederatiót, még szorosabbra fűzték. Megállapították, hogy a külön egyházak közt «atyafiságos unió» létesüljön, hogy a nehezebb dolgokban, a szükség és körülményekhez képest egymásnak segítségére legyenek, egymást tanácsosai és jóakarattal támogassák. «Hogy pedig annál szorosabb kötélekkel csatolathassanak egymáshoz»: «ugyanazon articulusokkal éljenek»; azaz, hogy közös hitvallást készítsenek, mely a magyar református egyházak saját hitvallása legyen, de a mely mellett a heidelbergi káté és az iskolákban a Siderius-féle is megtartassék; továbbá készíttessék egy egyetemes kötelező közös agenda, hogy az a vitás szertartásokban irányadó legyen; végül «a régi, mind magyar, mind erdélyországi kánonokból oly közös törvénycikkek avagy kánokok gyűjtessenek össze, a melyekkel általában minden igazán református és egymással egyesült magyarok jövőre éljenek».

Az unió kimondása igen szép gondolatot foglal magában, melynek előzményei a református egyház megalakulásáig visszavihetők és attól fogva egészen a nemzeti zsinatig nyomon követhetők a közös érdekek körül vívott küzdelmekben. A tiszántúliak, tiszáninneniek és az erdélyiek együtt tartották a váradi «colloquiumot», a marosvásárhelyi, a tarczal-tordai, az enyedi zsinatokat, együtt

harcoltak a gyulafehérvári és váradi disputációkban az unitáriusok, — a megyesi országgyűlésen a jezsuiták ellen. — Együtt álltak ellent Szilvásújfalvy Imre independens újításainak és közösen tanácskoztak azon a váradi zsinaton (1629), mikor kimondották, hogy az Ántikrisztus alatt a pápát kell érteni. Ezt az uniót elevenítik most fel újból, sőt egy lépéssel még tovább akarják vinni, midőn megállapítják, hogy jövőre «ugyanazon articulusokkal éljenek». Eddig a legnagyobb eltérést az képezte köztük, hogy a tiszáninneri atyafiak püspököt nem ismertek, hanem esperesi igazgatás alatt állottak. Most a nemzeti zsinat, hogy egyfelől az unió teljesebb, másfelől a puritánusoknak a püspöki és esperesi igazgatás ellen intézett támadása annál sikertelenebb legyen, a fejedelem akaratából azt is elhatározta, hogy a tiszáninneriek is püspököt válaszszanak maguknak. Azonos szervezet, közös törvénykönyv és hitvallás, egységes liturgia: ezek tehát az unió kapcsolatai. Az unió azonban országos református egyházzá hazánk akkori politikai viszonyai miatt még nem alakulhatott át, sőt évszázadoknak kellett eltelniök, míg végre az egykori, «atyafiságos unióból» a magyarországi ev. ref. országos egyház létrejöhetett.*

Ha a presbyteriumok felállítása kérdésében volt is eltérés a fejedelem és püspöke között, de az unió kérdésében teljesen egyet értettek. A zsinatban is csak a tiszáninnerieknek nem tetszett az, kik nem valami szívesen

* A zsinat történetét l. Sárospataki füzetek 1857—8., 161., 235. l. Lampe-Ember i. m. 397—424. l. Végzéseit u. i. külön kiadta Geleji K. István R. M. K. II. 700. sz. A végzések másféle (eredeti?) fogalmazványa a Sárospataki füzetek 1860. 244. l. s köv.

vették volna magukra a püspökös igazgatást. A harmadik kérdésben, a puritánizmusban azonban a fejedelem és az egész zsinat egyetértett: a magyar református egyház ősi szokásait és intézményeit fenn kell tartani és az újítók ellen megvédelmezni. Azonban a puritánizmus elől sem zárkózott el túlságos merevséggel a zsinat, hanem a jónak ismert, eddig is vallott s követett, de itt-ott mellőzött szertartási cselekményeket készséggel vette fel újból és elrendelte azok megtartását.

A Geleji által kiadott és «határozott végzésekbe» foglalt zsinati határozatok túlnyomó része a puritánusok által felvetett és bolygatott kérdésekről szólnak. A keresztség kiszolgáltatásának rendes helyéül a templomot jelölik meg, de a puritánusokkal ellentétben, rendkívülieg megengedik, hogy bármely tisztességes helyen is végeztessék (4). A falusi magyar iskolák felállítása elrendeltetik, de csak a leánygyermek számára (5). A presbyterium felállítását kívánatosnak mondják ki, de csak akkor, ha most fennálló akadályai elháríthatnak (6). A naponkénti templomi biblia-olvasás rendeltetik (7). A püspökség fenntartatik, sőt a Tiszán innen is felállítandó (8). A puritánusokkal szemben a sátoros ünnepek megtartását kötelezővé teszik (9), és elrendelik, hogy ekkor alkalmi prédikációk tartassanak (10), és alkalmi énekek énekeltessenek, még pedig akár az impressumból, akár a graduálból, akár a zsoltáros könyvből (11). Vasárnap délután káté magyarázatok tartassanak (12). A temetési szertartás a régi kegyes szokás szerint végeztessék (13). Az esperesek a papokat ne erőltessenek a község nyakára (14). A bűnös világiak egyházkövetése ne legyen túlságosan szigorú (15). Papok, tanítók, deákok bizonyítvány nélkül be ne fogadtassanak (16). A tiszáninnen zavarog atyafiak és társaik leté-

tetnek (17). Ujítást maga fejétől senki ne kezdjen (18). A külföldre menő ifjaktól reversálist kell venni (19), s ha valaki reversális nélkül megy ki, visszatérvén, hivatalra ne alkalmaztassák (20). Az újítók a zsinatig függesztesenek fel (21). A gyanus esperest a püspök vagy esperes társai vonják vizsgálat és ítélet alá (22). A gyanus püspök ellen a szomszéd püspök és delegált esperesek járjanak el (23). A puritán név mint botrányos és gyűlöletes, ne használtassék. (24). Senki munkája cenzura nélkül ki ne nyomattassék (25). Az iskolákra az egyházak előljárói vigyázzanak (26). A tanárok az egyház szabályai ellen, letétel büntetése alatt, ne tanítsanak és ne irogassanak (27). A tanítók lelkészeiktől és espereseiktől függjenek (28). Szószékre csak tógátus tanulók léphetnek (29). A deákok által tartott vasárnap hajnali prédikációra közhözség ne bocsáttassék (30).

A fenti végzések, bár úgy tűnjenek is fel, mint tisztán az egyház belköreire vonatkozó, tehát tisztán egyházi természetű intézkedések, azért államjogi fontossággal is bírnak. Az innováció fogalmának tisztázását nagy mértékben előmozdították és alkalmat szolgáltatnak az erdélyi vallásügyi alaptörvények idevonatkozó részeinek a tisztázására és szabatos kifejtésére. De azért tulajdonképeni jelentőségük mégis csak egyházi természetű s eredményük az egyház egységének a megóvása volt. A zsinattal ugyan nem lehetett a puritán és presbyterián törekvéseket egyszerre elfojtani, sőt azok idővel, bizonyos üdvös átalakulások után, tényleg érvényesültek is az egyházban, de azok heve és a kellő mérsékletet nélkülöző szenvedélye mégis csak hült és így a nagyobb bajoknak eleje vettetett.

A zsinati végzések súlyát és komolyságát a bennök

foglalt büntető határozatok végrehajtása adta meg. Nem csak ijesztgetés, hanem valódi büntetés követte a határozatokat, mely büntetések nem voltak ugyan túlszigorúak, de mégis megmutatták, hogy az egyházi törvényeket büntetlenül áthágni nem lehet. A kimondott letétel aránylag kevés egyénre terjedt ki, a mi azt mutatja, hogy bár sokan voltak, kik az egyház-alkotmányban és a szerzetásokban változást óhajtottak, de csak kevesen mérészkedtek az egyházi szabályok megsértésével, tényleg az újítás terére lépni. A kezdeményező tiszáninneri atyafiakra a felfüggesztést már a tokaji semigenerális kimondotta volt (1040 febr.) és annak határozata értelmében Tolnai D. János tokaji pap s abauji esperes, Kereszturi István és Porcsalmi János tályai, Győri István szerencsi, Köleséri Mihály szántói papok, Tolcsvai Márton, Huszti Sándor sárospataki tanár, felfüggesztettek. A nemzet zsinat Kölesérit állásába visszahelyezte, Tolnaira nézve az ítéletet helybenhagyta, a többiekre nézve pedig ítélet-hozatalra a tiszántúli püspököt utasította. Minden elítéltre nézve fenhagyatott, hogy ha jó útra térnek, az egyházba visszafogadtassanak, különben pedig vissza nem fogadtatnak; sőt Tolnaira kimondatott az is, hogy akkor ünnepélyesen kitiszítatik és szigorú megbüntetés végett a világi hatóság kezeibe adatik.

A nemzeti zsinat, bármily szép reményekre jogosított is, még sem érte el ama nemes czélokot, melyeket maga elé tűzött. A puritánusok megszűnnek ugyan szerepelni és kibékülvén az egyházzal, visszafogadtatnak, de az unió szép gondolata teljesen elejtetik. A tiszáninneriek, habár az independentismus őket fenyegette a legjobban, nem voltak hajlandók a püspök-választásba belemenni. 1648-ban, midőn az öreg fejedelem megsürgette őket, hogy a

szatmári zsinat ezen pontját hajtsák végre, terjedelmes iratban terjesztik elő okaikat, hogy miért nem mehetnek ők bele a püspök-választásba. Rákóczy válaszában nagyon is a kérdés velejére tapintott ugyan, midőn a legfőbb okra, a nemakarásra reámutatott, de a négy eszeres tovább is mentegeti magát s hivatkozik a köztük kötött s a püspököt pótló unióra. Végre is az öreg fejedelem halála után kiesvén az erdélyi fenhatóság alól, többé e miatt nem zaklattak és a mit a hitsorsos fejedelem kedvéért tenni nem akartak, idővel (1735) III. Károly parancsára, kényszerűségből hajtották végre.

Hasonlóképen elmaradt a közös hitvallás, mely meg sem szerkesztetett. Elmaradt a közös ágenda, a melyet Geleji elkészített ugyan, de a mely daczára, hogy az 1648. évi enyedi zsinaton el is fogadtatott, sem a többi kerületekhez el nem jutott, se ki nem nyornattatott. Még 1649-ben is kéziratban hever Geleji fiókjában és a nyomdára vár. Sőt elmaradt a közös kánonoskönyv is annyiban, hogy bár elkészült ugyan, bár a tiszántúliak is jóváhagyták, ki is nyornattatott, Erdélyben 200 évig használták is, de közössé nem lett, mert a tiszáninneri egyházak nem vették használatba s legfeljebb kisegítő gyanánt éltek vele.*

A közös hitvallás és ágenda elmaradása is sejteti velünk, hogy az unió nem volt valami nagyon hévvel felkarolt eszme. A hatalmas erdélyi anyaszentegyháztól, ennek vaserejű püspökétől tartottak a többi kerületek, hogy rájuk fog nehezedni s önállóságukat veszélyeztetni fogja. A kánonok létrejötte és története pedig világosan

* Az ágendára nézve I. Révész Figyelmező 1872. 475. I. Geleji A váltság titkának harmadik volumenje. Előljáró beszéd.

mutatja, hogy az uniónak a fenforgó viszonyok között hatalmas akadályai voltak.

A puritán mozgalomnak ezen első időszaka azt mutatja, hogy bár első sorban a tiszáninneri kerület belnyugalma zavartatott meg és aztán még a tiszántúlinak lehetett inkább oka a zavar miatt panasza, azért elnyomásában legnagyobb szerepet Erdély és ennek püspöke, Geleji, játszott. Kiméretlen erővel vetette magát az ellenfelekre és a vitás kérdésekre és daczára annak, hogy e kérdések épenséggel nem voltak a ref. egyház dogmái szempontjából valami sarkalatosak, mégis ő úgy tekintette azokat, mintha az egyház léte, vagy legalább is becsülete és tisztessége forogna kockán. A kik mellette nevesebb emberek voltak, mint Bisterfeld, Medgyesi, sőt Kereszturi Pál is, olybá vették a puritánusok újításait, melyekben van sok megszívelni való dolog és a melyek inkább a szentírás alapján állanak, míg ellenben a hazai ref. egyház többet épített a hagyományokra. De Geleji mellett ők nem érvényesülhettek. A fejedelem, ki maga is testestől-lelekestől magyar ember volt, inkább megértette és helyeselte Geleji álláspontját, mely a szentírás-hoz és confessióhoz a magyar ref. egyház száz éves hagyományait s e mellett ezek fundamentumai között a Tripartitumot és a Corpus Jurist is oda állította, mint ideálista ellenfeleit, kik nem számolva sem a multtal, sem a közjogi helyzettel, tisztán elvi szempontoknak hódoltak és hajlandók lettek volna a száz éves multat eltörölni és újból építeni az egyházat.

Az idő Gelejinek szolgáltatott igazságot és nem ellenfeleinek. A protestantismus napja épen delelőn állott, honnan hihetetlen gyorsasággal hanyatlott alá. Alig telt bele tíz év és Erdély virágzó hatalmát tatár csordák s

török hadak hamvasztották el. Alig telt el újabb tíz év, a református egyház legerősebb, legkeményebb része, a tizenhárom északkeleti vármegyében üldözött, sok helyen földönfutó volt. A nemzeti zsinat harminczadik évfordulóján, az egyház oszlopai már végigszenvedték a gályák nyomorúságait s messze nyugaton ették a hontalanság keserű kenyerét ... Ez az idő nem volt alkalmas arra, hogy egy százados egyházalkotmányt és százados liturgiális életet elméleti szempontok miatt félredobjanak és új, ki sem próbált, meg sem szokott, merőben idegen köntösbe bujtassák az egyházat. A régi szervezet a vész napjaiban sem bomlott meg, az ősi szertartás a viharok között is bevált, míg a sokak által tervezett és óhajtott új csak veszedelemnek lett volna forrása. A nép bizonyára a változások miatt bekövetkezett súlytoló csapásoknak tekintette volna a reá háramlott szenvedéseket és erejét vesztette volna azoknak viselésére.

De az egykorúak sokan Gelejit okolták a szatmár-németii végzésekért, a puritán újítások elvetéseért, a presbyteri egyházszervezet behozatalának megakadályozásáért. Azt mondták, hogy a maga egyházi hatalmát féltette, ahhoz ragaszkodott és azért állotta útját az újításoknak. Gáncsolták itthon és bevádolták a külföld előtt. Nagyravágyás, hatalmaskodás, sőt tudatlanság és szűk látóképesség vádjai röpködtek ellene, ki pedig mindezen a vádakon és fogyatkozásokon felül állott. Ha püspöki hatalmát növelte: egyháza érdekében tette, hogy mikor bent két nagy és erős ellenféllel kellett megküzdenie, e küzdelemből diadalmasan kerüljön ki. Ha a meglévő rendet mindenesetre fenn akarta tartani: egyházáért tette, melyet nagynak, hatalmasnak szeretett volna; látni, hogy az mindenkor rendületlenül állhasson meg azon veszedel-

mek közepette, a melyek a Királyhágón túl a testvér egyházakat, mint az áradó hullámok a partokat, mind jobban-jobban elnyeléssel fenyegették. Egyháza érdekeit viselte szívéen, midőn a Bethlen-hagyaték biztosítása érdekében kedvelt fejedelme neheztelésének is kitette magát. Egyházáért küzdött, mikor a főiskola professoraival úgy összetűzött, hogy ezek elmenni készültek. De sohasem nézte a maga hasznát, a maga javát. Rengeteget dolgozott a közegeyházért irodalmilag. Az öreg Gradual, a Præconium Evangélium két hatalmas tórusa, a vastag Titkok Titka, a Válság titkának három volumenén kívül mennyi kézirati munkája bizonyítja, hogy tudós, képzett és tudományát s képzettségét egyházának szentelő, rendkívüli nagyerejű, munkás férfiú volt. A kollégium gazdasági ügyeire ő ügyelt fel; de neki kellett gondjának lenni még az osztályok beállítására, a fegyelem megtartására, még a szökevény deákok kikeresésre is, mert a gyámoltalan német professorok ilyes dolgokhoz nem értettek. Ő kuporgatta az egyház s iskola vagyonát anynyira, hogy bár a Bethlen-hagyatékból csak 14.000 firtot kapott készpénzben a kezeihez; tíz év után, — daczára a kollégium fentartásával és fejlesztésével, a partikulák segélyezésével, szegény eklézsiák támogatásával járó s folyton növekedő szükségnek — 74.000 firtot hagyott utódjára és annyi «arany és ezüst marhát», hogy szekéren lehetett csak tova szállítani. Bizonyára ilyen férfiútól semmi sem lehetett távolabb, mint hogy saját hatalmát nézve, az egyház haladásának, fejlődésének egyéni ambíciója miatt útját állja.

Még sem kerülhette el, hogy azzal ne gyanúsítsák. Medgyesi Pál, halála után kiáltá ellene ezen vádat, Dialogusában kárhoztatván, hogy a presbyteres protes-

tantismusnak önérekből állotta útját. Bizonyára elmondta ezt Geleji életében is, sokszor és sok helyen is, de nyomdafestékkal már csak a nagy férfiú halála után örökíté meg vádjait. De voltak Medgyesinél kisebb emberek, kik a szatmárnémetii zsinat után telekürtölték vádjaikkal az egész református világot. Ha Belgiumból és Angliából hozták tudományukat, természetes tehát, hogy ugyancsak odafutottak panaszra és védelemért is. A puritánismus külföldi hívei előtt, kik a magyar ref. egyház fejlődéséről, közjogi helyzetéről, ellenfeleivel; a római katholicismussal, az unitarismussal szemben való viszonyáról alig tudtak többet a semminél, a nagy püspök álláspontja úgy tűnt fel, mint ha «az ő jogérzelmükre és hátrányukra» kívánt volna lenni.*

Ezen támadások, melyeknek forrásáról bizonyára tájékozást szerzett, Gelejit elkeserítették. És bár komolyan és határozottan akarta a presbyteriumok felállítását keresztülvinni, most ezen jóakarata erősen megcsappant. Elkészítette ugyan a magyar és erdélyi régi kánonokból és Zepper Vilmos belga tudós és mások egyházszervezeti műveiből a hét fejezetre és száz kánonba beosztott törvénykönyvet, de munkálatának a fejedelem nem tettésével szemben való védelmében nem valami nagy erőt fejtett ki. Ugyanis I. Rákóczy György a zsinat után még nagyobb idegenséget érzett a presbyteriumok iránt és nem volt hajlandó változtatásokba belemenni. Az angliai események, a forradalom kitörése, az independensek rémuralma, a király fogsága, elijesztették attól a szabad egy-

* Sárospataki füzetek 1865. 629-32. Medgyesi Pál és Tolnai János Utrechtben Voëtius Guisberttel leveleztek ugyan ezen tárgyban. Prot. Közlöny 1894. 182. l.

házalkotmánytól, mely először tervezetett, mely a gyülekezeteknek több szabadságot engedett volna az esperesekkel, püspökökkel, sőt a fejedelemmel szemben is. Attól félt, hogy a presbyteriumok behozatala hazánkban is independentismusra s az egyház felbomlására vezet. A mit ő a linczi békében drága pénzen és még drágább véren megszerzett egyházának, nem akarta elméleti kísérletezők zsákmányává átengedni. — Maga az öreg Rákóczy két ízben, Kolozsvárt 1647-ben és Gyulafehérvárott 1648-ban, vett részt a kánonok megbíralásában, de nem lévén azokkal megelégedve, elhalasztotta a jóváhagyást.*

Az 1648. évi juniusi enyedi zsinat módosította e kánonokat, hanem a fejedelem, ki hitsorsai számára a linczi békét szerezte és egyházának belső rendtartását a szatmárnémetii zsinaton rendezte, nem érthette meg, míg a fejedelemsége területén lévő s egyesítendőnek szánt három terület számára az egységes szervezet elkészítettik. Nem érte meg a kánonok, az agenda elkészültét. 1648 okt. 11-én meghalt. Benne a magyarországi, közelebbről az erdélyi ref. egyháznak egyik legnagyobb férfija veszett el.

Jellemében, gondolat- és érzelmvilágában, cselekedeteiben egyaránt jellegzetes alakja volt a magyar kálvinista egyháznak. Határozottan és erősen kálvinista egyéniség volt. A kálvini praedestinációnak hite jellemzi minden cselekményét. Hitte, tudta, hogy Isten őt nagy dolgoknak véghezvitelére választotta ki. Szerepének nagy

* A kánonok előkészítéséről maga Geleji számol be, az előszóban. Az I. Rákóczy György halála utáni eseményekről Medgyesi Páltól van legtöbb adatunk. L. alább.

fontosságáról teljesen meg volt győződve, és jól ismerte azon szolgálatoknak becsét is, melyeket hazája, egyháza érdekében teljesített. Ezen erő és saját jelentőségének tudata azonban soha sem tette önहितé, sem elbizakodottá.

Mielőtt kiindult volna Sárospatakról, hogy Bethlen dicső, de terhes örökét átvegye, nagy és nehéz küzdelmeket folytatott önmagával. Sok veszíteni valója volt, melyeket kockára tett a fejedelemségért. Pedig ez a fejedelemség még nem is volt bizonyos. De midőn meggyőződött a felől, hogy Istennek tetsző dolgot cselekszik, ha a protestantizmus fenyegetett szent ügyének zászlaját kezébe veszi, nem habozott tovább, hogy erős kezekkel belekapjon az események gördülő kerekébe és megállítsa, ha csak egy időre is, a rekatholizáció és az alkotmányellenes felségpolitika előrerohanó folyamát. Látta Bethlen nagy sikereit és ő, ki azokban nagy szerepet vivő személyiség volt, jól tudta, hogy az az ügy, melyért Bethlen küzdött, nincsen biztosítva. Sőt látta, hogy pár hónap múlva a nagy vezér kidőlte után, veszélyes armányok romlással fenyegetik az eddigi szép eredményeket is.

Trónfoglalása azt az erélyt és határozottságot mutatja, mely saját fontosságának érzetéből kifolyólag, mint Isten rendelésének való engedelmesség tűnik szem elé. Magát csak egyszerű eszköznek tekinté Isten kezében, kit az Úr kiválasztott, hogy általa cselekedjék. Tudta, hogy Isten eszközök által cselekszik. Hitte, hogy ő Istennek nagy dolgok véghezvitelére felvett eszköze. A nagy dolgok:

* Tört. Tár 1895. A Rákóczyak levéltárából. 140., 308. s köv. l.

Isten dolgai és bár ezen nagy dolgokat Isten általa végzetteti el, de azért ő mégis csak eszköz, kit Isten jónak látott elválasztani. Elválaszthatott volna mást is, kisebbet is, nagyobbat is és mindenképen célját érte volna. Mert Isten végrehajtja, a mit akar. Épen azért, mert magának isteni missiót tulajdonított, meg volt győződve vállalatai sikeréről is. Isten el fogja hárítani azokat az akadályokat, melyek előtte állanak. És bár ezek az akadályok elég számmal voltak, sohasem esett kétségbe a felől, hogy mégis célzott fog érni. Az akadályok csak arra valók, hogy készségét próbálják, hogy a kitartását megedzzék. Hogy épen őt választotta Isten eszközüül: ez hálára kötelezi Isten iránt és alázatosságra is. Hálára, hogy őt tartotta méltónak, mint a ki által cselekedjék és alázatosságra, mert nem magától éri el az eredményeket, de ő az oka a sikertelenségnek. A bűnösség, a gyarlóság akadályoz Isten dolgainak végzésében, míg ellenkezőleg a siker az Isten előtti kedvességnek, az üdvösségre való elválasztásnak a jele.

És ugyan mi az a nagy feladat, melyre ő elhivatott? Nem az a nagy állampolitikai cél, melyet Bethlen maga elé tűzött, t. i. a magyar nemzeti királyság felállítása, feltámasztása, nem a habsburgi fejedelem abszolút törekvéseinek meggátlása, nem a török kiűzése. Hanem az Isten anyaszentegyházának, a szentek választott seregének az Antikrisztus, a nagy Babilon ellen való megvédelmezése, biztosítása; ezen Antikrisztus legfőbb támaszának, a római császár hatalmának megtörése; a Krisztus neve káromlóinak megrontása.*

Rákóczy György egész kül- és belpolitikájában annak

* Családi levelezés 15., 167., 174, 216., 234., 334. l.

a vallásos eszmének a szolgálatában állott, hogy Isten országa itt e földön megszilárdíttassék. Ez az istenországa pedig nem más, mint az ő egyháza, a helvét hitvalláson felépülő orthodoxus egyház. Nem családja hatalmát, gazdagságát, nem saját becsvágát, hiúságát szolgálja, hanem Istennek szent ügyét.

Alig foglalta el fejedelemségét, melyért kemény küzdelmet kellett kiállani kint és bent egyaránt, azonnal arra gondol, hogy a Babilon uralmának megtörésében részt vegyen. Lett volna elég dolga otthon is és mégis a külföldi eseményekre fordítja figyelmét, hogy el ne mulassza a kedvező alkalmat, mikor Istennek s egyházának szolgálhat. Mikor békében, csendben élhetett volna, hatalmát, vagyonát gyarapíthatta volna, magáról elfeledkezve keresve-keresi az alkalmat, hogy az európai nagy küzdelemnek, melyet az igaz hit és bálványimádás közötti harcznak tartott mindvégig, az eldöntésébe befolyhasson. Egész uralkodása alatt ez volt előtte a cél és annyi meghiúsult kísérletek után is lankadatlan buzgalommal veszegette fel el-elejtett fonalát, míg végre teljesült is vágya és sikeresen szolgálhatta Istennek szent ügyét.*

Ugyanilyen szempontok érvényesülését látjuk belpolitikájában is. Nótapereit úgy szokták tekinteni, mint kapzsiséga és pénzvágya kifolyását. Holott sem kapzsi, sem fukar nem volt. Két kézzel osztotta a pénzt, ha ez által Isten országának ügyét előmozdíthatta, de soha becsstelen úton nem szerezte a vagyont abból a célból, hogy Isten ügyét előmozdítsa. Nótaperei mindannyian az állam érdek, az állam java megvédésére irányultak.

* Szilágyi S. I. Rákóczy György 216—8. l.

Magasabb rendeltetésének hitéből folyik azon eljárása, hogy a fejedelmi hatalma és állama közjava ellen törekvőket lehetetlenné igyekezett tenni. Tévedhetett a közügyet fenyegető veszély nagyságának megítélésében, de soha nem tévedett az igazságszolgáltatás szabályainak a megtartásában. Brandenburgi Kata, Zólyomi Dávid, a Mikesek, Székely Mózes, Erdélyi János stb.-ek ügyei az állami érdekek legfőbb szempontjából ítéltettek meg és erőszaknak színezték az ellenük való eljárás csakis azoknak szemében viseli, kiknek érdekeit a megakadályozott események előmozdították volna. A tárgyilagos ítélet, ha összeköttetésbe hozza is az esetek számát a vezető, a kormányzó kéz keménységével, de a tények megbírlásában nem fog az események és ítéletek disharmoniájára találni.

Ismeretes, hogy kapzsiságáról, fősvénységéről oly legendák vannak fenn még mai nap is egyes, történetileg kéllőleg nem tisztázott tényeiről, melyek más egyéb cselekvényeivel a legélesebb ellentétben állanak. Pedig I. Rákóczy György a leghatározottabb, a legkövetkezetesebb jellemek közé tartozik. Még nem oly régen iszonyú dolgokat regélt a história arról, hogy miképen forgatta ki Bethlen dicső alkotását, a kollegiumot, a nagy alapító által neki hagyományozott javakból. Amellett azonban közisrneretű tény volt, hogy egyházáért, ennek tudományos és tanügyeért egy fejedelem sem áldozott annyit, mint épen ő. A látszólagos ellentéttről csak az alaposabb történelmi kutatás lebbentette fel a takaró leplet, mikor kimutatta, hogy az egész sikkasztási, elprédálási história üres mese és kéllőleg nem menthető tévedésen alapszik. Bethlen alapítványait meg nem csonkította, sőt növelte. Magánvagyonából és a rendelkezése alatt álló állami

javakból rengeteg összeget áldozott a vallás, a tudomány és a közművelődés oltárán.

És azok a javak, melyek a nótaperek következményei gyanánt elkoboztattak, nem a fejedelem magánkincstárát gyarapították, hanem az állam vagyonát. Egy óriási tartaléktőkét teremtett meg takarékoságával, melylyel két évi háborúnak, — nem saját hatalma vagy becsvágya, hanem a magyar nemzet, a magyar alkotmány, a magyar protestantismus érdekében nagy sikerrel és örök emlékü eredménnyel folytatott háborúnak — minden költségeit úgy tudta fedezni, hogy alattvalóit egy krajczárral sem terhelte a rendesnél feljebb. Ha azt mondjuk, hogy az állam javaiból, az elkobzott jószágokból magának gazdálkodott, akkor nem szabadna mellőznünk azt sem, hogy az alkotmányos és vallásszabadság érdekében folytatott dicső háborúját is a maga zsebében viselte. Annyira a maga gazdaságának az eredményén, hogy még csak rossz pénzt sem veretett — mint Bethlen — és egész uralkodása alatt sehol sem emelkedik e miatt csak egy panaszos hang is.*

Belpolitikájának legkényesebb oldalát azok a ténykedései alkotják, a melyek a vallásügygel állanak kapcsolatban. Vallási tekintetben lanyha gondolkozású korunk, mely az állami közérdekből elkövetett politikai erőszakok előtt készségesen szemet szokott hunyni, a lelkiismereti,— a vallásszabadságnak teljes korlátlanságot követel és minden ellenkező cselekményre anathemát kiált, úgy a jelenben, mint a multra nézve. Pedig az öreg Rákóczyval szemben itt is nagyon elfogult és igazságtalan a köztélet.

* Bethlen ellen a rossz pénz miatt sok volt a panasz. Erd. orsz. gyűl. emlékek VIII. 9., 16., 23., 94—95., 112., 127. l.

Mert ugyan kiket bántott vallásos nézetükért? A lutheránusokat, a római katolikusokat, az unitáriusokat nem. Nem még a schismaticus oláhokat sem, nem az anabaptistákat sem. Egyedül a szombatosok voltak bántalmazásának és pedig kemény bántalmazásnak kitéve alatta. A szombatosokat a kor közgondolkozása egyaránt elítélte és mai napig az felőlük a közvélemény, hogy fellépések, terjedések a visszafejlődés jellemvonásával bír és nem volt üdvös, nem volt kívánatos. Rákóczy nem kizárólagos állásponton állott velük szemben, mint Róma a haereticusokkal. A törvény tiltotta őket, a törvény szabta meg büntetésüket, a törvény, melyet az államnak négy bevett valláshoz tartozó rendei állapítottak meg. A római katolikus, az evangélikus, a református, az unitárius egyaránt megvetette, utálta a szombatosokat és kipusztításukra, a keresztyén művelődés visszafejlesztésének megakadályozására, törvényes intézkedéseket tettek. Rákóczy az ország akaratának tett eleget, mikor őket törvény szerint büntetett. Ezen cselekvénye tehát nem az övé, hanem az országé.

Vallási türelmetlenségéről a felekezeti elfogultság mai napig is csodadolgokat tud regélni. Holott türelmetlensége az erős meggyőződés természet szerű, de a bölcs önmegtartóztatás és igaz protestáns szabadelvűség által korlátolt érvényesítésének vágya volt csupán. Nem üldözött senkit unitárius voltáért. Nem üldözött ki egy római katolikus, vagy unitárius, vagy evangélikus papot sem vallásáért; nem vett el egy felekezettől sem templomot és nem térítette a maga hitére erőszakkal a jobbágyságot. Hogy a vallásfelekezetek dogmái felett Örkdött és azokban újítást nem tűrt: az tény. De az nem vallási üldözés, hanem fejedelmi kötelesség. Így járt el saját hitfeleivel

szemben is. Ez nem türelmetlenség, hanem az azon kor, vallási érdekek által át- meg átszött társadalmi és állami letének javai felett való örködés. A XVII. század izzó vallási harcaiban sokkal nagyobb érdekek forogtak kocz- kán az összes protestáns egyházak részéről, semhogy azokat egy-két, újítási viszketeg által gyötört theologus kedvéért veszélyeztetni lehetett volna. A recepta religiók rendszere, a törvényes korlátok között, a közszabadság- nak legfontosabb biztosítéka is volt s a recepta religiók rendszere az újítást kizárta. Az is igaz, hogy az ő idejé- ben egyes felekezetek számos hívót, több templomot, sőt gyülekezeteket is vesztek; de nem üldözés, nem erő- szak útján. Ha János Zsigmond unitárius fejedelem ide- jében «az isten igéje irtogatja vala» a háromságos tudo- mányt, bizony «az isten igéje» ép úgy munkás volt Rá- kóczy idejében is. Hanem a helyzetet mégis Nagy Szabó Ferencz bölcs szavai szerint kell inkább megítélnünk: «Mobile mutatur semper cum Principe vulgus». A refor- mátus fejedelem a reformátusok előnyével jár, a mi viszont ezek számának szaporodását hozta magával. A számban megszaporodott híveknek már a törvény ítélte oda az egyházi vagyont és nem az erőszak szedte el. De az ss bizonyos, hogy a fejedelem saját egyházának gyara- podását igen előmozdította és legfőbb óhaja volt, hogy ez a többieket magába olvaszsa. Azonban ez természetes do- log, mely így volt, így lesz minden időben. Épen olyan jelenség ez, mint a midőn a magyar állam a nemzetisé- gek beolvasztását óhajtja, mit minden magyar polgár óhajt kíván, csakhogy a szabadelvűek erőszak nélkül, a sovíniszták pedig akár erővel is óhajtanák keresztül- vinni.

Talán a római katolikusoknak lehetne legtöbb, bár

nem is a legjogosabb, panaszuk az öreg Rákóczy ellen. Püspököt kívántak, a jezsuiták szabad letelepedését óhajtották: de ő mindkét kívánságnak ellene szegült. De itt is az alkotmány értelmében járt és nem saját kénye-kedve szerint. Az erdélyi alkotmány nem engedte meg sem az «úr püspök» befogadását, sem a jezsuiták szabad garázdálkodását, mivel köz- és szomorú tapasztalatok szerint a római katolikus egyháznak ezen két intézménye a független Erdély, az alkotmányos és lelkiismereti szabadság ellenségének bizonyult. És bizonyára sajátos volt a kívánság is, melyet különben vallásos és politikai okokból a császár is támogatott, mikor a Királyhágón túl a protestánsok templomát sorra elszedegették, papjait kiüldözték, hiveit erővel hajtották a misére. És ebben a munkában a püspöki kar és a jezsuiták vitték a legfőbb szerepet.

Ha a többi bevett vallásfelekezetekkel szemben a törvény rideg és szigorú álláspontjára helyezkedett: saját egyházáért annál nagyobb lelkesedéssel buzgott és ennek támogatására úgy saját maga, mint az állam erőit is kész volt fordítani. Mély vallásos lelkülettel bírt, melyet egyháza egyedüli igazhitűsége felőli meggyőződése ezen egyház javára gyümölcsözővé tett. Legkedvesebb olvasmánya a szentírás volt, melyet életében tizenháromszor olvasott teljesen át; az új-testamentumot pedig harminckétszer. Szelleme végzetlenül gazdagságának bizonyítéka ez is, mivel csakis nagy lelkek, mély gondolkozók találhatnak a szentírásban folyton újabb igazságokat, melyekkel lelküket táplálják. A sekélyes szellem egyszeri olvasással is eltelik; Az ige magyarázatának hallgatását soha el nem mulasztotta, ha csak egészségi állapota miatt nem. Fiai-nak adott jó tanácsai közt is gyakran ott szerepel, hogy

prédikációt hallgassanak.* Nem megszokás, nem valami gépies eredményvárás, hanem az ige lélektápláló erejéről való meggyőződés ösztönözte őt erre. Különös előszeretettel forgott theologusai körében, csakhogy vallási tárgyú társalgásukban részt vegyen s abban gyönyörködjék. Szeretett részt venni a papok gyűlésein, főleg a felavatandók vizsgáin s a nyilvános disputációkban, hol a hit igazságának vitatása forgott szőnyegen.

Tudta, hogy az egyháznak tudományra van szüksége, azért sokat költött az iskolákra. A Bethlen-kollégium, a kolozsvári, fogarasi, dési, vásárhelyi, udvarhelyi, szászvárosi stb. iskolák érezték jótéteményeit. A maga költségén alumnusokat taníttatott, kiket a patronátusa alatt álló egyházak- és iskolákban alkalmazott, mert «nem szeretett tanult predicator és scholamester nélkül lenni».

Egyházára kiváló gondja volt élete utolsó napjaiban is. Nemcsak hagyományaiban emlékezett meg róla, hanem jó tanácsokkal is ellátta. Mintha lelkét lehelte volna a papírra, oly megható melegséggel, de egyszersmind erővel mondja: «Támaszom a nagyhatalmú Isten az én holtom után is mind igaz evangéliuma, idvezítőnk hitének, vallásának oltalmára, szegény elpusztult, fogyatkozott s elkevesedett nemzetünk szabadságának is őrizésére olyanokat, kiknek vigyázások, serény gondviselések által, ha szinte nagyobbra nem terjedhetne is, mind lelki-testi szabadsága, ottan csak a mostanit őrizvén, tarthassák meg». «Intjük az Istenre s kényszerítjük is lelkiüdvösségére kegyelmeteket — egyházi tanító uraim — legyen vigyázó, serény oktató, egymásértő, egyesek, okosak, sze-

* Családi levelezés 85., 117. l. Medgyesi halotti beszéde R. M. K. I. 863. sz.

mesék, mert félő, az első tévelygések az utolsó gyászuk ne legyen, ha ezt nem kezdené kegyelmetek követni».*

Egész élete, minden cselekvényei megértésének a kulcsa jelmondásában foglalatik össze: «Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei» (Róm. 9, 16.). «Nem azé a választás, a kinek arra akarata vagyon, sem azé, a ki fut, hanem a könyörülő Istené.»

* Végrendelete. Csal. levelezés 583—94. l.

9. Politika az egyházban.

Az öreg Rákóczy György halála után idősebbik fia, az ifjú Rákóczy György ült Erdély fejedelmi székébe.

Közel hetven esztendő óta nem volt Erdélyben ilyen sima, izgalmak nélkül járó trónváltás, sem biztatóbb remények a jövőre nézve, mint most, amikor II. Rákóczy György atya örökébe lépett. Az ifjú fejedelmet még atya életében választotta meg az 1642. évi fehérvári országgyűlés. Ekkor tette le a fejedelmi esküt és fogadta a rendek hűségnyilatkozatát. A választást Konstantinápolyban is jóváhagyták. Most, hogy az öreg fejedelem behunyta a szemeit, a fiú akadály nélkül elfoglalhatta a trónt és a török részről még atya életében támasztott követelések (30.000 arany portai adóhátralék) kiegyenlítése után megnyerte az athnamétis. A sima trónfoglaláshoz még más kedvező körülmények is járultak. Az öreg fejedelem egy teljesen rendezett országot, jólétben és virágzó állapotban élő nemzetet, tele kincstárt, jól felszerelt hadsereget s várakat, rengeteg magánvagyonot és biztosított békés viszonyokat hagyott maga után. Úgy látszott, mintha Erdélyre soha nem álmódott dicsőség, nagyfokú boldogság várakoznék. Oda kívül, Magyarországon is félelem és remény vegyes érzésével tekintettek a kincses Erdélyre és ifjú fejedeleme jövő szerepe elé. A vallási érdekek a protestánsoknál bizalom, a róm. katolikusoknál aggó-

dás érzelmeit támasztották. De ezen vallási érdekeken kívül még fontosabb tekintetek is Erdélyre irányozták a közfigyelmet. Hátha most sikerülni fog a török uralmának megtörése és a magyar alkotmány biztosítása?! Így reménykedett a hős Zrinyi Miklós is; míg ugyanezen gondolatok a habsburgi uralkodók * hagyományos családi politikájának barátai, vezetői körében nem titkolható nyomottságot élesztettek.

Azonban az öreg fejedelem sok minden jót hagyott ugyan a fiára, hanem az ő körültekintő, óvatos politikája, tapasztalatokban megvastagodott bölcsesége, minden dolgában Isten tetszését kereső benső s mély vallásossága nem volt ott az átszarmaztatott örökségben. Pedig életében gyakran jó tanácsokkal, a halál küszöbén pedig végrendelete gyémántbetűivel ezeket is szerette volna örökül hagyni a hazájáért, vallásáért s fia jövő boldogságáért aggódó gondos, jó apa. Hanem a fiú nagyravágyó, meggondolatlan vállalatokba fogott, kalandor politikára vállalkozott és Isten akarata helyett a maga tetszését tartá szem előtt, megfélekezve atyja jelmondatáról. És ime, a nagy jólét és nyugalom egyszerre összeomlott, az Erdély jövő, dicső szerepéhez fűzött boldogító álmok szétfoszlottak, a reménykedők reménysége gyászra változott s az aggódók aggodalma vigalomra fordult. Még egy évtized sem múlt el ... és török-tatár csordák lábai sárba tiporták a virágzó Erdélyt. A tönkrejutott állam sohasem heverte ki többé fejedeleme vétkes könnyelműségének gyászos következményeit. Elveszítette politikai súlyát, jelentőségét. És a mint az eddigi erős oszlop derékban kettétörött, hamarosan

* Lásd I. Rákóczy György életrajzát Szilágyi Sándortól Magy. Tört. Életrajzok 1891.

alázuhant mindaz, a mit eddig tartott: a magyar protestantismus és a magyar nemzet szabadsága. Erdély betöltötte missióját. A haza fenmaradására más utak és más eszközök váltak szükségesekké.

II. Rákóczy György uralkodásának története a magyar nemzet és a magyar protestantismus történetében nevezetes fordulópontot képez. Ugyanezt mondhatjuk róla, ha pusztán Erdély belpolitikáját és az erdélyi református anyaszentegyház életét tekintjük is. Az a nagyra-vágyó és önkénykedésre hajlandó indulat, mely Erdélyt megrontotta, már előzetesen megnyirbálta a régi erdélyi szabadságot és megvalósította az «absolutus princepsi» hatalmat, mely Báthory Zsigmond óta többször kísérett ugyan az erdélyi részekben, de a kis ország szabadságsetretetén mindig hajótörést szenvedett. Ez a hatalom azonban vele együtt eltűnt, megsemmisült. A midőn pedig egy emberöltő mulva újból visszatért: Erdély már nem volt szabad ország, hanem a habsburgi világbirodalomnak egy «koronatarományja.» Hanem a mit a fejedelmi absolutismusra törő akarata egyházában létesített: annak nyomai még mai napig is fenállanak. Az ő korában történik meg az egyházi szervezet átalakítása. Az eddigi hierarchicus színezetű igazgatási forma átalakul. Csak-hogy a papi kormányzást nem a demokratikus presbyteri igazgatás váltja fel, hanem a világi uraknak döntő befolyása, az egyházi tekintetek mellett, a világi politikának érvényesülése. Az Approbata Constitutiókban van letéve az erdélyi református egyház consistoriális szervezetének alapja, ott teremtett meg az a kétágú alkotmány, mely a főconsistorium és generális szent synodus kölcsönviszonyában több mint kétszázadig fenállott s mely az elnyomatás, a veszedelem napjaiban olykor enyhületet

és erőt, olykor veszedelmet rejtett magában; a szabadság napjának felderülte után pedig már csak a közszellem élénkebb lüktetésének, szabadabb mozgásának korlátozására volt alkalmas.

Az ifjú fejedelem nem kevésbé volt hive egyházának, mint atyja. Sőt annak érdekeit még kiméletlenebb erélylyel is kész volt a többi recepta religióké felé emelni. De ez a ragaszkodás nem volt olyan bensőségteljes, mint az öreg Rákóczy Györgynél. Az egyházban a fejedelmi hatalom egyik támaszát látta és épen azért akart azzal rendelkezni is és azért fojtotta el erőszakos kézzel a puritánok és presbyteriánusok próbálkozásait.

Uralkodása alatt a felekezeti viszonyok nem sok gondot adtak a kormánynak és a református egyháznak. Atyja a szombatosokat annyira összetörte, az unitáriusokat úgy megfélemlítette, hogy ezek mozdulni sem igen mertek. Újabb «connumeratiók» és templomátulások az ő idejében nem igen fordulnak elő. Az unitáriusokkal szemben csak Kolozsvárt lépett fel, a hol keresztülvitte (1655 márcz. 8.), hogy a város igazgatásában a reformátusok és unitáriusok egyenlő, fél-fél arányban legyenek állandóan képviselve.* De ezen eljárásával csak a méltányosság követelményeinek szerzett elégtételt, mivel Kolozsvárt a reformátusok ekkorra már úgy megszaporodtak, hogy az unitáriusokat számban felül is múlták. Különbösen az unitarismust már nem volt szükség szorongatni sem. Magától olvadt, apadt, mint a hó tavaszal. Csak a róm. katholicismus tartott ki nagy erélylyel a maga követelése mellett. A fejedelem nevének titkos róm. katholicussága, melynek azonban a közéletben a

* Jakab E. i. m. II. 699. I. Oklevéltár II. 333—7. I.

legkisebb nyoma sem volt, mind merészebbé, követelőbbé tette a jezsuiták által izgatott vezérharczosokat, míg a cselszövők ki nem utasítottak.

II. Rákóczy György fejedelemsége tehát igen alkalmas idő lett volna a református egyházra nézve. Fényben, hatalomban magasan állott a többi fölött. Anyagi jólétben nem versenyezhetett ugyan teljesen a gazdag evangélikus egyházzal, mely nagy fundált jövedelmeinek birtokában szegénységről nem panaszkodhatott, de azért e tekintetben is igen jól el volt látva. Fejedelmi adományok, magán pátronusok segélyei gyarapították a veszélyeztetett pontokon levő gyülekezeteket, míg a kisebb, gyöngye egyházközségek segélyezésére, valamint a kollégium tartására egy tekintélyes alap (75,000 fit, a Geleji gyűjtése, szaporgatása) állott a szent generális rendelkezésére.* Tudomány, irodalom, oktatásügy tekintetében még az evangélikus egyház sem tarthatott lépést vele. Azonban minden erő s tekintély mellett sem munkálkodhatott úgy, a mint ez kívánatos volt; erejét nem fejthette ki, hogy még jobban fejlődjék, izmosodjék. Belső bajok dúltak kebelében, melyek testvérharczot támasztottak és az erőket lenyűgözték. A puritánizmus és presbyteriánizmus okozta zavarokat a szatmárnémeti zsinat nem szüntette meg, sőt az egyes részletkérdésekben tanúsított engedékeny s közvetítő irányával még növelte az újítók buzgóságát. Az ifjú fejedelem magatartása is nagy mértékben hozzájárult az ellentétek kiélesítéséhez s a viszonyok elmérgesítéséhez.

Az ifjú Rákóczy eleinte kedvelte a főfő újítót, Tolnai Dali Jánost. A nemzeti zsinat idejében nagyon érdeklő-

* Bod Polikarpus 89. I. T. Tár 1890. 181—2. 1.

dött iránta s kívánta, hogy «Isten segítse meg» és mikor hivatalától megfosztatott, kész volt őt eltartani is, habár ki is jelenti, hogy «ha mit in fundamentalibus velünk egyet nem ért, annak nem consentiálok». Ezen magatartása bizalmat ébresztett az újítókban, kik reménykedve tekintettek uralkodása elé. Azonban keservesen csalódtak benne, mert a mint a fejedelemséget kezeihez vette, már más szempontból nézte az ügyet; felforgató irányzatot látott abban. Különösen az nem tetszhetett neki, hogy az újítók a kifejezett fejedelmi akarattal szemben is állhatatosan megmaradtak álláspontjukon és semmi tekintély kedvéért attól nem tértek. A fejedelmi méltóság és akarat felől táplált nézetei aztán természetesen összétközésbe jöttek az efféle makacs ellenzékieskedéssel, melyet megtörni is óhajtott.*

Időközben más egyéb okok is merültek fel, a melyek az ifjú fejedelmet a presbyteriánusokkal ellentétbe hozták. Nem a legfontosabb ugyan, de mindenesetre jelentékeny ok volt az is, hogy mindjárt uralkodása kezdetén a presbyteriánizmus mellett kitartó öreg fejedelemasszony és fia között, bizonyos vagyoni ügyek miatt, családi perpatvar tört ki, a mely az addigi jó összhangot megzavarván, mint egyéb más függő kérdések körül, úgy ebben is ki élesítették az ellentéteket. Mindenik félnek meg voltak a maga egyházi tanácsadói. Ott Medgyesi, a fejedelemasszony udvari papja s Tolnai János Rákóczy Zsigmondnak, a kedves kisebb fiúnak pártfogoltja, itt pedig Geleji a püspök és Csulai, az udvari pap; egyik sem tudott érvekkél győzedelmeskedni. A kire mind a két fél leg-

* Családi lev. 361—2. l. v. ö. Révész, Figyelmező 1874. 38—41. l.

inkább hallgatott volna, Bisterfeld, a fehérvári professor, a presbyteriánusokhoz húzott ugyan lelke szerint, de állása és az ifjú fejedelemhez fűzött reményei által a másik oldalra is kötve volt. Csak közvetítő lehetett volna, ha a közvetítéshez alkalmas hangulatot a két ellentétes fél között fel lehetett volna találni.

A másik és II. Rákóczy György szemében a legfontosabb ok, a puritánusok és presbyteriánusok irányzatára nézve az angliai eseményekből vont következtetés volt. Az öreg fejedelem még csak annyit tudott, hogy Laud érsek vérpádon veszett, hogy az angol parlamentben és seregében túlsúlyra jutott independensek a királyt megverték, majd a skótoktól pénzért megvevén, fogságban tartják azt. Azonban az 1649. év első negyedének végén Erdélybe elhatottak a további részletek is: miképpen veszett I. Károly a vérpádon az independensek gyűléte következtében és miképpen váltotta fel köztársaság a királyságot. Ezen események a kényuralmi hajlamú s a fejedelmi méltóság eredetéről, jelentőségéről túlságosan is középkori fogalmakat tápláló II. Rákóczy Györgyöt nemcsak elidegenítették a puritánoktól és presbyteriánusoktól, hanem egyenesen azok ellen ingerlék s elkeseredett ellenségévé tették. Bár a magyar- és erdélyországi újítók távol állottak is az independensmúttól s ennek politikai elveitől: ez közönyös dolog volt a fejedelem előtt, mert ő tudta, hogy Angliában is a puritánokból és presbyteresektől származtak az independensek és hitte a lehetőségét annak, hogy ugyanazon fa hazánkban is ugyanolyan gyümölcsöket fog teremni. Puritán és presbyteriánus vagy independens, az ő szemében egy volt.*

* Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához. Kolozsvár 1892. 14—15. l.

Hanem azért az újítók által megindított mozgalom mégsem volt reá hatás nélkül. Nemcsak benne, hanem másokban is feltámadt volt már az a gondolat, hogy az egyházat nem lehet felügyelet, ellenőrzés nélkül hagyni, mert az eddigi egyházkormányzati szervekben, a partiális és generális synodusokon, az ottan egyedül jogosított papság, a maga theologiai szempontok által irányított működésével oly dolgokat is követhet el, a melyek az egyház világi tagjaira, az egyház egyetemére, sőt magára az államra nézve is hátrányosak lehetnek. A presbyteriánusok is az egyház papuralmi igazgatása ellen küzdöttek és a presbyteriumokkal a világi elemet be akarták vinni először a gyülekezeti, majd felsőbb fokon, a zsinati kormányzatba is. Az egyháziak által végzett igazgatás ellen felmerült aggályok és a presbyteriánus törekvésekben foglalt amaz elv, mely a világiak súlyát emelni kívánja: a kettő együtt teremtette meg a fejedelemségnél s közvetlen környezetében másoknál, mint Kemény János és Huszár Péter tanácsuraknál* azt a gondolatot, hogy a folyamatban levő egyházszervezési munkátot fel kellene használni a világiak javára és ezeknek befolyást kellene biztosítani az egyházi ügyekre.

Hogy minő formában történjék ez: annak megállapítása nem volt könnyű dolog. Egyelőre csak annyi látszott kétségtelennek, hogy a presbyteriánusok által kívánt módon semmiesetre sem. A Tripartitum által vezetett magyar fej shegy sem tudott megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy a közemberekből, jobbágyakból álló presbyteriumnak fegyelmi joghatóság adassék a nemes, a

* Erd. Prot. Közlöny 1877. évf. Medgyesi Pál levelei 306 9. 1. V. ö. Tört. Tár 1890. 230. 1.

pátronus fölött is, — hogy a kít ma úriszékén megkorbácsoltat, holnap az ítélje őt eklézsiakövetésre. És a mellett tapasztalták azt is, hogy a presbyteriánus papok által követelt egyházi fegyelem igen kemény. Azok fegyelemmel akarták az egyházi életet megtisztítani, a vallásos életet bensővé tenni s úgy maguk, valamint az általuk itt-ott felállított presbyteriumok felettébb keménykedtek. A patronusok meglepetéssel tapasztalták, hogy papjaik nem csak lelkipásztoraik, hanem lelki zsarnokaik akarnak lenni s a presbyteriánizmus nem annyira a demokracizmusnak, mint inkább a papi hatalomnak kedvez. Már 1642-ben Szatmár, Ugocsa Szabolcs és Bereg vármegyék nemessége kikelt a tiszántúli szent generális előtt az egyháziak túlkapásai ellen és egyesek magához a fejedelemhez is folyamodtak az erkölcsi téren nagy tüzzel purifikáló papok ellen.* Így érlelődött meg aztán a gondolat, hogy «a mennyiben más reformata ecclesiákban az ministerek refrenálására is *seculare præbyterium* vagyon», jó lenne ilyenforma nálunk is, — de ne a paraszti rendből.

A világiak befolyásának biztosítására meg volt a jó alkalom a kánonos könyv készítésével. Geleji már 1647-ben elkészült a nemzeti zsinat által reábizott nagy munkával, hanem az öreg fejedelem nem levén azzal megelégedve, a jóváhagyás maradt s mindig hátrább maradt, úgy hogy I. Rákóczy György meg is halt és a kánonos könyv még sem volt rendben. Minő volt a kánonok eredeti fogalmazása, minő változásokon ment az keresztül, különösen pedig mely kérdések voltak azok, a melyekben Geleji nem tudta jó fejedelme tetszését eltalálni:

* Czelder, Figyelő 1886. 147. l. Sárospataki Füzetek 1858—9. 481. l.

azt nem tudjuk megmondani. A munkálat az öreg fejedelem halála után is tovább folyt, de ismételve akadályokba ütközött. Az ifjú fejedelem sem volt megelégedve és módosításokat óhajtott. Most már kitűnik az ellentét a fejedelem és püspök, a világi urak és a papság között. Kétségtelen, hogy a fejedelem több jogot szeretett volna biztosítani a világiaknak az egyházi ügyekben, mint eddig volt, ellenben a püspök a fenálló alkotmány mellett küzdött. Ő hajlandó lett volna a világiaknak befolyást adni a presbyteriumok útján, csakhogy a presbyterium meg a fejedelemnek nem tetszett.

A különböző felfogások között lehetetlenség volt mindenkinek tetsző egyházi törvényeket létesíteni; már pedig a fenforgó viszályok gyors eligazítást követeltek. A betegeskedő és nagyon meggyöngült püspök mindent elkövetett, csakhogy végre-valahára rendeztessék ez az ügy. A hol lehetett, engedett a fejedelemnek, másutt az újtóknak, de a lényegben ragaszkodott a százados szervezethez. Engedékenységevel csak annál nagyobb elégedetlenséget s túlzott követeléseket támasztott; de kitartásával mégis győzedelmeskedett az akadályokon. A fejedelem 1649 június 8-án jóváhagyta azokat a kánonokat, a melyekben ő és tanácsurai megnyugodtak és a még függőben levő néhány pontot a június 12-re összehívott marosvásárhelyi generális zsinat elé utasította. A megerősítő és utasító nyilatkozat semmi kétséget nem hagy fenn az íránt, hogy a fejedelem és tanácsosai által a kánonok ellen emelt kifogások nem tisztán egyházi természetűek voltak, hanem azokban főszempontul az domborodott ki, hogy a hozandó egyházi törvények ne ellenkezzenek az országos törvényekkel, a fejedelmi jogokkal és az országrendek előjogaival. Nem pusztán kebli harcz folyik tehát itten

az egyház belsejében — bár tényleg ez is fenforog — hanem igen fontos közjogi kérdésekről: az egyház és állam közötti viszony rendezéséről van szó, a mikor azonban az állami közérdek, nagy mértékben össze van keverve az állampolgároknak nemcsak köz-, hanem magánjogi jogosítványaival is.

A puritánusok, még a fejedelmi hatalomnak az egyházba bevitelétől sem rettentek volna vissza, csakhogy az esperesi és a püspöki hatalmat megtörhessék. «En csudálom, — írja Medgyesi, mikor a fejedelem jóváhagyásáról értesült — hogy a mi Klmes urunk a maga méltóságát kiadja kezéből, hogy osztán pro libitu élhesen azzal az episcopatus az ártatlanok elnyomásokban; mely ellen, ha akarna is ő nga, nem állhat ezután, így ezeket a cónonokat confirmálván ő nga». Azonban Gelejinek épen az volt a törekvése, hogy a fejedelmet, ugyan nem személye szerint, hanem a mindenkori fejedelmet kizárja a döntő befolyásból, nehogy ha más vallású lép arra a trónra, a kánonoknál és a fejedelmi megerősítésnél fogva jogokat igényeljen a református egyház kormányzatára. És neki volt igaza, nem pedig ellenfeleinek. Ha a presbyteriumok útjára nem lehetett a világiakat az egyházkormányzatba bevinni, mert ennek a fejedelem és a nemesi szabadság ellentállottak: akkor nem volt szabad a világiaknak igényelt befolyást a fejedelmi álláshoz, vagy a fejedelem kormányához, tanácsához kötni.

A marosvásárhelyi zsinat elé utalt kérdések már szerartási s az istentisztelet körébe tartozó ügyekre vonatkoztak. Medgyesi ugyan váltig hangoztatta, hogy ezek nem liturgiális dolgok. «Ne adjon hitelt ő nga annak az fogásnak, hogy ezek csak rituálék volnának, melyekben szabad az ecclesiának pro placito procedálni, conclu-

dálni. Pápista tudomány ez, ez a sok terhes tradícióknak I fundamentumai» Csakhogy azok mégis csak rituálék voltak és Medgyesi kifakadását az az álláspontja magyarázza meg, hogy «egyáltalában minden szabványnak, akár a szertartásra, akár egyebekre vonatkoznak is az egyházban, az isten ígéből kell megállapíttatniok», vagyis mindezek a kérdések, dogmaticumok, a melyekben való változtatás, a szentirástól eltérő intézkedés olyan újítás, mely az erdélyi törvényekben súlyos büntetés terhe alatt tiltva van. Geleji mindezekben a kérdésekben sokkal szabadelvűbb nézpontra helyezkedett, mint jeles ellenfele és a vásárhelyi zsinat is a püspök mellé csatlakozva, döntött a még függőben maradt kérdésekben, a püspök által beterjesztett szöveget fogadván el. Mindössze is csak négyen, Gidófalvi János és Csaheolzi János, kolozsvári, Fogarasi Ferenez nagyenyedi lelkészek és Árkosi Benedek gyulafehérvári rektor állottak ellen, a miért aztán, mint a többség akarátának ellenszegülők, hivatalaikból letétettek.

A fejedelem, ki atyja temetésekor megígérte volt, hogy a sok vizályt felszító ügyet közmegelegedésre fogja elintézni, most a mikor kitűnt, hogy lehetetlen ígéretet tett, legalább mérsékelni igyekezett a vereséget szenvedett presbyterianusok keserűségét. Közbenjárására a letettek visszanyerték hivatalaikat s miután aláírtak «a veszett kánonoknak», a püspök sem sokáig vonakodott a felmentvény megadásától. Kolozsvárt ugyan még tartott egy ideig a zavar, mert az egyház gondnoka, Váradi Miklós, a «politicus püspök» és az egyik lelkész, az «apostata» Batai György sok kellemetlenséget okoztak a presbyterianus Gidófalvinak és Csaheolzinak.*

* A Geleji-kánonok megerősítésére vonatkozólag l. a káno-

A kánonokat tehát megállapították és századokon keresztül éltis azokkal az erdélyi református anyaszentegyház sőt használta a tiszántúli kerület és kíségető gyanánt a tiszáninneni is. Idővel teljesen elenyésztek azok a kellemetlenségek, a melyek létrejövetelét kísérték és Geleji emlékezetének ezen egyik oszlopa sok időn át általános tisztelet és közbecsülés tárgya volt. Pedig midőn megállapították, senki sem volt vele megelégedve. Nem maga Geleji, kit a fejedelem önkényes hajlamai korlátoztak, nem a puritánusok és presbyteriánusok, kiknek törekvéseit lehetetlenné tette; nem a tiszántúliak, bár ők is püspökösök voltak, de a kihirdetésből kizárattak; nem a tiszáninneniek, kik a püspökös igazgatástól irtóztak s nemsokára lizskai zsinatukon (1651 jan. 23.) a presbyterium mellett nyilatkoztak. És végre nem volt megelégedve maga a fejedelem sem, ki a kánonok végleges szövegének megerősítését is csak azon feltétel alatt ígérte meg, ha Geleji az elé előszó gyanánt odafüggeszti ama, «holmi álokoskodásokkal telt» levelét, melylyel a vásárhelyi zsinat elé terjeszté azokat, hogy az elfogadtatást megkönnyítse. Mikor Geleji a kánonos könyvet a vásárhelyi zsinat után kinyomatta, úgy a fejedelem, mint legerősebb antipresbyteriánus tanácsosai: Kemény és Huszár is kedvezőtlenül nyilatkoztak róla s «improbálák». Alig tehet valami fényesebb tanúbizonyosságot Geleji nagy tehetségéről, mint az ő nevérol nevezett kánonos könyv, mely oly sok különböző érdekellettét között, egyik fél

nok előszavát. Czelder, Figyelő 1886. 419—21. I. Révész, Figyelmező 1876. 91—2. I. Geleji a Váltás titkának harmadik volumeje. Előszó. Medgyesi levelei Erd. Prot. Közlöny 1877. 320. s köv. I. Lampe-Ember i. m. 424. I. Tört. Tár 1887. 671. I. 1890. 230., 235. I. Prot közlöny 1876. 306. I.

tetszését sem nyerve ki, jött létre és mégis, a szenvedélyek lecsillapodása után olyan nagy tekintélyre emelkedett. A nem tetszést a heves ellentétek kellőleg indokolják, azonban a kánonok későbbi szerepe csakis azok jóságában lelheti magyarázatát.

A kánonok megállapítása és fejedelmi megerősítése után a presbyteriánusok szabad mozgása megkötöttvén, azok elhallgattak. Medgyesi is látta, hogy Erdélyben már sikert nem remélhet, sőt aféle fenyegetőzéseket is hallott, hogy «menjen csak Erdélyből, soha Erdélyben helye nem leszen»: azért jobbnak találta, ha csakugyan távozik. Meghalt nemsokára a hatalmas Geleji is (1649 decz. 12.) és így a két erős ellenfél eltűnván a szinterről, az erdélyi egyházi állapotokban csend állott be. Híre járt ugyan, hogy a presbyteriánusokat Erdélyből kiakarják túrni, de erről valósággal szó sem volt. Nyugodtan bentmaradhattak, eszméiket ápolhatták; csak a nyilvánosság elé nem léphettek azokkal. A fejedelem környezetében az új püspök, Csulai György, minden tekintetben Geleji nyomdokain szeretett volna haladni, de nem bírta elődje nagy képességeit. Az a két férfiú pedig, kikre a fejedelem legtöbbit hallgatott, a presbyteres Bisterfeld és a püspökös Kereszturi Pál, mindketten a mérsékletnek, a közvetítésnek voltak emberei és ha szükségesnek látszott, befolyásukat inkább az ellentétek elsimítására, a szenvedélyek lecsillapítására használták fel, semhogy a lapangó tűz felgerjesztésére.

Medgyesi pedig csak most, Erdélyből távozása és Geleji halála után, kezdette meg igazán a harcot a presbyterium érdekében. Minthogy Geleji még élteben nyilatkozott volt, hogy «én velem, a kik valamire szándékoznak, semmi dolgokat nem közlötték s mit akartanak legyen

és még most is mit akarjanak, ez óráig is jó szerrel nem tudom»: azért szükségesnek látszott a presbyteriánus eszmék tüzetesebb kifejtése. Medgyesi tehát kész szívvel engedett Rákóczy Zsigmond felhívásának; megírta a presbyteriumot ismertető «Dialogus politico-ecclesiasticus» című munkáját, mely 1650 elején Bártfán kinyomatva, márczius havában már Erdélyben is ismeretes volt s az országgyűlés alatt, mint feltűnő ujdonság, közbeszéd tárgyát képezte.*

Ezen munkában nagy keserőséggel támad neki a szerző a püspökös igazgatásnak és különösen Geleji emlékének, a kit egyedül tesz felelőssé az Erdélyre nézve mártórvényerőre emelkedett 100-as kánonért. Mindig csak uralomvágyról, hatalmi törekvésekről beszél az ellenfél-nél, melyet az előbbre valónak tartott az Isten igéjénél. Hivatkozik a nagy püspök következetlenségére, a kánon előbeszéde gyanánt írt okoskodásai hamisságára s az ő bűnéül róvja fel az egyháznak, — ő szerinte - nyomoruságos és elnyomatott állapotát. De azért az egyházalkotmány átalakítására ő sem tud határozott és biztos utat megjelölni. Csak bírálni tud, de alkotni nem. Előtte egy hollandus minta lebegett és egy olyanforma szervezetet látott volna szívesen, melyben a gyülekezeteknek teljes szabadság adatik az önkormányzatra és közöttük az egységet egy zsinat alkotná, a melylyel szemben azonban a gyülekezetek fentartanak szabad kezüket, a végzések felülbírlásának és önkénytes elfogadásának a jogát. Gelejivel szemben még azt is felhányja, hogy ez már

* Dialogus politico-ecclesiasticus: azaz két keresztyén embereknek egymással való beszélgetések... Beszélgetések vagy az egyházi igazgató presbypeterekről. Bártfa 1650. R. M. K. I. 831. sz. Tört. Tár 1890. 237. l.

1638-ban a «Præconium Evangelium» előszavában a papi kormányzat mellett tört lándzsát.

Medgyesi Dialogusának azonban épen ellenkező hatása lett Erdélyben, mint a mit várt az író. Bizonyára tetszett a mű Lorántfi Zsuzsánnának, Rákóczy Zsigmondnak, örömmel forgatta azt Bisterfeld is, hanem a fejedelem csak békebontót látott benne. Elismerete ugyan Medgyesiről, hogy egész Erdélyben nincs hozzá hasonló prédikátor és szívesen megtartotta volna ő is maga mellett, ha «né-melyek czivakodásától nem félt volna».¹ Már pedig néki békesség kellett, mely a fejedelmi akarat előtt való meghunyászkodásban áll. Az egyházat is ilyen szempontból vette kezelés alá. Ide Medgyesi, a ki a püspökkel, a kánonokkal, sőt a fejedelemmel szemben is mert hivatkozni az Isten ígéjére, sehogy sem illett volna be.

Geleji-idejében a fejedelem és a patronusok csak védés és kegyuri befolyást gyakoroltak az egyházban, de annak igazgatásába beleszólással nem bírtak. De a mint a vaskezü püspök az örök béke honába tért, egyszerre megváltozott a helyzet. Utódjára, Csulai Györgyre, már «nem csak a papok adták egyről-egyig a magok értelmeket, hanem a nemesek, urak is mindnyájan és a fejedelem is minden különbözős nélkül.» A mult évben megerősített 90-ik kánon az ilyen közös szavazásról mit sem tud. Most történik az először és egy új korszakot vezet be.²

Mínthogy Medgyesi oda kívül tovább is tüzelt és az öreg fejedelemasszony is nagyban buzgólkodott, hogy Sárospatak vidékén a presbyteriumot felállítsa,³ továbbá

¹ Tört. Tár 1890. 257. l.

² Bod P. Policarpus 91. l.

³ Tört. Tár 1889. 350. l.

mert a megfélemlített presbyteriánusok Erdélyben is újra mozogni kezdtek: II. Rákóczy György jónak látta, hogy még keményebben lépjen fel és szorosabbra fogja a pap-ság felett a gyeplőt. Az 1652. évben rendszeresen megindult kodifikációt használta fel erre, melyben helyet talált annak, hogy az ujításról szóló régi törvényt saját engedetlen hitfelei ellen is fordíthassa és hogy a világiaknak országos törvény által, alkotmányilag biztosítson befolyást az egyházi ügyekbe.

A mi az utóbb említett befolyást illeti, ettől Geleji sem idegenkedett, — mint már említve is volt, — sőt a kánonokban egyenesen utját egyengette annak. A 12-ik kánon kimondja, hogy «ha van valami változtatandó vagy kijavítandó *a szertartásokban*, azt az egyházmegyei vagy nemzeti zsinaton *az egész egyháznak, mint szintén a fejedelemnek és a helvét hitvallást követő evang. rendeknek egyetemes akaratával kell létesíteni.*» A 99-ik kánon pedig egyenes ígéretet foglal magában, hogy a mennyiben a világi rend nem kifogásolta, az egyháziak hajlandók a szentszékeken való biráskodásban «magok mellé néhány becsületes és értelmes férfiut a polgári osztályból is felvenni.»

Azonban a fejedelem előtt különösen az volt fontos, hogy a kánonok alapján csak is egyházi uton lehetett az újítókkal szemben eljárni és nem állott büntető rendelkezés az ő és a világiak szolgálatára. Az egyház ügyeibe való befolyást is nem holmi önként fölvetett presbyterek alkalmazása által akarta elérni, hanem olyanféle kormányformára gondolt, mint a németországi protestánsoknál van, a hol a «potestas ecclesiastica» magát a fejedelmet illeti s consistoriuma útján, ő maga gyakorolja. Az első bajon az Approbata Constitutiók első részé-

ben az első cím 3. artikulusa segített, míg a második célzott ugyanazon rész tizedik címének 3-ik artikulusa készítette elő.

Az A. C. I. r. I. cz. 3. a. a vallási innovatiót, azaz a dogmatikumokban való újítást, hűtlenség büntetének nyilvánítván (sub poena notæ infidelitatis), a felforgató vitás kérdésekre tekintettel a következőket rendeli.

«Az ecclesiái directióban és ritusokban (kormányzat és szertartásokban) pedig reformálniok, vagy variálniok (változtatniok) az ecclesiáknak eleitől fogva szabados volt, mely keresztyén szabadság ezután is el nem rekesztetik és tiltatik; de úgy, a mint más keresztyén országokban s ez mienkben is éltenek és élnek mostan is; tudniillik hogy in minoribus (csekélyebb dolgokban) és a melyek csak az egyházi rendeket illetik, magok az egyházi rendek is concludálhatnak (végezhetnek) és consitutiókat csinálhatnak; de azokat is közönséges generális gyűlésekben. *A hallgatókkal és külső rendekkel is köz, vagy azokra is nézendő dolgokban pedig, nem különben, ha azokkal is közértelemből, úgy mint ki-ki **magok religióján levő fő magistrátusoknak és patronusoknak egyenlő tetszésekből.***»

Az eljárás módjára nézve megállapított, hogy a kik valamiben változást óhajtanak, terjeszszék a közzsinat elé javaslataikat. A közzsinat azt mérlegeli és megvitatja és azután a «vallásokon levő külső fő és utánna levő magistrátusokkal s patronusokkal communicálván (közölvén), ha mind hasznosnak, mind szükségesnek ítéltetik, közönséges megegyezett végzésből vétessék ususba (gyakorlatba) is és ekképen in externis ritibus directioneque ecclesiastica (külső szertartásokban és egyházi igazgatásban) lehessen a reformáció avagy variáció semmiben meg

nem illetvén a hitnek és vallásnak fundamentumában s articulusiban való dolgokat, ellenben pedig a dolog nem javaltatván, sem acceptáltatván, afféle opiniók interdictumban (tiltva) legyenek». Ha valaki másképen akar újítani, «*azon vármegyének vagy székeknek tisztei, azon religión levő püspökök, vicáriusok, esperesek, dékánok, a kiknek tudniillik inspectiójuk alatt az olyan emberek resideálnának (tartózkodnának) egymást tudósítván, conflualjanak (gyülekezzenek egybe) mindkét rendből álló értelmes, elég számú emberekkel*» s a vádlottat megidézvén, az ügyet vizsgálják meg és az illető újírtásra törekvőt, «elsőben megintessék szorgalmatosan»; ha makacsul megmarad szándékában, sőt saját fejtől az újítást az egyházba is bevitte, az államügyész elé idéztessék és hűtlenség bűntényében elmarasztaltatván, fej- és jószágvesztéssel büntetessék, szabadságában hagyatván, hogy életét megváltsa. Az újítók pártfogói hasonlóképen büntetessenek. A visszaesőknek másodízben kegyelem, még «élteknek is ne adassék.» Kivételt csupán az oláhokra tett a törvény, mint a kiknek uniója még mindig folyamatban volt, a kiknél tehát épen a szertartások és igazgatás megváltoztatása czéloztatott. Okul azonban az adatik a kivételre, hogy ők csak «pro tempore» (ideiglenesen) szenvedtetnek usque beneplacitum principum et regnicolarum, (a míg a fejedelmeknek és az országrendeknek tetszik).

Az új törvény gyökeres változást és egyúttal valóságos forradalmat idézett elő az egyházban. A maradandó és épen ezért fontosabb rész, mely az egyház kormányzatába egy új és eddig ismeretlen hatóságot, a főmagistrátusok és patronusok gyűlését, illeszt be, kevésbbé tetszett sérelmesnek, mint a büntető sanctio, mely az egyházi ügyek-

ben vétkezőket egyházi és világi vegyes bíróság büntető hatósága alá rekeszti, világi hatóságul a rendes polgári törvényszékeket s közigazgatási hatóságokat jelölvéni ki, és mely a büntetésben a lehető legszigorúbb rendszabályokat lépteti életbe. Az első rendelkezés anyagilag jó és helyes is volt, sőt a jövőre nézve, némely korban, valóban életbe vágó fontosságú szerepet, az egyháznak védelmet, támaszt biztosított az, midőn megvetette a nonsokára kialakuló főconsistorium alapjait: de alakilag nagyon elhibázott intézkedés mégis, mert illetéktelen kezekkel nyúl bele az egyház autonómiájába s jogot ad az egyházzal szemben ellenséges indulatú kormányoknak is a hasonlóra, a mi később, épen ezen az alapon csakugyan meg is történt. És a mellett felesleges is volt, a mennyiben a Geleji-féle 12-ik kánonban, tehát autonom úton, ugyanez már kimondatott, ha nem oly szabatosan és nem oly terjedelemben is. A Geleji-kánonnal szemben csakis annyi előnye van tartalmilag, hogy a fejedelmet nem említi, hanem az általa használt főmagistrátus fogalmába a hitsorsos fejedelmet szerencsésen beolvasztja, a más hitűt pedig kizárja. A második rendelkezés azonban mélyen, belenyúl a sacrákba, holott az egyházvédjog kellő felhasználásával is meg lehetett volna oldani a kérdést.

Az innováció fogalmának ilyen kibővítése egyenesen a fejedelem saját egyháza, s ennek presbyteriánus és puritánus tagjai ellen irányult, hogy velők szemben a fejedelem akaratának érvényt lehessen szerezni. Mikor a kodex-tervezetnek idevonatkozó része felolvasztatott, a presbyteriánus-párti urak megkísérelték, hogy annak törvényerőre emelkedését megakadályozzák. Mintegy negyvenen haladéktalanul felkeresték a beteges Bisterfeldet,

s kérték, hogy lépjen közbe a fejedelemnél ezen czikkek ellen, a melyek egyaránt érintik az öreg fejedelemasszonyt, a presbyteres papokat és világiakat, magát Bisterfeldet is, midőn mindnyájok feje fölé a hűtlenségnek, a fej- és jószágvesztésnek Damokles kardját függesztik. A professor maga nem mehetvén, levéllel kereste fel a fejedelmet és az articulusok fogalmazóját s legerősebb előharczosát, Kemény Jánost, feltárva a törvényczikkben levő következetlenségeket, annak egyház- és vallásellenes voltát, hivatkozva a külföldi református államokra, a helvét hitvallásra, a fejedelemnek saját édesanyjára is. A fejedelem azonban hajthatatlan maradt. Azt válaszolta Bisterfeldnek, hogy épen egyháza érdekében cselekszik, mert hiszen ő maga is hasznos dolognak tartja a presbyteriumot, de attól fél, hogy annak olyan következményei fognak lenni, mint Angolországban.

Mikor Lórántfi Zsuzsánna értesült az articulusokról, keserves szemrehányó levéllel kereste fel fiát, mint a ki saját anyjára is tudva és szántszándékoson fő- és jószágvesztést mondatott ki a törvényben és kérte, hogy találja módját a kegyetlen végzések megváltoztatásának. De a fejedelemnek esze ágában sem volt annak megváltoztatása. Miképen Bisterfeldet, úgy édesanyját is szép szavakkal igyekezett megnyugtatni s egyre azt emlegette, hogy nem áll módjában a törvény változtatása, mert az a rendek határozata s azok akaratának az eredménye.*

Az Approbátáknak másik, egyházalkotmányilag fontos intézkedése a kuratori intézménynek a felállítása, mely ez alkalommal még csak a kollégiumhoz kapcsolatot

* Erd. orsz. gyűl. emlékek XIII. 445—6. I. Családi levelezés 453., 455., 462. l.

ugyan, de innen hamarosan az egész egyházra átvit-
tén, a főmagistratusok és patronusok gyűléséhez adva,
megteremtette azt a főconsistoriumot, mely közel két-
száz esztendőn keresztül, szinte absolut hatalommal
igazgatta az erdélyi református anyaszentegyházat. Benne
az egyház kormányzata, sőt egész élete a világiak kezére
volt bízva, a papságnak hátraszorításával, a mi a vallá-
sos és egyházi életnek nem vállott előnyére. De még
végzetesebb hatású volt az, hogy a világiak közül az
u. n. főmagistratusok vitték a vezérszerepet, a mi a
XVIII. századbéli kinevezési rendszer mellett, az egyházat
minden befolyásból kizárta a főkormányzók megválasz-
tásánál, ellenben a református vallású kormányhivatal-
nok által kiszolgáltatta a kormány célzatainak is.

Az A. C. I. r. X. cz. 3. a. rendelkezése különben azt
mondja, hogy: «szükségképen pedig megkívántatik az
is, hogy azon Collegiumnak mind külső és belső állapot-
jára, mind az ecclesiai statusból, s mind pedig külső
rendekből bizonyos főinspectorok állíttassanak, kik az
orthodoxus fejedelmek után vigyázzanak a Collegiumnak
derekasb állapotjára, kiváltképen arra, micsoda renddel
és haszonnal progrediálnak a tanításban és a fogyatko-
zásokat animadvertálják egyenlő tetszésökből, köztök
történhető nagy akadályokat jó igazításba vegyenek és
tudják azt is, micsoda bonumi legyenek a Collegiumnak,
hol és kik által convertáltatnak és erogáltatnak, hogy
valami módon azok vagy ne dissipáltassanak, vagy in
profanum usum ne convertáltassanak». Rendelkezésének
megfelelően, még abban az évben ki is jelölte a fejede-
lem az első főkurátorokat, Csulai Györgyöt, a püspököt,
egyházi részről és Vargyasi Dániel Jánost, a világi urak
közül. A kollégium tőkéinek kezelése ezután is a Csulai

kezénél maradt ugyan, mint eddig is volt, de már meg volt adva a lehetőség, hogy az a püspöktől elvétsék s maga a püspök a kollégium igazgatásában háttérbe szorítottassék. Geleji még maga volt a kollégium összes szellemi és anyagi ügyeinek vezetője, de már későbbi utódai annyira kirekesztettek mindenből, hogy az önérzetes Tofeus, a fejedelem kifejezett akarata daczára is vonakodik be folyni ez ügyekbe, hol neki csak alárendelt szerep jut.

A presbyteriánusoknak valóban csekély okuk volt örvendezni hierarchikus ellenfeleik ezen megszorításán, mivel ők maguk meg valóságos békókba verettek. A hűtlenség büntette igen szigorú következményekkel járt és nagyon meggondolatlan, vagy nagyon okos embernek kellett annak lenni, a ki újításokra mert vállalkozni. A papi befolyás ellenben ha megnyirbáltatott is, de fennmaradt alakjában, a törvény és a világiak hozzájárulása által, olyan erős támaszt nyert, hogy annak megdöntése még nebezebbé lett, mint eddig volt.

Különben az Approbáták kodifikációjánál nemcsak a reformátusok szenvedtek nagy sérelmeket, hanem a róm. katolikusok és az evangélikusok is. Az előbbiekre nézve megújították a jezsuitákat kitiltó törvények és a fejedelem elhatározását sem Milley István atya okoskodása, sem a császár követének, Somogyi Ferencz egri prépostnak, szép szavai s megbízó levele nem tudták megingatni. A jezsuitákra nézve is törvénybe ment, hogy «azon szerzetek követői in perpetuum kirekesztessenek és minden javoktól priváltknak tartassanak, és soha semmi időben ez hazában bé ne hivattassanak, vétessenek, s ne bocsátassanak semmi rendbeli emberektől: mely ellen ha vakmerőképen bójönnének, vagy nyilván, vagy titkon lati-

tálnának, *comperta rei veritate*, ... szabadosan megfogattatván, a végzéseiben specificált poenával büntettesenek». — Az utóbbiaknak, t. i. az evangélikusoknak, nem vallási, hanem nemzetiségi sérelmük volt, ama rendelkezés következtében, hogy kiki saját vallású előljáróitól függjön. A sérelem abban állott, hogy a szász földön több református gyülekezet és pap volt, kiket szerettek volna a szász püspök fenhatósága alatt megtartani, ami, tekintettel arra, hogy a szászvárosi és vízaknai egyház már úgy is régen az evangélikus egyház fenhatósága alatt állott, a többi gyülekezetek református volta pedig még nem lett teljesen nyilvánvalóvá — sikerült is.

Az Approbata Constitutiók szentesítése után az erdélyi református egyházban mélységes csend támadt. A presbyteriánusok elhallgattak, mintha nem is lettek volna. Medgyesiek vitaközlésének híre Sárospatakról eljutott ugyan Erdélybe is, de hát ki mert volna azokra itten visszhangot adni. Egyedül az Öreg fejedelemasszony birtokán, Fogarason volt még szabad mozgás, a mely egyházközlés nem tartozott egyik esperesség alá sem és a hová a fejedelem sem mert olyan erős kezekkel nyulni. A Kolozsvárról ide menekült Csaolczi Ferencz és tisztársai, Szigethi Gáspár, buzgón ápolták a presbyteriánus eszméket, gyűjtögették a presbyteriumot igazoló adatokat, sőt a legújabbán felmerült heterodoxia, az úrvacsorai kenyér felemelése (elevation) kérdésében is Medgyesiekkel tartottak. De a miképen a közegyház igazgatástól távol állottak, épen úgy nem gyakoroltak befolyást sem a közvéleményre. A fejedelem és a püspök tekintélye elnyomott minden ellenkező véleményt, minden heterodoxiát, úgy hogy míg a tisztáninni vidék teljesen lángokban állott, a tisztántúli kerületben is Szathmári Lázár Miklós püspök

a legkétségsébeesettebb küzdelmeket folytatta: Erdélyben úgyszólván a falevél sem mozdult; teljesen szélcsend volt.¹ A kényszer-békességet azonban egy új, harcziás alaknak a megjelenése hamarosan felzavarta. Basire Izsák volt e férfiú, az independensek által vérpadra juttatott I. Károly angol királynak udvari lelkésze, ki a hazájabeli viszonyok miatt földönfutóvá lett és hosszas bolyongás után Konstantinápolyba jutott, hol a galatai reformátusok lelkésze gyanánt működött. Midőn Rákóczy a portára küldött s adót vivő követe, Barcsay Ákos, által Basire ottlétéről értesült, azonnal meghívta Erdélybe (1654 aug. 27.) és Bisterfeld mellé professorul szánta.² Basire épen a fejedelemnek való ember volt a presbyteriánusok elleni harcra. Ő jól ismerte az angol independentismus fejlődését, annak kellős közepében nőtt fel és áldozata is lett és most, különben is anglikán pap lévén, teljes gyűlölettel volt iránta és forrása, a puritán-presbyterián eszmék iránt eltelve. Mire Basire megérkezett, a kollégium egyetlen professora, a presbyteres Bisterfeld is (1655 február 15.) meghalt. A fejedelem most Basiret állította a kollégium élére és számára olyan fizetést rendelt, mely még az Alstedét s Bisterfeldét is felülmúlta és csaknem egyenlő volt azzal, melyet Katalin idejében a három professor együtt kapott volt. Az 1000

¹ Fogarasi egyh. község legrégebb protocolluma II. kötetében presbyteriumra vonatkozó régi adatok e korban gyűjtettek össze. Itt van az «Ultimus conflictus» című irat is az úrvacsorai kenyér felemeléséről. Az 1653. évi kodifikációra nézve l Erd. orsz. gyűl. emlékek XI. 27., 154—60. l. XIII. 427—70. Simonius naplója, XV. 553—74. Milley jezsuita atya jelentése. Tört. Tár 1889. 480. l.

² Szilágyi S. II. Rákóczy György 117. Tört. Tár 1886. 204. l. 1888. 509., 667. l. 1889. 491. l. s köv.

imperialis tallér mintegy kárpótlás akart lenni a stanhopei fizetésért s a durhami præbendáért, és talán lekötélés is a magyar puritánusok elleni harcra.¹

Basiret nem is kellett sokáig biztatni: magától is kész volt szembe szállani a forradalmároknak tartott ellenfelekkel, kiknek elvtársaitól otthon annyit szenvedett. Szinte égett a vágytól, hogy «az independens és presbyteriánus tanok ellen, melyek Angliából szivárogtak ide át, az episcopálisok védelmére» szót emelhessen. Alig néhány havi itt tartózkodása után, 1655 szept. 21-én, «az universitásban, a fejedelem jelenlétében egy oratócskát mondván, abban az independensek ellen keményen beszélt, azután az independensekkel összevarván a presbyteriánusokat, azok ellen is keményen beszélt.» A beszéd éle a kollégium kitünő, ifjú tanára, Apáczai János ellen volt intézve, kiről Basire már tudta, hogy presbyteriánus nézeteket vall és a kitépen ezért szeretett volna helyéről kitudni. A szándék sikerült is, mert a disputatióra kényszerített Apáczai beszédével úgy felharagítá a fejedelmet, hogy ez kemény szavakban tört ki ellene s állásától is megfosztotta. Így került aztán sok hányatás után az ifjú tudós a kolozsvári iskola élére, melyet szép neve és nagy buzgalma hamarosan kollégiumi rangra emelt s a gyulafehérvárnak méltó versenytársává tett.²

¹ A kollégium első professorainak fizetéséről l. a 91. lapon levő jegyzetet. Basire conventióját l. T. Tár 1889. 493. l. A megígért 1000 tallérból 219-et a fejedelmi kincstár hordozott («durante beneplacito»), 781-et pedig «a tiszteletes püspök fizetett a fehérvári kollégium javaiból.»

² Tört. Tár 1889. 493—4. l. Gyalui i. m. 14—5. l. Bethlen Miklós Önéletírása I. 246—7. l. R. M. K. II. 851., 861. sz.

Ezzel a fellépéssel meg volt bontva az eddig erőszakkosan fentartott békesség. A fejedelem már nem elégedett meg azzal, hogy a presbyteriánusok hallgatnak, hanem egyenesen üldözni kezdte őket. Basire irodalmi téren is megkísérelte a lappangó presbyteriánusok kiugratását. «Triumviratus» etc. művében Kalvin, Beza és Zanchi Jeromos nézeteivel támogatja a püspökös igazgatást és támadja a presbytereseket. A «sóval és borssal» megfűszerezett választ a sárospatakiak részéről meg is kapta. — A tiszáninneni orthodoxusok Tolnait, Medgyesit, Keresztesi Istvánt és Lippai Sámuel kirekesztették az egyházból, a tiszántúliak Nagyari Benedeket, Kovásznai Pétert, Nagybányai Ferenczet, Vetési Sándort, Váralljai Lőrinczet és Szathmári Baka Pétert letették hivatalukból. Erdélyben pedig maga a fejedelem nyomoztatott s vallatott a presbyteriánusok ellen, így Marosvásárhelyt, hol az egykor szombatos Szentmiklósi Mihályt vették gyanuba és a nyomozás során még a városi egyes czéheket is anti-presbyteriánus reversálisok kiadására kényszerítették. Úgyszólván egy általános razzia indult meg a presbyteriánusok ellen, kiknek védelmére hiába fordult Lorántfi Zsuzsanna a fejedelemhez, sőt az országgyűléshez is, mert ezek a törvényre hivatkozva elutasították maguktól a közbelépést. A kereset alá vett s megbüntetett presbyteriánus papok csakis kemény reversális mellett helyezték vissza hivatalukba s nem egyet börtönnel is kényszerített az episcopálisták türelmetlensége a reversálisra.*

* Sárospataki Füzetek 1858—9. 343—66. l. 1865. 536—7. l. Tóth Sámuel adalékok I. 29—30. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek XI. 39., 239—40. l. Családi lev. 502., 505., 509. l. Révész, Figyel-

II. Rákóczy György egész magatartása, számos nyilatkozatai a mellett tesznek tanubizonyságot, hogy ő a presbyterianus mozgalmakban nem annyira egyházi, mint inkább politikai bajt látott. Fejedelmi trónja biztonságáért, hatalma fentartásáért, sőt növeléseért mindenre kész akarata kiméretlenül tiporta össze az egyházi ellenzéket is, mert abból independentismus származhatnék és ez a fejedelmi trónt megdönthetné. A vallási szempont teljesen háttérbe vonult nála ezen kérdések mérlegelésénél. Maga is elismerte, hogy a presbyterium jó, sőt isteni rendelésen alapuló intézmény, csakhogy az emberek még nincsenek reá megérve s épen azért nem is tudnának vele élni. A püspök azt a tekintélyt képviseli az egyházban, a melyet a fejedelem az államban. A püspöki hivatal ellen intézett támadás a tekintély lerontására törekszik és ha egyszer a tekintély az egyházban is megdőlni: miképen tarthatná az fenn magát az államban. Bár nem mondta, mint I. Jakab angol király, de neki is az volt a nézete: «no Bishop, no King», ha nincs püspök, nincs király sem. A tekintély elvének ezen hangsúlyozása, a hatalomnak ilyen fokozása, teljesen távol állott a protestantismustól, melynek anyagi principiuma szerint az egyedüli tekintély Isten és az ő kijelentése; — ellentétben volt a protestáns szabadelvűséggel, mely a fejedelmi absolutismust ugyancsak a fenti alapelvből kifolyólag jogosultnak nem ismerheti.

Bármennyire visszaérnek is: II. Rákóczy György fejedelmi eszménye és egyházpolitikája nem református, hanem római katolikus alapelveken épült fel, a melye-

ket azonban mégis saját püspökös egyházától kölcsönzött. A XVI. század közepén felsarjazó jezsuita szellem olyan erővel hatotta át az egész világot, hogy maga a protestantizmus sem vonhatta ki magát alóla. A XVII. századbeli protestáns orthodoxia, mely az evangélikus egyházban a symbolumokat pápákká tette, a református egyházat pedig a műkegyesség útvesztőjébe tévesztvén, a szerzetesi morál felé hajtotta: a jezsuita kovász hatására vezethető vissza. Az alap-reformátorok által követelt szabadság és szabadelvűség helyére az emberi tekintély lenyűgöző hatása lépven: ez államot és egyházat egyaránt megrontott. Az egész protestantizmust átjáró róm. kath. szellem hatása alól a mi egyházunk sem vonhatta ki magát. Megcsontosodott orthodoxiája a szabadabb törekvéseket elfojtotta és hogy ez annál inkább sikerüljön: a fejedelem világi kardjának támogatásáért cserébe kész volt a fejedelmi absolut törekvések uszályhordozójává lenni. Geleji még védte egyházának szabadságát a fejedelemmel szemben, de az egyházi s vallásos közszellem felfrissítésére alkalmas újításokkal szemben ő is elfogult volt s a hierarchia vizein kormányozta egyháza hajóját. Nem magától, hanem kényszerűségből, a fejedelem akaratára szerint tette ezt. De már utódja alatt az egyház egészen a politika szolgálatába állott.

Azonban ha az eseményeket nem önmagukban, összefüggésükből kiszakítva szemléljük, ha az eszményt, a mint az a való életben is megjelenni szokott, a környezettel, melyben testet öltött, egybe vetjük és úgy méltatjuk: lehetetlenség be nem látnunk, hogy a fejlődés nagy folyamata, a belé adott örök törvénynél fogva, sokkal cél tudatosabban haladt, mintsem a mi, még idealizmusban is törpe gondolatmenetünk szerint igazodhatott

volna. Az egyes koroknak és ezekben a társadalmaknak éredniök kell, hogy egyik-másik magasztos eszme elbirására képes legyen az emberiség. A XVI. század reformátorai által színre hozott nagy gondolatok és eszmények még mai nap is csak részben váltak az emberiség közkincsévé. A közbenső időben szükség volt az orthodoxiára, az absolutismusra, szükség volt még a protestantismusban is a jezsuita kovászra, hogy a vallási szabadelvűség és türelem, — hogy az általános emberieség, a maga: «szabadság, egyenlőség s testvériség» jelszavával csak annyira is uralomra juthassanak, mint manapság vannak. Közelebbről pedig: a magyar állams nemzeti eszme mai uralmának és jövő fejlődésének útjában egy jelentékeny mozzanatot alkot épen II. Rákóczy Györgynek az erdélyi orthodoxia ecclesia által is támogatott absolut hatalmi törekvése, melynek keserves következményeit a fejedelem bukása, Erdély pusztulása, a protestantismus megtörése, a török kiűzése, a császári absolutismus és a rekatholisatio képezik. A mi egyházunk működésének eredményeiben maradandó volt, az nemzetünknek közkincse ma is; de az átmeneti jelentőségű eredményeket úgy nálunk, mint minden más téren elsöpörte az események forgataga, megemésztette az idő vasfoga, Midőn a fejedelem hatalmának tetőpontján állt, mikor az orthodoxia az erdélyi református egyházban teljes diadalát ülte: mint a villámcsapás, oly hirtelenséggel zúdult Erdélyre a nagy csapás, melyet többé soha ki nem heverhetett. A lengyelországi hadjárat megdőntötte a fejedelem uralmát, s véget szakítva a presbyterianus üldözéseknek is, alapjában megrázkódtatta az orthodoxiát és enyészet szélére juttatta a magyar protestantismust s vele a nemzeti szabadságot.

Az Őreg Rákóczy Györgynek élete végén az volt a kedvencz eszméje, hogy kisebb és kedvesebb fia, Zsigmond, számára a lengyel koronát megszerezze. Ezen fáradozásai közben lepte meg a halál is. Munkáját özvegye vette kezeibe és idősebb fia, a fejedelem, támogatásával igyekezett azt megvalósítani. II. Rákóczy György szivesebben járt volna el ugyan a saját maga érdekében, de ezt nem igen merté mutatni anyja előtt. Zsigmond hercegnek 1652-ben váratlanul bekövetkezett halála megnyitotta előtte a teret és ő nem is késett élni az alkalommal. Hiszen már 1651-ben is kész lett volna kezeit kinyújtani a lengyel korona után. Mikor tőle a kozákok segítséget kértek a lengyelek ellen, püspökétől és professorától, Csulai és Bisterfeldtől véleményt is kért, hogy vajjon bele mehet-e abba a háborúba, jogos-e az és nem istentelen-e? A kapott felelet, bár ingadozó, de mégis inkább biztató volt. De Rákóczy György még ez alkalommal elhalásztá a beavatkozást.*

De a mi mult, el nem maradt. Rákóczy folyvást készült a lengyel trón elnyerésére, melyre magát Istentől rendelve és egy fontos nagy missió megvalósítása érdekében, t. i. «a nagy Babilon» és ennek legfőbb támasza, a Habsburg-ház uralmának megdöntésére, Isten eszközének hitte. A megbízatásról Drabicius Miklós, száműzött morva pap jóslataiból értesült, melyeket Comenius küldözgetett hozzá. Míg Bisterfeld olt, ezek a jóslatok a rajongástól ment professor véleménye alapján, félre tétettek. Bisterfeld halála után az álpróféta mind több hitelt talált és jóslatai egyre szaporábbak s kecsgetetőbbek voltak. Nem

* Szilágyi S. II. Rákóczy György 54—72. I. U. a. II. Rákóczy György és az európai diplomácia. Budapest, 1875. 64—73. I.

hitt ugyan a fejedelem feltétlenül a prófétának, kit számos jóslata is meghazudtolt, de azok világánál a lengyel korona utáni mohó vágya mégis tetszetős színt öltött saját szemeiben is. Nem ugrott ugyan bele a háborúba Drabicius sürgetéseire, de mint mondá: «valami-
ben istenes út-mód adatik, készen taláztatunk» és «rstenes utakon, ha mikor Isten azt megmutatja, magunk előmenetelének meggátlói nem kívánunk lenni». A jóslatokban a sok szertelenség mellett állandóan egy volt az alap gondolat és ez az ő jövő nagyságáról, a protestantizmus győzelméről beszélt. Ez volt az, a mi lelkébe teljesen befészkelte magát és törekvéseiben megszilárdította. Nem vette észre, hogy az a kor, melyben még a vallás lelkesítette az emberiséget, a nagy nemzeteket, az élethalálküzdőlemben, rég elmúlt, — hogy a protestáns szövetséges hatalmak is világi célokat követnek és nem a nagy Babilon, az Antikrisztus megrontásán fáradoznak.¹ Végzetes tévedése nagyon megboszulta magát, mikor a viszonyok alapos ismerete nélkül, Károly Gusztáv svéd király szövetségében mégis vállalkozott a lengyelországi hadjáratra.

Ezerhatszáz ötvenhétben, Mikor ember jutsz ennyiben,
Rezzen világ minden részben, Mert a nagy év perczen ebben.²

Ezt jövendölte volt Szilvásujfalvi Imre, debreczeni scholamester kalendáriumának prognosticonja 1598-ban. És 1657 «nagy év» lett, ha nem is a világra, de Erdélyre nézve. A nagy remények között megindult háború csúfos

¹ Szilágyi S. II. Rákóczy 110, s köv. I. Drabiciusra nézve I. Századok 1889. 745. I. Budapesti Szemle 1889. 113. I. Protestáns Szemle. 1890. 428. I. s köv. Kvacala értékes értekezéseit.

² Szalárdi siralmas krónika 296. l.

kudarczot vallott és nem a nagy Babilon támaszának, Ausztriának, hanem a magyar protestantizmus védbástyájának, Erdélynek romlását vonta maga után. Rákóczy seregének nagyrésze fogságba esett; ő maga futva és titkon menekült hazájába. A háborút ellenző, sőt tiltó porta Rákóczyt a fejedelemségből letetette. Ezek és ezrek sínlődtek a kegyetlen rabságban, a kiknek kiváltására nem volt pénz. Rákóczy letétele benső meghasonlást is hozott az országra, mert a német és török védnökség kérdése újból felvetődött, melyhez vallási jelszavak is csatlakoztak. A püspökök és presbyteriánusok politikai párttá lettek s míg amazok a német segítség és Rákóczy mellett a török ellen kardoskodtak, ezek a török kiengesztelését, Rákóczy letételét hangoztatva, a német beavatkozás ellen izgattak. «Paptanács is van már», írja Rákóczy 1657 december 21-én anyjának és valóban a belső meghasonlás szításában nem kis része volt a református egyház alkotmányjogi két nagy pártjának.

Több mint egy évig tartott a huza-vona, hogy Rákóczy megtartsa-e a trónt, melyről semmiképen sem akart lemondani, de a melyen őt a török semmi áron nem volt hajlandó megtúrni. Rhédey rövid, nem egészen három havi, fejedelemsége megmutatta, hogy Erdély csak úgy kerülheti el a török bosszúját, ha Rákóczytól végképen megszabadul. A hatalomhoz görcsösen ragaszkodó fejedelem azonban nem volt hajlandó lemondani, habár az országrendek nagy többsége ellene fordult s maga az öreg Csudai püspök is két ízben járt nála az ország követségében, hogy engedésre bírja. Végre is a török nagyvezér úgy oldotta meg a dolgot, hogy Rákóczy helyébe Barcsay Ákost tette fejedelemmé s az országra rendkívüli sarczot rótt. Hanem a mi még ezeknél is nagyobb sze-

rencsétlenséget képezett: a Rákóczy makacskodásán bosszús nagyvezér Erdélyt szabad prédájára engedte török-tatár s oláh hadainak.*

Kibeszélhetlen az a pusztítás, az a nyomorúság, mely ezen hadak nyomában támadt. Egy hónap leforgása alatt porrá és hamuvá tették a virágzó Erdélyt. Az egykor kincses kis ország, koldus szegénynyé lett. De koldussá maga a ref. eklézsia is. Elveszítette minden ingó vagyonát, drágaságait, követeléseinek legnagyobb részét. A mi készlete volt, az ott hamvadt el Gyulafehérvárt, vagy pedig a tatárok vitték magukkal. A Csulai által elhelyezett pénzek közül egy rész az adós halála, más annak koldusbotra jutása, a többi pedig a bizonyító iratok pusztulása miatt veszett oda. Még nagyobb szerencsétlenség érte a kollégiumot, melynek épülete a lángok martaléka lett, gyönyörű bibliothékája a füstölgő romok között hamvadt el, elárvult ifjusága pedig futva keresett oltalmat Kolozsvár erős falai megett.

A pusztító hadak elvonulása után nem volt idő a romok felépítésére. A belháború tovább tartott. Rákóczy azt óhajtotta, hogy Barcsay, kit az ő családja emelt fel a homályból, csak címleges fejedelem legyen a török haragjának kiengeszteléseig, azután pedig adja vissza neki a fejedelemséget. Erre azonban Barcsay semmi hajlandóságot nem érzett és a pártján levő Rákóczy-ellenes urak is kintartásra biztatták. Hogy magát trónján annál inkább megszilárdíthassa, ismervén a papság nagy részének a Rákóczy-házhoz való ragaszkodását, a marosvásárhelyi országgyűlésen, mely őt fejedelemségébe beiktatta (1658 nov. 6.), azt a végzést hozatta, hogy *«akármelyik valláson*

* Családi lev. 531—2. I. Erd. orsz. gyűl. adatok XI. 281., 408. I.

levő papok is közönséges országunk uniójára, fejedelmünk és hazánk hűségére megesküdni tartozzanak az articulusban megírt büntetés alatt, vármegyék és székekbeli tisztek előtt tizenötöd napra). Egyben az ország nagy szükségére tekintettel az is elhatározott, hogy a hadi sarcz előteremtése czéljából, a papság is adó alá vettesék s «a magyar és oláh papok, mint az egyházi nemeség, annyit adjon, seorsim flor 2» (IV. és III. art.)

A hűségi eskünek (homagium) megkövetelése és az a mód, melyen azt le kellett tenni, épen oly mélyen sértette a papságot, mint az országgyűlésen elhangzott indokolás, mely a törvény mellett azzal érvelt, hogy «a papok olyanok, mint a rossz életű fehér személyek». Az adót szívesen megfizették az inségbe jutott haza oltárára, hanem a hűségesküt, a mit eddig paptól soha egyetlen egy fejedelem sem követelt és a melyet szabadságaik ellenére a világi hatóság kezébe kellett volna letenni, kereken megtagadták. A tiszántúli és erdélyi generális zsinatok egyhangulag ellene nyilatkoztak a törvénynek, mely az egyházi rend kiváltságait oly mélyen sértette. Rákóczy György, ki értesült az új törvényről, ellentállásra izgatta a papságot. «A töröknek nincs arra gondja mondá, hogy esküsznek-e a papok, hanem hogy fizessenek.»

A hűségeskü kérdése hamarosan pártkérdéssé lett. A presbyteriánusok hajlandók voltak esküdni, de a püspökök nem és mert a gyűlésekben az utóbbiak voltak többségben, az egyházi hatóságok mind ellene nyilatkoztak az eskünek; a mit Barcsay azzal torolt meg, hogy a presbyteriánusokat nyíltan védelmébe fogadta. Az egyházi rend kiváltságainak bántalmazása Csulait is Barcsay ellenségévé tette, habár különben rokona s nem

sokkal előbb párthíve volt is. Barcsayhoz intézett levelében (1658 decz. 16.) emlékezteti ezt a Rákóczy iránti hűségesküjére, a török szándékára, ki Rákóczy letétele után elveszi az országot és nem tűr több fejedelmet. Persze ő sem sok sikert ért Barcsayval szemben. Azzal gyanúsították, hogy meg van vesztegetve és gúnyosan mondogatták, hogy ez előtt másképen beszélt s bizonyára most «ezüst puskával lőtték meg».¹

A két papi párt a két fejedelem között megoszolva, a legnagyobb szenvedélyvel elegyedett bele a napi politikába. A fejedelmek környezetében élő tollforgatók között keserű polémia tört ki, melybe még a fejedelmek is belevetődtek. Várallyai Lőrincz a Rákóczy papja, Barcsaynak a papjával, Csengerivel kezdett vitát, melynek folytatását maga Rákóczy vette át. Majd midőn Bethlen János «Innocentia Transylvaniae» című röpiratában az Erdélyt ért minden bajokért Rákóczyt tette felelőssé, ennek védelmére Basire adott ki egy ellenröpiratot «Vindiciae honoris Hungarici» czímen. A Barcsay körében levő presbyteriánus papok még a gyász és szomorúság ezen napjaiban is ráérnek rituális dolgokkal foglalkozni és egyházalkotmányi kérdéseket feszegetni. Ellenfeleiknek boszantására leteszik a nagy graduál használatát, felhagynak a passiók s lamentatiók éneklésével és ezeket a szent Dávid zsolttáraival cserélik fel. Barcsay és pártfelei pedig szívesen veszik az újításokat, hogy papjaikat annál inkább buzdítsák.²

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek XII. 89., 101., 284. l. Révész, Figyelmező 1872. 476. l. Kraus krónikája I. 374. l. Barcsai Ákos Matkó Istvánt a homágium megtagadása miatt börtönre is vetette. Bod Athenas 322. l.

² Sárospataki Füzetek 1866. 302. l. s köv. T. Tár 1888. 509.,

A homágium kérdésében a Bákóczyra támaszkodó pap-ság sehogy sem volt hajlandó engedni. A partiumbeliek, Tofeus Mihály és Tarczali Péter követeik által, a szász-sebesi országgyűlésre (1659 máj. 34.) bejelentették, hogy az adót ugyan megfizetik, de a hűségesküt letenni nem hajlandók. Az erdélyiek azonban engedékenyebbek voltak és készeknek nyilatkoztak a homágium letételére, ha Barcsay fejedelem is elfogadja azon feltételeket, a melyeket a szent generális az egyház és egyháziak kiváltságainak megóvása végett összeírt és írásban is beterveztett. Csak mikor kivánságaikra kielégítő választ kaptak, akkor tették aztán le a homágiumot az általuk választott formulának az aláírásával, a mi egyházmegyénként az esperesek és nem a külső tisztek előtt ment végbe.*

A két fejedelem és a két papi párt között folyó áldatlan küzdelmek ezen napjaiban, mint borus égen a tündöklő szivárvány, úgy tűnik fel egy nemes férfiúnak, az ifjú tudós Apáczainek a fellépése, ki felhasználva Barcsay fejedelemnek a presbyteriánusok iránt tanúsított barátságát, benyújtja hozzá «De instituenda Academia» című tervezetét «a magyar nemzetben immár elvégtére egy akadémia felállításának módja és formájáról». Az ideális tudós, ki szívvel lélekkel csügg a hazai tanügy felvirágoztatásán, míg mások czivakodnak, epébe mártott tollal egymást bántalmazza, míg kívül fegyverzörgés és haláljaj hallatszik, ő a maga kedvencz eszméjével, nemzete közművelődésének emelésével foglalkozik. Magyar

667. 1. s. köv. Könyvszemle 1883. 258. 1. R. M. K. II. 929. sz. Kereszturi Demeter naplója. Archiv XIX. 275. s. köv. 1.

* Erd. orsz. gyűl. emlékek XII. 284. 1. «Conditiones super homagio praestando a generali synodo Celsissimo Principi missae». Az udvarhelyi e. m. Itárában I. 31—2. 1.

egyetem, tudomány-egyetem: ez lelkének vezérlő csillaga. Ezért akarja erősíteni a kolozsvári, most már egyetlen kollégiumot, ezért keresi fel könyörgő leveleivel Lorántfi Zsuzsánnát és az öreg fejedelemasszony fiának ellenfelét Barcsay Ákost, kik különben mindketten elvtársai, presbyteriánusok, hogy a kolozsvári iskolát segíezzék. És kérése nem is maradt eredmény nélkül. Lorántfi Zsuzsánna 1000 forintnyi alapítványa és Barcsay Ákos fényes adománya, az évi 1600 forintot kitevő «cameraticum beneficium» lett fáradságának jutalma. Akadémiai tervzetének a tovább munkálásában azonban már nem haladhatott. Nagyratörő lelke itt hagyta a szenvedések és kicsinyességek hazáját. Az 1659. év utolsó napján megtért oda, a kitől vétett.*

A presbyterianizmusnak legeszményibb előharczosa után pár hó múlva halt el ugyanez iránynak legnemesebb pártfogója, a magyar protestántizmusnak legjelesebb női alakja, az öreg fejedelemasszony, Lorántfi Zsuzsánna is (megh. 1660 ápril). Nem volt nő, ki a magyar protestántizmusért negyedfélszáz év alatt annyit tett, a ki a magyar közművelődés oltárára hazánk egész történetében annyit áldozott volna, mint ő. Neve nem csak a református egyháznak, hanem a magyar nemzet történetének évlapjaira is ércznél maradandóbb, gyémántnál tündöklőbb betűkkel van felírva. A minden időkbeli magyar nők példányképe, kit egyesek meg közelíthettek, de túl nem szár-

* Apáczai akadémia állítási tervét l. Hegedüs István Apáczai Cseri János pädagogiai munkái Budapest 1899. 146. s köv. l. Az Apáczaira vonatkozó irodalom legteljesebb összeállítása Stomp Lászlótól az «Apáczai Cseri János, mint pädagogus» czimü mű 145—8. l. Lorántfi Zsuzsánna alapítványáról, melyet Apáczai kérelmére tett: Erd. Prot. Közölny 1875. 39—40. l.

nyalt soha senki. Eszményi magyar nő. Nem a Rozgonyi Czeccille, az egri asszonyok, a Zrinyi Ilona fajtájából, hanem olyan, kinek nincs méltó előzője, alig méltó követője, a ki maga az eszmény. Magyar nő: Zsuzsánna tisztaságával, Anna buzgóságával, Miriám bölcseségével, Lidia jótékonyágával, a kinek nevéhez nem csak fogyatékoság, de árnyék sem fér, a kit soha más, mint a felekezeti elfogultság, illetlen szóval nem illetett. Férje, az öreg Rákóczy György oldalán, azzal egyenlő buzgósággal, lelkesedéssel csüggött az egyház felvirágozásán. Áldozatkészége szinte kifogyhatatlan. A sárospataki főiskola, mint családi birtokának díszje, képezte legfőbbképen gondoskodása tárgyát és férje halála után ide vonulván vissza, úgy szólván csak ennek a jeles tanintézetnek élt. De azért az ő jótékonyágából jutottak másfelé is, nem csak morzsák, hanem tekintélyes adományok, alapítványok. Anyai gondossággal dajkálta az egyházakat és iskolákat Erdélyben, a partiumban és a nagy Magyarországon egyaránt. Adományai emlékét nem őrizhették meg a Liber Regiusok, a konventek «káptalanjai»: csak missilis természeti iratokban, rövid levelekben maradt fenn azoknak emlékezete. Hányat elpusztított közülök az idő és hányat elfelejtett a kegyelet. De sárospataki iskolája örökre hirdetni fogja nevét. A kolozsvári kollégium is nem egy adományával dicsekedhetik. A fogarasi egyház és iskola, melynek közel 30 esztendőn keresztül szintén főpatronája volt, az ő korában élte virágkorát. Ifjakat taníttatott, papokat, mestereket gyámolított, egyházakat, iskolákat segélyezett. Mæcenas volt a szó legigazibb értelmében, kinek irodalmunk is oly sokat köszönhet a pártfogolás révén. Nevét még a vallási ellenfél is tisztelettel emlegette. Sőt eljutott híre Rómába is, hol a «szentlélek

származásáról» szóló írását «tudós emberek megdicsérték és csudálták szép okosságát.» A nagy asszonynak végrendelete* mutatja, hogy a minő élete, olyan volt halála is: Istenben való bizalommal s keresztyén szeretettel teljes. Rákóczy György, kit Erdély rendei 1659 szept. 27-én immár harmadizben választottak meg fejedelmüknek, hihetetlen erőfeszítéseket tett a trón megtartására. A részek mindvégig kitartottak mellette és Erdélyben is tekintélyes pártja volt állandóan. De hiába! A török is mindent megtett, hogy őt a trónból kitudja és az ő hatalma nagyobb volt, mint a Rákóczyé. Újabb és újabb török seregek törték ellene, és melyeknek támadását mindig csak az ország keserülte meg. Végre a fenesi döntő ütközet véget vetett küzdelmeinek. Az itt kapott súlyos sebével még Váradra menekülhetett, de 1660 jun. 7-én abba belehalt.

A győztes török ismét csak dúlt és rabolt. A Rákóczy-pártiaknak menekülniök kellett előle, a merre csak láthattak. Menekült a ref. egyház öreg püspöke is Magyarországra felé, a hol ismeretlen helyen, nem tudni mikor, számkivetésben hunyt el. Szegény fejére a nyomorúságok és szenvedések mellett még egy gyalázatos vád is hullott, mely alól még máig sem tisztázta kellőleg az utókor, sőt meggondolatlanul újból ismételik, t. i. hogy az egyház pénzeit magához véve, azokkal megszőkött volna. A mende-monda forrására a kor szenvedélyes pártküzdelmeiben könnyű rátalálni, de azt nehéz mégis megérteni, hogy mikor számadásai halála után pár évvel átvizsgáltattak és teljesen rendben találtattak, miképen

* Lorántfi Zsuzsánna életrajzát I. Szilágyi Sándortól M. Tud. Akad. Évkönyv XIII. 9. Budapest 1872. Végrendeletét a Családi lev. 594—605. l.

tarthatta magát mégis a gyalázatos vád. Ha az egyház veszteségeket szenvedett ebben az időben, bizonyára nem miatta, de a nagy nemzeti szerencsétlenség miatt szenvedte.*

Az utolsó nagy csapás Várad elfoglalásával érte Erdélyt, midőn a török az országnak ezt a kulcsát, 44 napi ostrom után, aug. 27-én elfoglalta. Az itteni virágzó református egyház, a részek legfontosabb gyülekezete elvesztette jelentőségét, a mint a meghódolás bekövetkezett. Az egyház őrállói, a mit menteni lehetett, igyekeztek megmenteni. A várfeladási feltételek közé befoglalták a Szenci Kertész Ábrahám által nyomtatott s csak félig kész biblia példányainak szabad elszállítását is. De Várad eleste a tulajdonképeni erdélyi ref. anyaszentegyházra is nagy csapásokat mért. Váraddal török kézbe került Erdélynek a Szamosig terjedő része, mint hódoltság. A Szamos folyó és a Meszes s a Királyhágó között elterülő virágzó egyházközségek, melyek a kolozskalotai és dési egyházmegyéhez tartoztak, nagy részben tönkre mentek. Ekkor pusztult ki innen egyes vidékekről a magyarság is és pedig annyira, hogy egyes falvak s gyülekezetek csak a XVIII. század derekán, mások pedig még mai napig sem jöttek magukhoz; elvesztek a nemzetre s a ref. egyházra nézve. Az egyház szolgálói elpusztultak, ki fogságban, ki fegyver által vesztett.

És a pártviszály sem a politikai, sem az egyházi téren nem szűnt meg még ekkor sem. A presbyteres papok, Barsay oltalma alatt, átarták alakítani a főpásztor

* Csulai számadásairól I. Prot. Közlöny 1886. 413. I. V. ö. T. Tár 1890. 181 -84. I. A fennmaradt okmányokból bizonyos, hogy Csulai maradékai az elveszett pénzek megtérítésére kötelezettek és ennek, némi leengedés mellett, eleget is tettek.

nélkül maradt nyáját. Basire emlékirata szerint Barsay beleegyezett abba, hogy a püspökség eltöröltessék, a presbyteriumok felállíttassanak. Csak kevesen maradtak meg püspökösöknek. Kevés emlék áll ugyan ezen adat támogatására, de a lényegben mégis hitelt adhatunk neki. Az 1661. évi marosvásárhelyi generális zsinat határozatai bizonyítják, hogy az Erdélyből elpárolgott professor tudósítása a tényeknek megfelelő. Csak a partiumi papsággal nem bírt Barsay, mert az még Rákóczy halála után is Rákóczy-párti volt. A kraszna-középszolnoki eszperes, midőn a Szathmár birtokába jutott Barsay felhívta az egyházmegyét, hogy gyűljenek hozzá, mert az eklezsia fogyatkozásairól akar velők tanácskozni, félretette a meghívót eme megjegyzéssel: «Barsay Ákos színyes-kegyes affectusa (hogy már) az eklezsiahoz». És nem is mentek el a meghívásra.*

Barsay Ákost Kemény János váltván fel a fejedelemségben, benne oly egyén lépett a trónra, ki annak idejében a Geleji-kánonok s az Approbáták vallásügyi czikkei megalkotásánál elsőrangú szerepet vitt. Tőle tehát, ki politikai tekintetben is a II. Rákóczy György örökébe lépett, nem lehetett mást várni, mint hogy az egyházat a régi alapokra visszavezeti. Inगतag trónjának is nagyobb támaszát látta a régi rendszerben, mely az ő eddigi álláspontjának is megfelelt. A mint tehát a szászrégeni országgyűlésen (1661 jan. 3.) a fejedelemségre beiktattott,

* Barsay környezetében csupa presbyteres lelkészeket találunk. Itt van Csengeri, Csaholczi János, Fogarasi Ferencz, Vásárhelyi Péter stb. Erd. orsz. gyűl. emlékek XII. 75., 85., 89., 342., 348. Archiv XIX. 275. l. s. köv. A püspökös igazgatás eltörléséről szól Basire T. Tár 1889. 496. l. Ugyanezt bizonyítják az alábbi adatok is.

a Barcsay kezdeményezésének megfelelően, de most már a Barcsay-párti papok miatt, a homágiumot ő is megkövetelte az egyháziaktól. A homágium letétele s egyzersmind püspökválasztás céljából a református egyház generális synodusának az összehívásáról is gondoskodott, a mely 1661 április elején csakugyan össze is ült Marosvásárhelyen.*

A marosvásárhelyi szent generálisnak mindenekelőtt az egyház régi alkotmányát kellett helyre állítani s e végre «a fejedelem megegyezéséből» mindenekelőtt azt határozta, hogy «a püspöki igazgatás az Erdélyi Reformata ekklézsiákban továbbra is megtartassék» (1); majd ehhez még hozzáfűzte, hogy «a presbyterianismusból származott egyenetlenség eltöröltessék és légyen egyformán az Ekklézsiái igazgatás, csakhogy nem mások elnyomattatásokkal, megfojtatásokkal és gyalázatokkal».* Ugyancsak az egyház-alkotmányra vonatkozik a következő határozat is, hogy «a Kollegyiom javainak gondviselésére Gondviselők rendeltessenek s úgy az Ekklesiákéra is, a kik a Generális Synodusnak Esztendőnként számot adjanak» (2). Intézkedik még a zsinat az egyháziak illendő köntöséről s hogy a «a Fejérvári Kollegyiom jószágaiból fordíttassák holmi a Kolozsvári Kollegyiomban tanuló Deákok tartásokra, minthogy ott felesen volnának s a Fejérváriak is, a kik megmaradtak, oda vonták el magokat». Ilyen előzmények után választatott meg Csulai utódjául Veresmarti Gáspár kolozsvári lelkész, ki a homágium letételére és papszentelésre, ugyancsak Marosvásárhelyre hitta össze a rendes közzsinatot jun. 19-re.

Kemény János mindössze csak egy évig (1661 január

* Bod Polikarpus 95—6. I. Erd. orsz. gyűl. emlékek XII. 483. I.

1-től 1662 január 22-ig) viselte a fejedelmi méltóságot, de erélyessége és rendező képessége ez alatt is kitűnt. A szervezeti és kormányzati ügyek mellett, a mennyire csak lehetett, hamarosan rendet hozott az egyház anyagi ügyeibe is; de rövid fejedelemsége hamarosan véget ért. A nagyszőlősi csatában életét veszté s országa és egyháza gondját szerencsésebb ellenfelére, a török-tette fejedelemlre, Apafy Mihályra hagyta.

Az a 13 év, mely II. Rákóczy György trónfoglalásától Kemény János haláláig eltelt, egyházunkat kiszakította a maga eredeti hivatásának munkaköréből és olyan térre dobta, mely az egyházi feladatoktól teljesen távol áll. II. Rákóczy György fejedelmi hatalmának emelésére használta fel, majd élte végső éveiben és utódjai alatt, a pártpolitika eszközévé süllyedt alá az egyház. Különösen az utolsó öt év legszomorúbb életében, mikor a pártok megfélemlkezve az egyházi férfiak tisztéről, az egyház rendeltetéséről, ádázan rontanak egymásnak s magának az egyháznak az életét vetik kockára. Tudjuk, hogy Barcsay Ákos követi által felajánlotta a császárnak a róm. kath. püspökség helyreállítását, csak hogy a császár őt segítse és ne ellenfelét. Elgondolhatjuk, hogy mi lett volna az egyháznak a sorsa, ha Barcsay soká uralkodik és ezen ajánlat testet öltve, a róm. kath. egyház a maga hatalmas szervezetével Erdélyben letelepedik akkor, midőn a ref. egyház az összes szervezeti kötelékeket szétépte s egyes független gyülekezetekre hullott szét. Az egyenletlenséget, a vizsályt, az egyház eltévelyedését a presbyteriánusoknak lehet betudni, kik a jól működő régi rendet kiforrotlan eszmék kedvéért, válságos időkben megbolygatták. De hogy az ellentétek oly magasra fejlődtek s az egyház annyira a politika karjai közzé vetette magát,

ezért a püspökösök s első sorban maga II. Rákóczy György a felelős, kik ellenfeleikkel szemben semmi ki-méletet nem ismerve, azok felett csak uralkodni akartak, őket megnyerni nem tudták és a legmakacsabb ellent-állásba kergették bele.

De azért az a gyászszal és keserűséggel telt öt év nem nélkülozi a felemelőbb jelenségeket sem egyházunk éle-tében. A református papságnak II. Rákóczy Györgyhöz való ragaszkodása, valódi ragyogó gyöngy, a hűségnek, a hálának drága gyöngye, melyet a fájdalom, a szenvedés termett. A papság tudta, hogy mit köszönhet ő és mit egyházuk a Rákóczyaknak s nem is tért arra az útra, a melyet az országnak vezető politikusai, egy Barcsay és Bethlen János követtek. A magyar tudományosság első-rangú csillagának, a lángelméjű ifjú Apáczainek merész tervezete, egyházunk erejét, szívósságát tündöklőleg bizo-nyítja. Még a legádázabb küzdelmek közepette is tud gondolni a közművelődéssel, a szellemi- és tudományos érdekekkel és tud áldozni azoknak az oltárán.

Ez a hűség, ez az erő, ez a kitartás képezte az egyház fenmaradásának egyik alapját és annak a jelenségnek titkát, hogy a csapások és szenvedések nem tudták meg-törni sohasem.

10. Az utolsó orthodoxus fejedelem.

A harcz és szenvedés öt hosszú, kínos, gyászszal és keserőségekkel telt év után valahára véget ért. A béke napja derült a hajdan oly virágzó s most teljesen romba döntött, mindenéből kipusztított Erdély felett. De az az öt év, mely nyomorúságban a Básta korszakával versenyez, teljesen elsöpörte Erdély hatalmát is. Mert a mi a tatár rabságnál, török dulásnál és ezek minden gyászos következményeinél nagyobb szerencsétlenség volt úgy Erdélyre, mint Magyarországra s főleg a protestantismusra nézve: a pusztulás után nem jött Bocskay, nem jött Bethlen, hogy a kis országot régi dicsőségébe visszaállítsa.

Apafy Mihály épen olyan buzgó híve volt egyháznak, mint az előző fejedelmek: a Bethlenek, Rákóczyak, Barcsay és Kemény János. Egyháza iránti jóakarata szinte kifogyhatatlannak bizonyult az anyagi segélyezésekben, a melyeket pazar kézzel osztogatott. Igaz, hogy a megváltozott viszonyok az egyháznak szükségeit bent és kint egyaránt nagy mértékben fokozták s így az adakozásra is nagyobb szükség volt. Hanem hiányzott nála az erő, a képesség, hogy egyháza színvonalának emelésében ő maga legyen az első munkás, mint nagy elődei. Pedig még irodalom-

mal is foglalkozott és így is kívánta vallása ügyét szolgálni. Ő csak egy gazdag és bőkezű patronus, de a körviszonyok parancsolta szükségleteket már csak eszesebb tanácsosai és papjai támogatásával volt képes meglátni. És azért mégis meg volt benne a hajlandóság, hogy egyháznak ne csak patronusa, hanem egyszersmind főkormányzója is legyen, hogy a consistoriális kormányformát német mintára, mint a fejedelmi souverainitás egyik kiegészítő részét, rendezze be. Csupán jeles kancellárjának, Bethlen Jánosnak, éles esze s tapintatos közbelépése mentette meg anyaszentegyházunkat attól, hogy az egyházi hatalom (protestas ecclesiastica) a fejedelmi hatalomhoz nem kapcsoltatott.

Amint Apafy egyedül maradt a fejedelemségben és a török oltalom alatt magát biztonságban érezte, azonnal hozzá kezdett az egyház ügyeinek a rendezéséhez is. Az egyháznak és — úgyszólván — magának az országnak szeme fénye a fehérvári kollégium volt, melynek épülete romokban hevert, ifjúsága hajléktalanul, idegenben élt. Az egyház ezen veteményes kertjét kellett mindenekelőtt rendbe hozni, mert az aratni való gabona sok volt, de az arató kevés. A rabság, az öldöklés igen sok gyülekezetet fosztott meg papjától. Veresmarti Gáspár az 1661. évi juniusi közszinaton negyven új lelkészt avatott deákokból, mesterekből. De mennyire lett volna még mindig szükség! Ezért kellett először is a kollégiumról gondoskodni.

Az első kérdés az volt, hogy hova szállítsák a Kolozsvárt megvonult ifjúságot. Gyulafehérvárra nem lehetett, mert az egész város egy rom és a mellett nincs is biztonságban, mert a hadak útjába esik. Bethlen János azt javasolta, hogy helyezték ideiglenesen Nagy-Enyedre, hol a kollégium birtokai vannak s hol, mint félreeső helyen

kevesebb háborgatást fog szenvedni. A fejedelem a tanácsot megfogadva, 1662 október 6-án, a kocsárdi táborban kelt rendeletével csakugyan Enyedet tette a kollégium helyévé s professorául Vásárhelyi Pétert nevezte ki. Majd gondoskodott arról is, hogy a kollégium Enyeden békeséggel megmaradhasson, tanárainak, tanulóinak szabadsága ne zavartassék. Nemsokára rá került a sor az anyagi ügyek rendezésére is. 1663-ban, a hogyan csak lehetett, segélyeket, patrocíniumokat gyűjtöttek s a következő évben, a kollégiumnak már kinevezett egyik gondnoka, Bethlen János, mellé három más gondnok és két vagyongazdálkodó gondnok állíttatott be, a kikre volt bízva a Csulai-féle hagyatékok renclbeszedése s a felhajtható követelések kézhez vétele.¹

A kollégium mellett sor került az egyházra is. A fejedelem egyik adománya követi a másikat. Gondoskodik a veszélyeztetettebb gyülekezetekről, a gyengébb iskolákról, szegényebb lelkipásztorokról. Jótékonyágát kiterjeszti még a más vallás felekezetűekre is. Így megerősíti az oláh papok részére Barcsay Ákos által adott fiskális dézma és kilenczed alóli mentességet; hasonlóképen a gyulafehérvári római katolikus egyházközség számára járó principale beneficiumokat s azok folyósítását elrendeli.² Megkezdi az egyház is a maga rendes működését.

¹ Vásárhelyi Pétert még Barcsay tette volt a Kolozsvárra vonult fehérvári kollégium tanárává. Apafy tehát csak nagyenyedi tanárrá nevezte ki. V. ö. P. Szathmáry i. m. 76—7. l. Páriz Pápai Ferencz «Illustris Collegii Albano-Enyediensis origo et processus». XVIII. századbeli másolata birtokomban. Lib. Regius XXVII. 579. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek XIV. 98—106. l.

²Apafy-féle beneficiumok, az 1698 évi productió szerint: a nagy enyedi koll. tanárainak, a kolozsi mesternek s papnak

Az 1664. évi enyedi zsinat a házassági perekre nézve nagyfontosságú határozatot hoz a rabságban sinlődőkre tekintettel, mely határozatot a segesvári országgyűlés is elfogad és megerősít. Különös fontossága annyiban van ennek a törvénycikknek, hogy a mit a reformátusok közzsinata megállapított, az ország törvényénél fogva minden felekezetre nézve kötelezővé tétetett. Ebben azonban semmi sérelem sem foglaltatott a többi felekezetekre nézve, mivel a törvény tartalmilag helyes és az akkori viszonyoknak teljesen megfelelő volt.*

Az országgyűlések Apaffy uralkodása alatt, bár igen nagy számmal tartatnak, aránylag keveset foglalkoznak általános szempontból a vallásügyvel. Ünnepek megszentelése, káromlási tilalom az, a mi a törvényhozás tárgyát képezi. Interkonfessionális kérdések fordulnak ugyan elő, de ezek közül csak a szombatosokra nézve hoza-

(nova donatio), a rákosi egyháznak, a görgényi esperesnek, a magyar-régeni papnak, a szent-gericezi egyháznak, az ernyei, káli, selyei, kálnoki, bölöni, kilyéni egyháznak, a s.-szt.-györgyi mesternek, a székelykereszturi papnak, a székely-udvarhelyi mesternek, a musnai egyháznak, a böződi, ujfalvi, kőrispataki, ujszékelyi, parajdi, szőkefalvi, haranglábi egyháznak, a kidei papnak s tööki egyháznak, az abrudbányai egyháznak. Továbbá megemlíthetők a debreczeni kollégiumnak, a rnáramarosi, a szegedi egyházaknak, Mártonfalvy debrecz. professornak adott donatiói. Egyesek, magánosok között ott találjuk a Liber Regiusokban Csengeri, Nyíresi Bálint igéni pap, Veresmarti, Kovásznai, Tiszabecsi püspökök nevét. Adományai vannak a fehérvári páterek, a fogarasföldi s más vidéki oláh papok, a sárkányi luth. lelkész számára is. Lásd. Lib. Regius XXVII. és Apafy 1665—78. évi elveszett Lib. Regiusa indexét. Kemény József Notitia Capit. Albens. II. 52—67. l.

Révész Figyelmező 1872. 477. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek XII. 373. l.

tik articulus. A többi tárgyak csak tanácskozásnak anyagát képezték, de nem egyszersmind törvényhozását. A részleges kérdések között a reformátusoknak egy pár sérelme fordul elő és legnevezetesebb az, melynek következtében a reformátusok Brassó külvárosában, az ú. n. Bolonyában, gyülekezet alapításra és templom építésre engedélyt nyertek (1680).*

A felekezeti kérdések tárgyalásai között legfontosabb szerepet a római katolicizmus előre törekvése, sérelmeik hangoztatása és azok orvoslásának követelése játszik. Erdély bukása, ott kívül Magyarországon, felbátorította a római katolikusokat és a protestánsok ellen olyan fellépésre és eljárásra indította, a mely a vallásüldözések történetében a legborzalmasabbak közé tartozik. Az ottani sikerek s az onnan jövő izgatások ingerelték az erdélyi római katolikusokat is, hogy a megváltozott viszonyokat uralmuk biztosításának előkészítésére felhasználják.

A magyarországi protestánsok helyzete egyre tűrhetlenebbé vált. II. Rákóczy György özvegye, Báthory Zsófia, ki férje halála után, szinlelését elvetve, nyíltan a római katolikus egyházhoz tért vissza, az ország keleti részében, hol a terjedelmes Rákóczy birtokokon eddig a protestánsok háborítlanul éltek, teljes erővel kezdi meg a vallásüldözést. Vallásos buzgóságában férje szerencsétlen sorsát Isten büntetésének nézte a maga hithagyásáért és most minden erővel azon volt, hogy a hithagyás bűnét térítői munkássággal vezekelje le. Jezsuita gyóntatói csak megerősítették ezen hiedelmében és eljárásában. Élete feladatául tűzte ki, hogy a mit a Rákóczyak három ember

* Vallásügyi törvények XIV. 141., 193., 215. XV. 276., 278. XVI. 222., 340., 615. XVII. 13., 21., 94. XVIII. 371.

öltön át építettek, mindazt ő maga egyedül rombolja szét. És ezen feladat végrehajtásában rendkívüli erélyt és kíméletlen következetességet tanúsított egész életén át. Előbb csak azzal kezdte, hogy a roppant Rákóczy uradalmakban megvonta a protestáns prédikátoroktól, mesterektől, egyházaktól, iskoláktól azokat a javadalmaikat, melyeket férje, apósa, anyósa és ezek ősei rendeltek volt. Majd tovább is ment, az egyháziak üldözésére, a templomok foglalására s a jobbagység erőszakos áttérítésére. Az 1662. évi országgyűlésen ott szerepelnek már Szatmár, Szabolcs, Bereg, Zemplén vármegyék vallásos sérelmei, nagy rakásra halmozódva, holott onnan egy félszázad óta vallássérelmem nem került az országgyűlés asztalára. És a panasz valamennyi Báthory Zsófia és fia Rákóczy Ferencz nevét hangoztatta, őket okolta.

A zaklatott protestánsok hasztalanul fordultak a királyhoz, a nádorhoz, hasztalanul az országgyűléshez is: süket fülekre találtak. Wesselényi nádor gúnyosan mondá az 1662. évi országgyűlésen: «Nincs Bocskaytok, Bethlen meghalt, Apafy fegyvere nyugszik». Ebben benne volt, hogy a protestánsok, ha fegyveres erejük nincs, a törvényekben mitsem bizhatnak. És ezt az ország első méltósága, a törvényeknek őre, a palatinus mondotta. Vajjon lehet-e csodálkozni, ha a protestánsok, a törvényekről maguk is megfélemedkezve, ünnepélyes óvástétel mellett oda hagyták az országgyűlést s ezzel meghiusították a legfontosabb hadi reformokat, melyek az ország védelmére szükségesek voltak. És a vallási türelmetlenség, mely életüket és még ennél is drágább kincsöket, lelkiismereti szabadságukat készült elvenni, minden bajokért őket tette felelőssé.

Apafyhoz fordultak a zaklatott hitsorsosok és elárasz-

tották panaszok özönével s Báthory Zsófia, «ama kegyetlen Jezabel», ellen segítséget, támogatást kértek. A fejedelem ír, üzen, fenyegetőzik; de mind hiába. Szavának nem volt nyomatéka, mert annak sulyt csakis a kard adhatott volna; már pedig teljesen igaza volt Wesselényinek, mikor azt mondá: «Apafy fegyvere nyugszik.»*

Megtörtént a szentgotthárdi csata; létre jött a gyalázatos vasvári béke és elkezdték mondogatni Bécsben a császár csehbe ojtott német tanácsosai: «ideje letépni a forgót a kucsmákról, az arany és ezüst gombokat ólommal cserélni fel s a lábakat cseh nadrágba szorítani». A milyen sorsot szántak a német politikusok a nemzetnek, épen olyat készítettek elő a magyar «hazafias» püspökök a protestánsoknak. És nem volt, a kiben reménykedhettek volna az üldözöttek, a halálra sentenciáoztak. Apafy, hadviseléséhez, a porta engedélyére nem számíthatott; de ereje sem lett volna reá. A papirt fogyasztja hát: levelet ír, rendeleteket ad ki és adományokkal közzetgi a legégetőbb sebeket.

Mialatt oda kívülről Magyarországról áthallatszik a határokon a protestánsok keserves panasz, jajveszéklése: ide bent Erdélyben elő állanak a vérszemet kapott római katolikusok és a jezsuita páterek, meg az «uri püspök» ellen formált törvényczikkek «absolute tollálását» követelik. Már a legnagyobb bajok idejében, 1659-ben, fellépett volt Mikes Mihály, ki a Rákóczy ismételt megválasztásában főfő szövívő volt és érdemei reményében és a fejedelem szorongatott helyzetét is felhasználva, a római katolikus status nevében azt kívánta a maros-

* Zsilinszky i. m. III. 228—34., 239. l. Czelder Figyelő 1879. 538., 334. s köv. l.

vásárhelyi országgyűlésen (okt. 5.), hogy ők mentessenek fel az egyházi ügyekre vonatkozó törvények alól. A többrendbeli vallásügyi panaszok elintézése ekkor nem lévén idő, az országgyűlés úgy a római katolikusok, valamint a többi bevett vallások sérelmeinek az elintézését a jövőre halasztotta és csak az iránt írt biztosító rendelkezést, hogy a következő országgyűlésen azok a sérelmek elő fognak vétetni. Ennek az országgyűlésnek megtartására azonban Rákóczyknak már nem volt ideje s így a sérelmek orvoslása is elmaradt.

Még ki sem heverte az ország szenvedéseit, midőn az 1665. évi fehérvári országgyűlésen ismét előállottak a római katolikusok sérelmeikkel. Követeléseik most is a régiek, az alkotmányba ütközők. Kéri, hogy lehessen nekik püspökük, a jezsuiták bocsáttassanak be, a városokban lehessen templomuk, a páterek a nekik adott dézmákat s egyéb javakat szabadon birhassák, papjaik a hiveik által fizetett dézmákból ki ne zárassanak, betegek látogatására a páterek a városokba bemehessenek s végül, hogy «a pápista religio ellen a romlására formált articulusok absolute tolláltassanak». Az ország hajlandó volt a magános sérelmek orvoslására, a minőket a római katolikusok a protestánsok ellen, ezek viszont a római katolikusokkal szemben emeltek, de az alkotmány megváltoztatásába, ha csak Erdélyt fenekestől felforgatni nem akarták, bele nem mehettek. Hiszen oda kívülről nem uri püspökről, nem páter jezsuitákról, hanem «absolute megállapított» jogokról, az alkotmány megtartásáról volt szó, ezt kívánták a protestánsok ... és kergetés, üldözés, templomfoglalások jobbágyok misére kényszerítése volt a felelet. Erdélyben mindeme borzalmasságokról szó sem volt. Egy-egy erőszakoskodó barát megveretése, a páterek

borainak a városból kitiltása, egy-egy római katolikus ember jogos vagy jogtalan börtönbe vetése, a vallás ellen szórt szitkok: ezek voltak az erdélyi római katolikusok sérelmei, a minőkhöz hasonlókat közülök is követtek el egyesek; de senki templomát el nem vették, senki papját el nem üzték, semelyik egyház javadalmát el nem tartóztatták. S ha jogos volt a panasz: kész volt az orvoslás is.

De azért az erdélyi pápisták, mintha Magyarországon semmi sem történnék, folytatták követeléseiket. Sőt épen azok az események, melyek ott lefolytak, biztatták őket. Apafy hiába küldé Bécsbe a császárhoz Bánffy Dénest, hogy magyarországi hitsorsosai számára oltalmat kérjen, mert a császár csak annyit felelt, hogy «a vallás ügyében úgy intézkedik, hogy hűséges alattvalói jogaikban ne zavartassanak». A magyarországi bajok rendezése helyett Erdélylyel foglalkozott inkább és azt kívánta, hogy a fejedelem is gátolja meg a római katolikusok *üldözését*, «mert nem helyes, hogy ezek üldöztetnek ott a hol a kálvinisták, ariánusok, schismaticusok jogaikban megtartatnak». A császár és kormánya szemében a római katolicismus érdeke, egy levén az a császári abszolút hatalommal, volt a legfontosabb dolog. És ezt az erdélyi római katolikus státus is jól tudta, épen azért nem nyugodott. Az 1666. évi fogarasi országgyűlésen ismét ott vannak kívánságaikkal, melyeket a császárnak Erdélybe küldött követe, Kászoni Márton leleszi prépost is nagy buzgalommal támogatott. Az ügyes, síma pap, a császártól hozott kedvező hírekkel, szinte levette a rendeket lábukról. Apafyt dicséretekkel halmozta el, az országot pedig biztosította, hogy a császárnak legfőbb vágya Erdélyt régi virágzó állapotára emelni s fejedelmét az ország élén

megerősíteni s e végből munkálni fogja érdeküket a portán is. És «mindezért a jóért a császár viszonzásul nem kíván semmi mást, mint hogy az *üldözött katolikusok* sorsán javítsanak, Monostor helyett a kolozsvári óvárbeli templomot adják át nekik» stb. A rendek pedig országuk java érdekében eltúrték, hogy egy magyarországi főpap, az ő országgyűlésükön, az erdélyi «üldözött katolikusokról» dikciózzék, sőt hajlandók voltak engedményekre is; midőn egyszerre csak kitűnt, hogy a Kászoni bejelentette jóindulat merő hazugság, mert a császár konstantinápolyi követei Erdély ügyét a portán szóba se hozták. Hogy ily körülmények között a római katolikusok kívánságai és Kászoni törekvése sikertelenül maradtak: az természetes. Azonban a jogos panaszok ekkor is orvoslattak, mint ezt az udvarhelyi egyház esete mutatja és viszont a római katolikusok erőszakosságai is megtoroltattak, a mint ez a Jósika István által eltartott szederjesi dézma s elcsukott református prédikátor ügyében történt.

A római katolikusok azonban még ekkor sem csendesedtek el. A következő 1667, 1668, 1669, 1670, 1671. évi országgyűléseken újból és újból előállanak az ő úri püspökükkel és páter jezsuitáikkal, meg a rájuk sérelmes articulusok absolute tollalásával. Követeléseik egyre mérészebbek. Előbb csak a Kolozsvárra való bebocsátatást, majd az óvári templomot, végül a belső farkas-utczai öreg templomot kívánják maguknak. Tudták, hogy nagy események vannak készülöben, hogy Bécsben épen nem valami barátságos terveket forrálnak Erdély és Magyarország ellen, a melyeknek a római katolikusok hasznát fogják venni. Azzal, hogy a mi a római catholicismusnak hasznos, a magyar nemzetre káros és vést hozó lesz: nem gondoltak. Inkább kell Istennek tetszeni, mint az

embereknek. Istennek pedig jobban tetszik egy igazhívő római katolikus, szolga s koldus nép, mint egy virágzó eretnekország, — így taníták ezt a püspökök és a páter jezsuiták.*

Ezalatt Magyarországon az elégületlen nemzeti közvélemény létre hozta az ú. n. Wesselényi-összeesküvést. Tervezői, vezetői a magyar római katolikus főurak, kik között kezdetben ott van az ország nádora, Wesselényi Ferencz, sőt primása, Lippay György is. A főuraknak azonban csak vagyonuk és hivataluk volt: kardot a protestáns köznemességtől kellett kölcsön kérniök. Apafynak és Erdélynek is jelentékeny szerepet szántak a tervezők az összeesküvésben. De a protestánsokat nem lehetett addig megnyerni, míg vallásszabadságukat s elfoglalt egyházi javaik visszaadását biztosítva nem látták. A mint az 1669. évi sárospataki összejöveten Rákóczy Ferencz, Zrínyi Péter tanácsára kibékült az éjszakeleti 13 megye protestánsaival, az egyességi okmány aláírása által — mint Szuhay Mátyás, a protestáns nemesek egyik vezére mondá — «20,000 kardot kötött oldalára». Most már a protestánsok is megtettek mindent a közsabadság megmentésére és ők munkáltak a legbuzgóbban, hogy Apafyt csatlakozásra s általa a törököt segélyadásra bírják. Református papok végezték a közvetítést. Kassa nagyhírű prédikátora, az országos nevű Czeglédy István, kora legelső irodalmi és tudós férfia, Bagothy Márton mándoki lelkészszel, több ízben ellátogatott Erdélybe, hol a sárospataki főiskola céljaira szolgáló segélygyűjtés czímén

* Erd. orsz. gyűl. emlékek XII. 396., 402. I. Zsilinszky i. m. III. 361. I. Erd. orsz. gyűl. emlékek XIV. 23—4., 168., 179. XIX. 504. U. o. XIV. 192—3. XIX. 506—9—12, XIV. 309. s köv. I. XIV. 381. I. XV. 94. I., 245. I.

érintkezett Apafyval. Eljárása sikerének útját a fejedelemszony, Bornemisza Anna, Czeglédynek nagy patrónája és a hatalmas eszű s vas jellemű udvari prédikátor, Tofeus Mihály, kitaró buzgalommal egyengették. Apafy bele is ment a dologba s midőn az eperjesi értekezletre követeit elküldé, a maga saját sérelmeinek háttérbe tolásával azt kívánta, hogy «ante omnia a magyarországi evangelicus status megbántódási orvoslását urgeáljak», mert «minden mi praetensiónk semmik ehez képest, mert az mind csak testi, pénz, ökör, tehén etc, de itt a mi lelki tagjainkban bántódtunk meg, mely legelső s legnagyobb nyavalya ha nem tolláltatik, nem szükség a többihez is szólni».*

Hanem a haza szent ügyét a vezetők hamarosan magán érdekeik eszközévé kívánták alá sülyeszteni. A nagy hűhóval megindult mozgalom vérbe folytatott. A vezető urak a vérpadon veszték és a protestantismus ellen megindult az irtó hadjárat. Az üldözött köznemesek és prédikátorok menekülő útjokat Erdélynek vették s ott oltalomra találtak. Az otthonmaradottakra pedig elkövetkezett a gyász évtized. Az ország nyugati felén Szelepcsényi primás volt az üldözés főintézője; keleten pedig Báthory Zsófia, ki azzal akarta a vérpadtól nagy áldozatok árán megmentett fia iránt jól hangolni a bécsi köröket, hogy összes jószágairól elüzte a prédikátorokat és jobbágyait súlyos (40 frtnyi) büntetéssel kényszeríté, hogy egyedül csak a római katolikus plébánusokhoz folyamodjanak.

Az erdélyi magyarokat mély fájdalommal töltötte el

* Erd. orsz. gyül. emlékek XIV. 418. l. Czeglédi István szerepére nézve l. Pauler Gyula, Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése I. 236—8., 298. l.

magyar véreiknek kegyetlen pusztulása és a protestánsok üldözött hittestvéreik szomorú sorsán aggódtak. De hát «Apafy fegyvere nyugodott». A vasvári béke kötötte a törököt, a török engedélye és segélye nélkül a gyenge Erdélynek beavatkozása istenkísértés lett volna. Csak diplomatai és irodalmi téren lehetett lépéseket tenni. Hanem a mikor kemény karra, villogó kardra lett volna szükség, a diplomacia és a sajtó nagyon kevés sikerrel biztathattak.

Apafy mindjárt a hevesebb üldözések kezdetén levéllel fordult Rottalhoz, a felvidék katonai kormányzójához, a szorongatott lelkészek érdekében (1671. ápril 6). Hanem ebben is kevesebb volt a védelem, mint a mentegetőzés holmi jezsuita árulkodások ellen. Majd határozatba ment, hogy a külföldi fejedelmeket, római katolikusokat és protestánsokat tájékoztatni kell a magyarországi események és szomorú állapotok felől. A római katolikusokat politikai okokkal kívánták meggyőzni arról, hogy a magyarországi zavarokból még káros következmények származhatnak a kereszténységre; a protestánsokat pedig megismertették a vallási helyzettel is. Az egész tevékenység mozgatója Bethlen János kancellár fia, a később oly nevezetes szerepet játszó Bethlen Miklós volt, ki Kovásznai püspökkel és Pataki István kolozsvári professzorral a református fejedelmek udvari papjainak, — Adami István evangélikus püspökkel pedig az evangélikusokéinak íratott, míg maga Camerarius Joachim heidelbergi professort es társait kereste fel levéllel, hogy az illetőket fejedelmek közbelépésének sürgetésére ösztönözzék. Azonban Teleky Mihály, Apafy mindenható ministere, a diplomatai közbe lépést meghiusította, a levelek elküldését megakadályozta. Eljárásának okát nem tudjuk s csak sejtjük, hogy az ő

általa tervezett fegyveres beavatkozás érdekében tette, félvén, hogy a levelek esetleg elárulhatják titkos szándékát.

Nem maradt tehát más, csak a sajtó útja. Bethlen Miklós több rendbeli röpirataiban az ausztriai uralkodó ház kegyetlenségeit festette le és tárta világ elé; míg Pósházy János, a Sárospatakról elüldözött kollégium professora, Bársony György «Veritas toti mundo declarata» című műve ellen, melyben a veszprémi «hazafias» püspök azt bizonyította, hogy a császár nem köteles országában a lutheránus és kalvinista szektákat megtűrni, «Falsitas toti mundo declarata» cím alatt egy hatalmas czáfolatot bocsátott közzé.*

A fejedelmi udvarban két ellentétes irány működött a teendők megítélésében s a fejedelem a kettő között hányattatott. Neje és ennek rokona Teleky, «sok ratiókkal remonstrálák, mily hasznos és szükséges volna, hogy a fejedelem Bocskay, Bethlen Gábor és első Rákóczy György dicséretes erdélyi fejedelmek példája szerint a magyarok dolgába bele tekintene». Ezen a nézeten voltak a papok és a professorok is, kiket egyes alkalmakkal a fejedelmi tanácsba bevontak és véleményadásra felhívtak. A benemavatkozás hívei: Bethlen János és társai, ellenben azt hangoztatták, hogy a fejedelem «üljön vesztig Erdélyben s hagyjon békét a magyarországi dolgoknak», mert az bizonyos, hogy ha a németbe belekapnak és vele nem bírnak, a török kezébe kerülnek, mivel ez sem Erdélyt nem engedheti a németnek, sem el nem tűrheti, hogy Erdélyt vele ellentétes politikát folytatva, a békeséget

* Erd. orsz. gyűl. emlékek. XIV. 196. I. Czelder Figyelő 1880. 268., 363. I. 1882. 309—11. I. R. M. K. II. 1295., 2052. sz. Bethlen M. Önéletírása I. 422—4. I.

továbbra is zavarhassa. Már pedig, ha Erdély a töröké lesz: «a magyarországiaknak jó refugiuma volt Erdély de ha mi kiszorulunk Erdélyből, vajjon melyik nemzet fogad be bennünket».*

Ha Erdély nem segíthette is meg a magyar protestánsokat, ha Teleky Mihálynak két rendbeli, részint kudarczsal, részint jelentéktelen eredménnyel járó kísérlete nem támaszthatta is fel a Bocskay, Bethlen, Rákóczy korát: de azért Erdély még sem tagadta meg rokonszenvének, jóindulatának, a testvériségnek jeleit és cselekedeteit az üldözött atyafiaktól. Fegyveres segínyt nem adhatott, de adott menhelyet, adott állást, pénzbeli segínyt a menekülő papoknak, tanítóknak és szorongó eklézsiáknak. Fájdalom, igen sok volt azoknak a száma, kiknek e jótéteményeket igénybe kellett venni. Apafy és az erdélyi urak szívesen segítettek a számkivetetteknek, kiknek gyámolítását Isten s igaz vallásuk iránti szent kötelességöknek tekintették.

Az üldözések legnagyobb áldozata, a sárospataki kollégium, 1671 októberében elüzetvén, Erdélyben talált menedéket. A fejedelem s az egyház több patronusai, mihelyt a szerencsétlenségről értesültek, megtették az intézkedések, hogy a bujdosó kollégiumot biztonságba helyezhessék. Még az év december havában elhatározták, hogy a Nagy-Enyedre áttelepített Bethlen-kollégiumnak Gyulaféhérvárt üresen hagyott épületébe fogják elhelyezni és felsegélcsére azonnal országos gyűjtést is rendeztek. Az 1672. év február havában meg is érkezett a Pósházi János és Buzinkai Mihály professorok által veze-

* Cserey Mihály históriája. Pest 1852. 65., 67—8. 1. Zsilinszky i. m. III. 517. l.

tett ifjuság s Fehérváron megtelepedvén, Erdélynek a harmadik kollégiumot adták, mely mint «pataki névvel élő fehérvári kollégium», közel egy félszázadig teljesítette ott nagy missióját» s midőn később onnan újból mennie kellett, Marosvásárhelyt szállott meg s ottani iskolánkat tette kollégiummá. Áldásos munkássága bőven visszatértette Erdélynek szellemiekben azt, a mit anyagiakban fentartására áldozott.

A sárospataki kollégiumon kívül még a menekülő papok, tanítók, tanulók egész serege vonult be Erdélybe. Némelyek csak ideiglenesen telepedtek le, mások állandóan is itt maradtak. Számos jeles egyházi férfit, több kiváló írói tehetséget fogadott be Erdély akkor kebelébe, kik a hazaiakkal együtt nagy tevékenységet fejtettek ki a theologiai irodalmunk gazdagítása körül.¹

Ez alatt oda kívül mind szomorubbra fordultak az állapotok. A pozsonyi delegátum iudicium megkezdte és nagy kegyetlenséggel folytatta működését. A prot. lelkészek százai és százai törvény elé idéztettek, börtönbe vettek, száműzettek, vagy menekülésre kényszerítettek. A menekülők esengve fordultak oltalomért és segedelemért az ő Abdiásukhoz,² Apafyhoz; a fogságra vettek ott nyögtek a berenczi, sárvári, eberhardi, lipótvári stb. börtönök fenekén, majd a gályákon és fájdalmas jajjaik messze szét repültek a művelt világ minden zugába.

Az erdélyi róm. katolikusok pedig még ekkor is, a

¹ Prot. Közlöny 1891. 51—2. I. Az Erdélyben letelepedett, vagy csak ideiglenesen időző jelesebb lelkészek közül felemlíthetjük Sóthi Jánost, Szőnyi N. Istvánt, Szendrey Ferenczet, Tétsi Jánost, Szőlősi N. Mihályt, Szántai Mihályt, Tolnai Mihályt, végül Pósa-házi és Buzinkai professorokat.

² Erd. orsz. gyűl emlékek XV. 437. I.

gályák napjaiban is, a maguk szokásos követeléseiket hangoztatták. A magyar protestantizmus legszomorubb korszakában, az 1675. évi fehérvári országgyűlésen, megint csak üldözésről, sérelmekről panaszkodnak. Mialatt a magyar protestáns lelkészek idegen földön, keserves rabságban, ártatlanul szenvednek a hitért a vakbuzgó «hazafias főpapság» kegyetlen türelmetlensége miatt: addig az erdélyi pápások nem átalották holmi «tyukmonnyal meghajigált» páter esetét és más hasonlókat, mint hallatlan üldöztetést, mely miatt «ilyen számkivetésben és gyűlötségben vadnak Erdélyben a pápisták», nagy keservesen felpanaszolni. Az országgyűlés, a menynyire lehetett, még ezen apróságokban is kedvökre járt; de a fejedelem meginté őket, hogy «moderálják úgy maguk dolgait, ne szolgáltatassanak alkalmatosságot a dolgoknak tovább való folytatására». Bizonyára volt mit hallaniok a magyarországi események miatt is. Maga a fejedelem e szavakkal rekeszti be sérelmeikre adott válaszáat: «mindenek után kívánnók szívből, ha az mi kereszttyén vallásunk volna más országokban oly böcsületben, minemü böcstelenségben van az ő kglmek vallása közöttünk». És ezt meg is értették. Legalább nincs nyoma, hogy Apafy idejében máskor is «busították» volna üldöztetésük emlegetésével a fejedelmet és az országot. Fészkelődtek ugyan még egy darabig és kihívólag viselkedtek, mint p. o. midőn 1678-ban a kolozsvári tanács által, «isten méltó haragjának megcsendesítésére» rendelt bójt ellen tiltakoztak, de midőn a fészkelődések háta megett lappangó Kászoni páttert a fejedelem kipurancsolta az országból, teljesen elcsendesedtek.*

* Erd. orsz. gyűl. emlékek XVI. 215—21., 449. 1.

Ha Apafy és országa a római katolikusokkal szemben megelégedett követelözéseiknek visszautasításával és a tényleges állapotok fentartásával: a törvényekben tiltott felekezet, a szombatosság, ellen már keményebben kívánt fellépni a fejedelem. A fellépés azonban nem csak a szombatosok ellen irányult, hanem erősen érintette volna az unitáriusokat is és épen azért a fejedelem kívánsága, némely részeiben az ország ellentállásába ütközvén, nem is valósulhatott. Különbén is az idők nem voltak alkalmasok arra, hogy míg a reformátusok oda kívül üldözésről panaszkodnak, addig idebent maguk zaklassák a velök egyenjogú felekezeteket. Nem hiányoztak ugyan az okok, melyekkel az unitáriusok mintegy kihívták maguk ellen a reformátusokat, de ezek még sem voltak oly lényegesek, hogy nyomukba erőszakos megtorlás következhessek.

A két Rákóczy György által megszorított unitáriusok, épen úgy mint a róm. katolikusok és a presbyteres reformátusok, Barcsay fejedelemsége idejében javukra akarták fordítani a Rákóczy-ellenes közhangulatot és az ország zavaros állapotait. A besztlercei országgyűlés alatt (1659 febr. 26.) az unitárius püspök, Beke Dániel, kísérletet tett arra, hogy a kolozsvári reformátusok és unitáriusok között 1653-ban, a városi igazgatásban való részvétel tárgyában kötött szerződés helyeztessék hatályon kívül. Majd a Lengyelországból kiüldözött és Erdélybe menekült unitárius atyfiak érdekében léptek fel a hitsorsosok, engedélyt kérve azoknak letelepüléséhez. Kívánságaik keresztülvitelére épen a legszomorubb idöket akarták felhasználni s mialatt a török Barcsayt fogolylyá téve Várad alá magával czipelte, az unitáriusok folyton a fejedelem sarkában jártak a lengyel «exulok» érdeké-

ben. A segesvári és szászrégeni országgyűléseken (1660 okt. 29. decz. 24.) hasonlóképen megfordult kérelmük. Azonban ezen természetes és szép atyafiui buzgólkodás leple alatt jó nagy adag haszonlelés is rejtőzködött. A számüzött lengyeleknek Kolozsvárra betelepítése, polgárjoggal felruházása és így az ott lakó reformátusok háttérbe szorítása, igen szépen megfért a felebaráti és testvéri érzület hangoztatásával. Sőt az országgyűlés végzését be sem várva, egy nagyobb csoport menekültet nem csak befogadtak Kolozsvárra, hanem őket, az indigenátus megszerzése előtt, a polgárok közzé is bevették, a reformátusok nem kicsiny bosszuságára és jogsérelmére.*

A gyász-lustrum elteltével a szombatoság kérdése is felvetett. A szombatosok a zavaros időket és az unitáriusok oltalmát felhasználva, újból erőre kaptak és terjeszkedtek. Az unitáriusok úgy tekintették a szombatosokat, mint legközelebbi atyafiakat, hitbeli szomszédokat, kiknek az 1638—39. években elszedett templomaira «székely jogon» igényt formáltak, azokat a reformátusoktól visszakövetelték, sőt — a mint ez Kis-Solymoson és Bözöd-Ujfaluban történt — erővel vissza is foglalták. Azon szombatosok utódai, kik 1638—39-ben az orthodoxa religióra tértek, tovább is megmaradtak szombatosoknak és mikor meginttettek (1662), hogy a református valláson maradjanak meg, azt felelték a parancsra: «nem hiszszük azt mi, hogy igaz parancsolat legyen az; nem az most gondja Nagyságodnak, hogy religiót igazgasson». A kissolyosi, bözödi és ujfalusi szombatosok meg is maradtak vallásukon; az unitáriusok pedig, mintha hozzájuk tartoznán-

* Erd. Prot. Közlöny 1878. 589. I.

nak, a maguk számához adva az övéket is, a «maior pars» jogán igényelték a templomokat.*

Ily körülmények között Apafy szükségesnek találta a judaizánsok ellen hozott törvények felújítását. Az 1668. januáriusi besztercei országgyűlés elé terjesztett propositioniban mindenekelőtt erre az ügyre fektet legnagyobb súlyt. «Szomoruan jelentjük ő kegyelmeknek — ugymond, — hogy amaz Isten előtt kárhuzatos és az egész keresztyén világ előtt irtózással hallandó judaizmus ez hazában nem csak nem szűnt meg, hanem titkos színek alatt, naponként gyarapodik.» Azért azt javasolta, hogy a szombatosok ügyének eligazítására a négy recepta religióból állított törvényszék rendeltessék ki, mely rövid uton döntsön a szombatosok felett. De ezzel még nem elégedve, azt is kívánta, hogy az öreg Rákóczy fejedelem idejében református hitre tért szombatosok utódjaitól vétessék el az a jog, hogy a négy bevett vallás bármelyikére térhessenek át; az ilyenek köteleztessenek az orthodoxa religio mellé. Azonban a fejedelem előterjesztése nem talált kedvező fogadtatásra. Tekintélyes emberek, mint maga Koncz Boldizsár, az unitáriusok püspöke, Szentiváni Sámuel ítélő mester stb., vagy maguk, vagy nejük szombatos leszármazású levén, a fejedelem kívánsága szerint jószágvesztéssel büntettek volna; a mi még akkor is visszas dolog lett volna, ha a fejedelem a szilárd jog alapján áll is. Az országrendek nem voltak hajlandók a fejedelmi előterjesztés értelmében határozni, a fejedelem viszont az unitáriusok kérésének állott ellent, a kik a már letelepedett s részint házasság, részint házvétel által meg is gyökeresedett lengyel mene-

* Ker. Magvető 1881. XVI. 323. l. 1882. XVII. 224—6. l.

kültek honosításáért folyamodtak. Így a beszterczei gyűlés szét oszlott a nélkül, hogy akár egy, akár más irányban törvényt alkotott volna a szombatosok, illetőleg az unitáriusok ügyében.¹

Az ugyanezen év július 15-re, Radnótra, összehívott országgyűlésen már sem a fejedelem, sem az unitáriusok nem állanak elő kívánságaikkal, hanem egy másik, a reformátusok és unitáriusok közt felmerült, vitás kérdés jő eldöntés alá, t. i. hogy a templomok «ecclesiasticum bonumok»-e, vagy nem? A reformátusok az előbbit, az unitáriusok az utóbbit vitatták. A kérdés felvetésére az szolgáltatott alkalmat, hogy az Approbátákban (P. I. T. I. a. 8.) az egyházi javak elfoglalóira 200 frtnyi bírság szabott ki és az unitáriusok, kik a kissolyosi és bözöd-ujfalusi templomokat, «extra articulum», azaz törvényes rendelkezés nélkül foglalták el, most azzal védekeztek, hogy a templom nem tekinthető egyházi jószágoknak. Az országgyűlés, igen helyesen, különbséget tett az egyházi közönség által közterületen s az egyes földesurak által magán birtokaikon épített templom között s míg az utóbbit magán tulajdonnak nyilvánította, az előbbire kimondta, hogy az épen olyan egyházi vagyon, mint a paplak, az iskola, vagy az egyházi földek.²

A beszterczei gyűlés ellenkező magatartása meghiusítván a fejedelemnek a szombatosok ellen tervezett fellépését, többé meg sem próbálta, hogy törvényhozás útján újabb tiltó és büntető törvényeket hozasson. Hiszen volt elég régi törvény: enyhébb is, szigorúbb is; csak végre kellett hajtani. Erre az utra tért tehát s 1670-ben a

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek. XIV. 291—3. I. 302. s köv. I.

² U. o. XIV. 343. I.

szombatosság ősi fészkeben Szent-Erzsébeten, Nagy- és Kis-Solymoson, Bözödön és Bözöd-Ujfaluban, továbbá Kőröspatakon vallatást rendelt el a szombatosok ellen, a mely alkalommal tömeges feljelentés érkezett be és a szombatosok közül többen perbe is fogattak. Hogy mi lett az ekkor perbe idézett és vád alá helyezett szombatosok sorsa: arról a források nem beszélnek. A reformátusoknak többé nem volt a szombatosokkal semmi dolgos a zaklatás a következő században a római katolikus felekezetre maradt, mint a melyhez az sokkal jobban is illet, mint a reformátushoz. A szombatosság is mind jobban összezsugorodott. Már 1670 táján sem található másutt, mint az említett hat községben; de azután még szűkebb területre szorultak. A szombatos ügyből kifolyólag az unitáriusokkal volt még egy kevés ideig bajuk a reformátusoknak, mivel azok még a század végén is (1697) követelgették a szombatosoktól a «maior pars» jogán elvett templomokat. De egyébképen a két felekezet, ha nem is épen barátságban, de türehető békességben megfértek egymás mellett. Az utolsó templom, melyet a «maior pars» jogán vettek el a reformátusok az unitáriusoktól, a nagyteremii volt 1672-ben. Az unitáriusok között ebben az időben alakult református gyülekezetek, mint a szent-gericzei (1676), a bethlen-szentmiklósi (1667), a szőkefalvi, (1669) csak erősítettettek, de mellettök az unitárius gyülekezet épségben fennállhatott.*

* Ker. Magvető 1874. IX. 246—60. I. 1878. XIII. 362. I. 1879. XIV. 35. I. s köv. Erd. orsz. gyül. emlékek XV. 276. I. V. ö. Bethlen M. Önéletírása I. 377. I. Ker. Magvető 1882. XVII. 294. I. Prot. Közlöny 1886. 446. I.

A szombatosságból megtért unitáriusok zaklatása is nyom nélkül elaludt. Teljesen igaza volt Koncz Boldizsár püspöknek, ki maga szombatos szüléktől származván, 18 éves korában lett reformátusból unitáriussá, hogy a fejedelem akarata szerint őt is meg kellene büntetni és ha vele, a fővel, ez történik, mi fog akkor a többiekre következni. Abban is maradt tehát a zaklatás. Hiszen láthatta a fejedelem, hogy milyen istentelen dolog «a religio igazgatása», ha a törvényen kívül történik. Hittorsosai épen ebben az időben szenvednek legtöbbit ott a Királyhágón túl. És ha neki fájdalmasan esett a törvények lábbal tiprása: vajjon maga vállalkozhatott-e hasonlóra?!

A megváltozott viszonyokat élénken jellemzi a theologiai irodalom hangja is. Mindössze három polemikus munka jelenik meg ebben az időben, melyek az unitarismussal foglalkoznak, három erdélyi szerzőtől: Szathmárnémethi Mihálytól «Az örökké való egy isteni állapotban levő három személyeknek mutató tüköre» (1673), Sárpataki Nagy Mihálytól a «Nóé bárkája» (1681) és Hegyesi Istvántól a «Kegyességnek nagy titka» (1686). Mind eme munkák holmi kisebb, kéziratban terjesztett unitárius elmetermékek által kibíva láttak napvilágot, de inkább az unió céljait szolgálják, semhogy a régi szenvedélyek lángjait élesztgetnék. A hang szelídsége, a modor simasága, nyilván mutatják az idők változását. Szinte bocsánatot kérnek az unitáriusoktól, a miért velők ellentétes nézetben vannak s álláspontjukat bírálni, bonczolgatni merészelik. Az unitarismus már nem félelmetes ellenség, nem versenytárs; régi dicsőségének csak árnyéka, a jövő küzdelmekben fegyverbarát, melylyel úgy bánik, a ki vele foglalkozik, hogy — a próféta szerint — «a

megrepedezett nádszalat meg ne rontsa és a füstölgő gyertyabelet ne oltsa meg».*

Az utolsó orthodoxus fejedelem egyházpolitikája a legtöbb részben csak halvány másolata annak, a melyet nagy elődjei követtek. Hiába! más idők jártak már, a viszonyok is teljesen átalakultak, no meg az erő is hiányzott ahhoz, hogy oly keményen fogja a maga vallásának terjesztését, mint a Bethlenek és Rákóczyak tették. De, azért mégis van egy pont, a melyen épen oly erősen áll, mint a régi «dicséretes erdélyi fejedelmek», a hol ő is versenyre kél nagy elődeivel és sikere is versenyez azokéval. Ez az oláhoknak a református egyházzal való uniója, miben a már lerakott alapokon haladva, dicséretes buzgósággal vette fel elődeinek munkáját.

Az I. Rákóczy György alatt létesített oláh uniót, fia, II. Rákóczy György idejében, Csulai György püspök kettőzött erélylyel igyekezett szilárdabbá tenni. Megtört uton haladt és így sikerei is inkább lehettek. Basire Izsák egyenesen neki tulajdonítja számos oláh gyülekezet reformálását, habár ezen reform nagy része még a Geleji püspökségében kezdődött. Azonban tény, hogy Csulai igen ügyesen tudta felhasználni a gyulafehérvári oláh-nyom-

* R. M. K. I. 1150., 1264., 1352. sz. A hang jellemzéseül álljon itt egy pár idézet, *Sárpalaki*: «Haragra, irigységre, gyűlölségre, nagyobb egyenetlen viszálykodásra, ez haza békességének s uniójának bontogatására, hogy akármelyik félnek is elméjét köszörüljem, távul jár elmémtől.» *Hegyesi*: «Itt a becsületes unitárius státust is nagy szeretettel és becsülettel követem és kérem azért reám ne nehezteljenek, mert senkit ez írással megbántani s megbotránkoztatni nem akarok. Uniót is nem bontogatok, sőt belső és lelki nagyobb uniót is Istentől üzenkbe adatni óhajtok.»

dát és az ez alól kikerült művek, káté, zsoltár, ujszöveg stb. terjesztésével szép sikereket ért el.¹

Az unió ügye Lugos és Karánsebes vidékein, Hunyad vármegyében és Fogaras földén volt a legerősebb, a hol legkorábban is indult volt meg és a hol iskolák is támogatták a reformáció terjesztését. A lugosi és karánsebesi református oláh iskolák, melyeknek eredete valószínűleg János Zsigmond koráig visszanyulik, a két Rákóczy György idejében érte el virágzása legnagyobb fokát, a mit főleg Barcsay Ákos, lugosi és karánsebesi bán gondoskodásának tulajdoníthatunk.² Ugyancsak a Barcsay Ákos nevével függ össze a Hunyad vármegyebeli hátszegi oláh iskola fénykora is, mely iskola eredetét szintén a XVI. századik, Geszti Ferencz idejéig, lehet visszavezetni. Ez iskola még Apafy idejében is nevezetes szerepet játszik és több patronussal dicsekedik.³ A fogarasi iskola a legifjabb valamennyi között, mert ez csak II. Rákóczy György idejében létesült s Lorántfi Zsuzsánna alapította 1657-ben. Lehet ugyan, hogy már korábban is volt itt valamilyen iskola, de Lorántfi Zsuzsánna alapítványa a mondott évben kelt. Ekkor történt gondoskodás a tanító fizetéséről, a tanulók segélyezéséről, az iskolai rendtartás, felügyelet stb. megállapításáról. Valamint a fogaras-vidéki oláh egyházközségek, úgy a fogarasi iskola is az oda való református első pap gondozása s felügyelete alatt állott. Ezen iskola-alapításában is nagy szerepe van Barcsay

¹ Tört. Tár 1889. 496. l.

² Lásd Fogarasi oláh kátéjának előszavát. R. M. K. II. 683. sz.

³ A hátszegieket I. Rákóczy György azon feltétel alatt mentesítette a postálkodás alól, hogy «magyar praedicatorot, schoolát és templomot tartsanak». Erd. orsz. gyűl. emlékek XIV. 110. l.

Ákosnak, mert ő látta el jó tanácssal és utmutatással az özvegy fejedelemasszonyt.¹

A vladikák elé írt feltételekben állandóan ott szerepel, hogy ők Gyulafehérváron nyomdát, a szentmihálykövi zárdában pedig iskolát kötelesek tartani. De ezen szentmihálykövi zárdai iskoláról édes-kevés emlék maradt fenn. Pedig a fejedelmek, kik látták, hogy a vladikák inkább másra költik a pénzt, sem mint a nyomdára és iskolára, négy kurátort állítottak utoljára a zárdai s püspöki jövedelmek kezelésére, hogy a közcél fogatkozást ne szenvedjen. Hiába! a szentmihálykövi oláh iskola még sem tudott virágzásra vergődni.²

Az oláh iskolák közül egyedül a fogarasinak ismerjük a szervezetét. Ebből kitűnik, hogy az voltaképen partikula, azaz elemi iskola és algimnázium. Berendezése, tananyagbeosztása, tanterve stb. megfelelt a magyar partikulának. Az oláh írás-olvasásra s az oláh nyelven való vallástanulásra volt benne fektetve a főszűly, de azért a latin nyelvtanulás is helyet foglal. A partikula felett egy tovább képző tanfolyamot is találunk, melyhez hasonló a magyar iskolákban nem fordul elő. Nem felső iskola az, hol bölcsészeti s theologiai tárgyakat tanítanak, hanem félig præparandia, félig seminárium a leendő papok képzésére. Az volt a feladata, hogy az ú. n. grammatikok, vagy succrescensek a kátét alaposabban megismerjék, a prédikálásban és katechizálásban gyakoroltassanak.

¹ A fogarasi oláh iskola statutumai s több, a Fogaras vidéki oláh reformációra vonatkozó, okmány a nevezett helybeli ev. ref. egyházközség levéltárában. Az oláh schólamester fizetése: 40 ft., 25 veder bor, 80 veder sör, 16 köből buza, 2 disznó, 2 sajt, 25 szekér fa és a boéroktól 50 ft.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek XIV. 267. l.

Fogaras földén senki sem lehetett pópává, vagy dász-kállá, ha csak nem a fogarasi iskolából bocsáttatott ki. Hogy minél többen vállalkozzanak a tanulásra: az öreg fejedelem asszony nem csak hogy alapítványt tett nyolcz alumnus számára, de egyszersmind ezen alumnusoknak pályavégzettség esetére, az elsőséget is biztosította a megüresedett papi s tanítói államosok elnyerésében.

II. Rákóczy György idejében 1656-ban Brankovics (és Korenics) Száva neveztetett ki vladikává, a ki huszonnégy évig viselte ezt a méltóságot, jóval kiterjedtebb hatáskörben, mint elődei. Ő az összes erdélyi s partiumi oláhság püspöke volt, kinek hatósági területe felterjedt egészen Máramarosig. Bizonyára igen jó reménységgel lehetnek felőle, mikor kinevezték és ilyen nagy hatalmat adtak kezébe, de az is bizonyos, hogy a hozzáfűzött várrakozásokat csak igen-igen csekély mértékben váltotta be. Az uniónak nem volt valami nagy híve és Fogarasban, valamint Hunyad vármegyében, hol az unió erősebb volt, egyenesen ennek gyengítésén munkált. Lórántfi Zsuzsánna nem is igen engedte be Fogaras földére s később Apafy teljesen ki is vette ezt a területet fenhatósága alól s újból a fogarasi magyar református első papra bízta az itteni oláh gyülekezetek kormányzását.

Barcsay Ákos, fejedelemmé választatása után, szintén megerősítette Brankovics Szávát a vladikaságban és az ő kérésére az összes oláh papokat felmentette a kincstárnak járó tized és kilenczed fizetése alól. Apafy hasonlóképen jár el, midőn elődje mindkét privilégiumát jóváhagyja s újból kiadja. Azonban Brankovics Száva elé a régi, a II. Rákóczy György-féle feltételeken kívül még újabbakat is szabott. Így nevezetesen arra kötelezi a vladikát, hogy a szentmihálykövi iskolán kívül állítson

még oláh iskolákat Máramarosban, Kővár vidékén és Hunyadban is. Kötelezi, hogy a gyulafehérvári 1658. évi romláskor elpusztult oláh nyomdát állítsa helyre, — hogy a rácز nyelvvel és betűkkel élő papokat tegye le s helyükre oláhokat állítson, — hogy zsinatait mindenkor az orthodoxus püspök tudtával tartsa, viszont a kinek a zsinatain papjaival ő is megjelenjen.*

Apafy sokat munkálkodott, hogy az oláh unió-ügye mind jobban haladjon, és e végből költségét sem kímélte. Egyes oláh papokat, kiknek működésétől több sikert várt, adományokkal, kitüntetésekkel látott el. A fejedelem neje Bornemisza Anna, teljesen Lórántfi Zsuzsánna nyomdokáin kívánt e tekintetben is haladni, azért Fogaras-földén az oláh iskola és oláh papok s gyülekezetek mindazokat a kiváltságokat megtartották, a melyekkel az öreg fejedelemasszony felruházta volt őket, sőt még újabb kedvezményekhez is jutottak. Az eredmény azért mindenütt alatta maradt a várakozásnak.

Bármennyire sürgette a fejedelem Brankovics Szávát, hogy a nyomdát állítsa fel, mégsem ment vele semmire. A vladika húzta-halogatta a dolgot. Azt is mondta, hogy az elpusztult nyomda megmaradt romjai elkallódtak, illetéktelen kezekbe kerültek. A fejedelem több ízben vallatott a nyomda felől, de hiába: senki sem tudott róla semmit. Kovásznai Péter, orthodoxus püspök, fáradozásai is kárba veszték: ő sem tudott nyomdát s oláh iskolát létre hozni. Majd 1674-ben Tiszabecsi Gáspárt, az új orthodoxus püspököt, az egész oláhság egyházi fejévé tette a fejedelem s felhatalmazta, hogy a nyomdát

* Cipariu i. m. 611., 648. l. Lib. Regius XXVII. 36. l. Prot. Közlöny 1894. 164. l.

kikereshesse. Nem tudjuk, hogy mily sikerrel járt el, de valószínű hogy neki nagy része van benne, hogy végre az ő halála után, 1680 tájban, az oláh nyomda rendbe-szedve megkezdhette működését. De az is igaz, hogy már ekkor nem Brankovics Száva, hanem Budai József volt a vladika. Az új vladika és az új református püspök, Tofeus Mihály, buzgalmának lehet betudni, hogy annyi évek multán folytatni lehetett a félbe hagyott munkát. Tehát több, mint 20 év mult el addig, míg Apafy fárado-zásainak valami látható nyoma kelt. Először a bibliafor-dítást akarta befejeztetni az ó testamentum lefordíttatá-sával, a mit Matkó Istvánra bízott. De mikor ez a for-dítás nem készült el, más egyéb liturgiális és ájtatos műveket adatott ki, a minő Apafy idejében négy hagyta el a sajtót.*

Az unióra, mely nagy részben úgy is csak külső, azaz szervezeti volt, Apafy idejében igen zavarólag hatott Brankovics Száva vladikának letétele (1680) és kemény, igazságtalan megbüntetése, Naláczi István és Székely László, pénzvágyból származó lelketlen vádaskodása haj-totta erre a fejedelmet, a mivel diplomáciai bonyodal-makat is idézett elő, de még inkább megrontotta az unió ügyét. Brankovics utóda, Budai (Acacius vagy Görög) József, ki görög kalugyerből tétetett vladikává, a kinevez-tetésekor aláírt feltételek daczára nagy ellensége volt az uniónak s izgatni kezdett az ellen, valamint Brankovics eliteltetése miatt is. Apafy ő ellene is keményen fellépett s miután a rája szórt vádakat a tanukihallgatások igazol-

* Erd. orsz. gyűl. emlékek. XIV. 267. I. Tört. Tár 1878. 204., 706. I. Prot. Közlöny 1894. 165. I. R. M. K. II. 1644. sz. Buda-pesti Szemle 1890. LXIII. 255. I.

ták, 1682-ben hivatalától felfüggesztette. Az 1683 április 23-án tartott fogarasi ref. főconsistorium megkönyörült ugyan rajta, de újabb és még szigorúbb feltételeket szabott elébe, melyek aláírása után, «taliter-qualiter hivatalyában hagyott.»¹

Ugy Brankovicsnak, mint Budainak esete nagyon is éles fegyver volt a reformátusok ellen a jezsuiták kezében, mikor megindították tevékenységüket, melylyel az oláhságot a római katolikus egyháznak akarták megnyerni. Az oláhok közül igen sokat idegenkedéssel töltött el a Brankovics ellen gyakorolt kegyetlenség és a Budai elé írt szigorú feltételek. Az utóbbiak által a vladika úgyszólván minden önállóságtól megfosztatott. Lakhelye Gyulafehérvárra volt korlátozva, gyűlés és zsinattartása az orthodoxus püspök megegyezésétől függött, az oláh papok országos adójának kezelése, a nyomda vezetése s felügyelete kezeiből kivételt.² Bár ugyanazon feltételek az oláh esperesek függőségén is sokat enyhítettek, de azért mégis ellenszenvet keltettek, mert az egyházat teljesen alárendelték az orthodoxus püspöknek és ellentétben voltak az oláhság által használt görög keleti kánonokkal.

Az oláh papok között terjedni kezdő hangulatra támaszkodva, megkísérelte Budai József, hogy az elfogadott feltételek nyügét lerázza. Ezért aztán állását végleg elvesztette. Utódai közül II. Száva és Barlaam csak rövid ideig voltak vladikák. Utánuk 1692-ben, a főkor-

¹ Cserei Mihály históriája 293—4. I. Budai József conditioi az Erd. Muzzeum Mike gyűjteményében. Erd. orsz. gyűl emlékek XVII. 292—304 l.

² Az 1682. évi enyedi congregatio eccl. politica jegyzőkönyve a Bethlen-kollégium levéltárában.

mányszék által kinevezett Theophilus volt az utolsó, a reformátusokkal uniált vladika, a ki aztán a jezsuiták működése folytán egyházát nem sokára elszakítva a reformátusoktól, a római katolikus egyházzal egyesítette.

A magyarországi protestánsok romlása, a császár hatalmának növekedése, a hazai róm. katolikusok egyre merészebb és követelőbb fellépése, a saját jövőjük felől is mély aggodalommal töltötte el az erdélyi reformátusok lelkét. Mi lesz mindazoknak a vége? Hátha a császár Erdélyre is ráteszi a kezét s nem tűr majd protestáns fejedelmet? Miképen fog megállni az egyház a reá zúduló fergegek között? E gondolatok arra ösztönözték az egyház védnökeit, a fejedelmet, a mágnásokat s a tehetősebb nemességet, hogy egyházukat minél jobban megerősítsék, minél virágzóbb állapotra emeljék. Apafy bőkezűségével versenyre keltek az ország főurai is. Bethlen János kancellár, Teleki Mihály, Bánffy János és Zsigmond, Bethlen Miklós, Zólyomi Miklós és mások, — még a szegényebbek is, — összeadták a maguk feleslegeit, ki ezreket, ki százakat, ki csak néhány tallért vagy köből búzát, hogy talpra állítsák a két kollégiumot, az enyedit és a kolozsvárit és hogy a gyülekezetek erejét növeljék. A világi urak buzgósa és áldozatkészsége e tekintetben alig ismert határt. A két kollégium hajdani fényét teljesen visszanyerte.

De magában az egyházban, a papság kebelében, nem mentek oly jól a dolgok, mint az iskolában. A teológusok figyelmen kívül hagyva az idők jeleit, míg odakint lángokban állott az egyház külső épülete a kegyetlen üldözések miatt, addig ők botorul meggyújtották itthon is a maguk házát a saját fejük felett. A presbyteriánusok és episcopálisták küzdelme megújult s az egyház papsága pár-

tokra szakadva, az odium theologorum ádáz hevességével támadt egymásra. Majd az egyházalkotmányi harcokhoz dogmatikaiak is járultak. Az Erdélybe jutott Coccejanismus szintén veszedelmes szakadással fenyegetőzött, melynek szomorú eredményeit csak a fejedelem és a világiak érellyes közbelépése tudta elhárítani. A belviszályhoz járult még az a veszedelem is, hogy a czivódó pártok között igazságot tenni igyekvő fejedelem, míg egy oldalról az egyház épségét és megerősödését munkálta, addig másfelől, a fejedelmi méltóságról ápolt s a valóság és jog határain messze túltengő fogalmaival, épen saját egyházának a szabadságát igyekezett megkötni, a mi ellen az egyháziak, sőt az előbbre látó világi urak is siettek közbelépni.

A presbyteriánus eszmék elterjedését világosan láthatjuk abból, hogy az erős püspökös Veresmarti Gáspár halála után, «közönséges akarattól», a presbyteriánus Kovásznai Péter választott püspökké. Majd a küküllői egyházmegyében, a szintén püspökös Dadai Jánosnak Szentiváni János vámosgálfalvi lelkész lett az esperességben utódjává, a ki nem egészen két év alatt 30 egyházközsége közül 26-ban szervezte és életbe is léptette a presbyteriumokat. Minthogy Kovásznai nem gátolta a presbyteresek buzgalmát: mind többen és többen bátorságot kaptak «s az együgyű hallgatók nagy botránkozására» az újítások terére léptek, a mi sokfelé nagy zavarokat okozott, mert a papok egymást nem kimélték, hallgatóikat nem nézték, hanem erősen kikelték a szószéken az újítások, illetőleg a régi rend ellen. «A mit az egyik prédikált, a másik refutálta», a hallgatóság pedig nem tudta, hogy melyiknek higgyen.*

* A küküllői és széki egyházmegyék jegyzőkönyveiből.

Ez az állapot már tűrhetetlen volt a fejedelem és a világi urak szemében. Az Approbáták megengedték ugyan minden vallásfelekezet világi tagjainak, hogy «a ritusokban és direktiókban» való változás az ő tudtokkal és beleegyezésükkel történjék, csakhogy a ref. egyházban a világiak egyeteme, illetőleg képvisellete még nem volt szervezve. A generális synodusba a papság sérelme nélkül be nem mehettek, a püspököt megfelelő rendelkezésekre nem kényszeríthették, Kovásznai Péter pedig, ki a püspökséget csak egy-egy évi időre terjedő elnöki megbízatásnak tekintette, nem élt a kánonokban megszabott püspöki joggal, hogy az újítókat, — különben is elvtársait — hivataluktól felfüggeszse vagy letegye.

Apafy azzal a gondolattal kezdett foglalkozni, hogy ő maga csinál rendet az egyházban és e végből jogot kíván a fejedelemnek a zsinat összehívására és a vétkesek letételére. Értesítette Kovásznait, hogy a jövő generális zsinaton a maga képviselőjével fogja proponáltatni a hozandó határozatokat. A püspök nem idegenkedett ugyan attól, hogy a fejedelem a generális zsinatba beküldhesse emberét, de kijelenté, hogy miután az eddig szokásban nem volt, ő maga nem kérheti annak beküldését.

A fejedelem is idejében észre vevén az ilyen kezdeményezésből származható rossz következményeket, más utat választott a bajok orvoslására. Összehívta 1671 okt. 3-ra a ref. valláson levő magistrátusokat, patronusokat, az enyedi, kolozsvári professorokat, a marosvásárhelyi, udvarhelyi, szászvárosi, fogarasi és dévai scholamestereket, végezetre az egész szent generálist és a külön tanácskozó közzsínatra nem fejedelmi hatalmából, hanem a világiak tanács — üléséből, melyen mint fő patronus ő

maga elnökölt, küldte át a világiak kívánságait s így fogadta a közzsínat választát.*

Az egyház szabadságát a fejedelem részéről fenyegető baj így elhárítottott, mert «nem küldött hatalmasul a szent generálisra», sőt megalakult az egyháznak nagyfontosságú és később első kormányzó testülete, a főconsistorium, mely már ezen alkalommal is, a mint a zsinat bevégződött, mint egyháziak és világiak együttes gyűlése tanácskozott s a nagyenyedi kollégiumba, az elhalt Csengeri István helyére Deési Márton személyében theol. professzort is választott. A közzsínat, a mint tanácskozásait befejezte, a függő szervezeti, szertartási stb. kérdéseket letárgyalta, örömmel mondott köszönetet a fejedelemnek; hogy «a depositiót, convocatiót, a mint eddig volt, hogy kezünkől ki nem veszi» és ígérte: «mi is kötelességük szerint censuránkat a demeriturnokhoz accomodáljuk».

Ugyancsak Kovásznai püspöksége alatt történt a másik belviszály is a Coccejanismus miatt, midőn Coccejus fœderativ theológiáját követő Deési Márton enyedi és Pataki István kolozsvári theol. professorok, valamint a cartesiánus Csernátoni Pál enyedi phil. professor, a sárospataki vendég-kollégium scholasticus szellemű tanáraitól, Pósházi és Buzinkaitól, valamint Tofeus Mihály udvari lelkésztől heterodoxiával vádoltatván, felelősségre vonatnak. A vizsály lecsillapítására összehívott radnóti zsinaton (1673 jan. 16.) ismét elégedetlenség támadt az egyháziak között a fejedelem ellen, ki a zsinatra a maga

* Prot. közlöny 1891. 40. l. 1883. 244. l., 1894. 293. l. A széki egyh. megye jegyzőkönyve 1622—1727-ből. V. ö. Bod Péter: Hist. Eccles. II. 407. l.

képében egy tanácsurat küldött elnöknek, bizonyára abban a véleményben levén, hogy ottan az Approbátákban teljességgel eltiltott dogmatikus innovációról lesz szó, a minek megítélése már nem egyházi dolog; — hasonlóképpen elégedetlenség volt a világi urak ellen, kik a gyűlésben, ugyanazon oknál fogva, részt követeltek maguknak. Azonban mindkét kérdés szerencsésen megoldatván, az egyház nyugalma helyreállott.¹

A következő évben, 1674-ben, Nadányi János enyedi professornak, a fejedelemasszony rokonának, professor társaival és az iskolai ifjúsággal támadt kellemetlenségei adtak alkalmat Apafynak arra, hogy újból összehaverja a fejedelmi méltóságot a főpatronusi tekintélyvel. A kollégiumi előjáróság ítélete által rendezett ügy elintézési módja nem nyervén meg tetszését, azt felülvizsgálat alá akarta vonni és rendelkezéseket is tett, az újabb «igazítás» megtétele érdekében. Bethlen János főkurátor azonban meggyőzte a fejedelmet szándéka káros voltáról s így abba is hagyta az ügyet.²

Apafy Mihálynak a fejedelmi hatalom ily irányú kiterjesztésére s az egyház autonómiájának sérelmére irányuló törekvéseit teljességgel nem lehet valami absolutismusra célzó vágyakból magyaráznunk, mint II. Rákóczy Györgynél. Pillanatnyi fellobbanásoknak, elhatározásoknak az eredményei azok, nem pedig öntudatos és következetes hatalom-gyarapítás. Az állampolitikai téren elég gyakran emlegette, hogy ő «a botot» nem az országtól, hanem a töröktől kapta és volt is benne nem csak egyeduralomra,

¹ Bod Péter Szmirnai sz. Polikarpus 102. I. Prot. Közlöny 1889. 344. s. köv. I. 1894. 190. I.

² Erdélyi Prot. Közlöny 1871. 133. I.

hanem zsarnokságra törő hajlandóság is: de a következetesség, az «absolutus princeps» hatalomra, mint határozott, feltett czélra törekvés, itt is hiányzott belőle. Egyházával szemben pedig sokkal gyöngédebb — vagy ha úgy tetszik: gyöngébb — is volt, sem hogy II. Rákóczy György nyomdokaiba léphetett volna. Nagy lelki szomorúsággal látta, miképen veszíti el egyháza a határokon túl külső szabadságát: hogyan akarhatta volna tehát, hogy saját országában a belső szabadságot, az autonómiát elvegye az egyháztól. Szerette volna ugyan, hogy minden úgy történjék, a hogy ő akarja, de könnyen meghagyta magát győzetni a jobbról. Az említett kísérleteken kívül nincs is több nyoma annak, hogy a fejedelmi, illetőleg állami hatalmat az egyházi szabadság korlátozásával növelni igyekezett volna; de annál több ténye beszél egyháza és vallása iránti nagy jóindulatáról.

A most vázolt, fel-felcsillanó bajok s egyenetlenségektől eltekintve az egyház élete az erősödés, a gyarapodás képét mutatja. A török-tatár dúlás emlékei lassanként elismultak, a sebek begyógyultak. Az anyagiakban a fejedelem és a világi urak áldozatkészsége, — a szellemiekben pedig a papok és professorok, a schólák és kollégiumok buzgó tevékenysége nyújtották az orvosságot. Sőt az egyház gyarapodása oly fokra emelkedett, hogy a kebelében virágzó tudományosság, irodalom stb. tekintetében a Bethlenek és Rákóczyak korával is vetekedhetett.

Apafy uralkodásának utolsó tíz esztendejében sem az állam és egyház közötti, sem a felekezetközi viszonyok terén nem történik semmi olyan fontosabb esemény, illetőleg intézkedés, a mely az egyház külviszonyait érintené. De annál nagyobb a sürgés-forgás, a szinte lázas nyugtalansággal folyó munka az egyház belső életében,

a szervezés, az anyagi és szellemi erődítés terén. Az egyháziaknak a kollégiumi igazgatásra és tanügyre gyakorlandó befolyása, a világiaknak az egyház kormányzásában való részvétele, a főconsistorium szabatosabb felépítése s ezzel együtt a gondnoki intézménynek az egyházba is bevitele, a Gilányi-hagyaték lebonyolítása s rendeltetésének megállapítása, az ú. n. «amsterdami biblia» kiadásának ügye, a kollegiumok vagyoni viszonyainak rendezése, a püspök hatósági jogainak szabályozása, a lelkeszi köteleességek és teendők körülírása stb.: ezek a fontosabb tárgyak, a melyek az egyházat foglalkoztatják s a melyek több-kevesebb izgalom és ellentétek után belkörüleg meg is oldatnak. — E munkásság, e lázas tevékenység ama nagy változások sejtelméből, vagy előrelátásából következnek, a melyek messze előre vetették árnyékukat, a melyek nemsokára eltemették a független Erdélyt és megszüntették a református anyaszentegyház kiváltságos állását.

Erdély befejezte, dicsérettel elvégezte azt a nagyfontosságú missiót, melyre a magyar nemzeti eszme és alkotmányosság megmentése, a lelkiismereti szabadság megvédelmezése körül elhivatott. Nem következett ugyan nyomban amaz eszmének felvirágozása s egyedüli uralma, nem ragyogott ugyan fennen azonnal a magyar állam-eszme, sőt a lelkiismereti szabadság szent eszméje sem lett a nemzetnek, vagy emberiségnek közkincsévé már ebben a korban, sőt mindezekre nagyon komor, sötét és veszélyes idők következtek, a melyek ama drága kincseket elsőpréssel fenyegették: ámde azok a Bocskayak, Bethlenek, Rákóczyak nemes harczai s gondos ápolása következtében annyira megerősödtek, megizmosodtak, hogy azokat eltiporni, megsemmisíteni nem lehetett. —

Az idők forgása, a társadalom nagyobb s erősebb részének közgondolkozása, nemkülönben az események is egészen másnemű munkatért jelöltek ki a nemzet számára, mint a melyen eddig túlnyomólag forgolódott és ennek az újabb munkakörnek mások voltak az eszközei, mások eszméi és eszményei, mint az eddigiek. Az új munkatér a magyar állam, Szent István koronája országainak területi integritása, régi egységének helyreállítása volt.

Nem oly eszme ez, a melyet a protestantismus és Erdély is nem óhajtott volna, vagy a melynek megvalósításában a protestantismus akadály gyanánt állott volna. Távolról sem olyan. Hiszen a protestánsok is ontották vértüket ez eszméért, ők is lelkesedtek érte, sőt mert a nemzeti ügy iránt való lelkesedés az ő kebelökben semminemű internacionális érdek által soha nem zavartatott, mert hazájuk épségét, szabadságát soha semmiféle pápai, vagy császári egyeduralom kozmopolita gondolatának alá nem rendelték: talán még készebbek s képeesebbek is voltak annak szolgálatára, mint római katolikus honfirtásaik. Erdély eddigi függetlensége sem folyt be arra zavarólag, mert ez a függetlenség sohasem volt cél, hanem eszköz: éppen Magyarország területi épsége megóvásának, a magyar állameszme megvédelmezésének, a nemzeti ideál felvirágoztatásának az eszköze. Bocskay végrendeletének szavai nem voltak «a pusztában kiáltó szó», hanem oda voltak írva minden erdélyi magyarnak a szívébe, a nemzeti érzületnek kitörülhetetlen betűivel: «ha pedig az Isten adná, hogy a Magyar Korona Magyarországbán, Magyar kézhez kelne, egy Koronás királyság alá, úgy az Erdélyieket is intjük, hogy attól nem hogy elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt se-

géljük tehetségek szerént és egyenlő értelemről azon korona alá a régi mód szerént adják magokat».

Azonban a magyar korona nem kelt Magyarországon magyar kézhez egy koronás királyság alá, hanem «ott fenn nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél volt és a magyar királyság is a németeken forgott». E mellett az a «német», a habsburgi uralkodóház, a magyar alkotmányoknak, a magyar nemzetnek és a protestantizmusnak esküdt ellensége, «nálunknál erősebb nemzetség» volt, mely létünket veszélyvel fenyegette. Ezért védte Erdély olyan elszántsággal a maga függetlenségét, ezért küzdött a protestantizmus a lelkiismereti szabadságait és ezért volt mindkettő ellensége annak, hogy Magyarország építse Habsburg fenhatóság alatt állították helyre.

A több mint másfél százados sikertelen kísérletezés megmutatta, hogy a magyar nemzet önerején nem képes megtörni a török hatalmat, nem képes hazáját annak járma alól felszabadítani. Ugyan ez az idő megmutatta azt is, hogy az ország felszabadítására törekvő másik tényező, az idegen nemzetiségű uralkodóház, melynek alkalmilag módjában állott nemcsak a saját örökös tartományainak, hanem a nagy Német-birodalomnak, sőt más európai államoknak az erejét is felhasználni: a magyar alkotmányossággal, a nemzeti eszmével s a lelkiismereti szabadsággal szemben elfoglalt álláspontjánál fogva, Erdély és a magyar protestantizmus hazafisága és szabadságszeretete által megbénítatva, hasonló módon képtelen ama feladat megoldására. Magyarország jövő fejlődésének útja a két ellentétes tényező közül valamelyiknek tulsulyra emelkedésével és a másikkal aláhanyatlásával volt előkészíthető. A rendi társadalomnak világszerte megindult bomladozása mindenütt a fejedelmi

absolut hatalomnak és a római katholicismusnak, a magyar uralkodóház által is képviselt két eszmének, kedvezvén, a magyar alkotmányosság, a nemzeti eszme s a protestantismus lett a gyengébb fél s így nem a protestáns alkotmányos nemzet, hanem a római katholikns absolut uralkodó hajtá végre a felszabadítás nagy munkáját s élvezte e nagy munka gyümölcseit is. A török kiűzése aztán az uralkodóház absolut hatalmának és a római katholicismusnak diadalát, a nemzeti és lelkiismereti szabadságnak bukását vonta maga után. Az eddig egymással szemben álló vallási irányzatok a jövőben sem szüntek meg működni, mert a mint a XVIII. században a római katholicismus a maga formalismusával segített az államkereteket, a formát kiépíteni, a protestantismus ugyanezen idő alatt az azon formát betöltendő nemesebb tartalmat híven ápolván, a XIX. században mint közkinccset bocsátotta át a nemzet birtokába mindazt, a mit a XVII. század nagy alkotmányos és vallási harcaiban megszerzett.

Ha mai szempontból mérlegeljük a XVII. század végének eseményeit, bizonyára érthetetlenek, vagy legalább különösnek fog feltűnni, hogy miért kellett akkor a politikának az állami és vallási reakcióval karöltve járnia. A testi és szellemi zsarnokságnak, a türelmetlenségnek eredményei a XX. század emberei szemében borzalmasságok s egy félbarbár kor gyümölcsei. Csakhogy a XVII. század emberei nem gondolkoztak a XX. századbelieknek a fejével és nem éreztek azoknak a szívével. Ők is csak oly tisztában voltak koruk követelményei, szükségéi felől, mint a maiak az övékről. Más szavakkal: a jövőt ép oly kevésbé látták, a jövő eszményeit ép oly kevésbé ismerték, mint mi. A nagy és titokzatos sejtelem vezette őket

hazájuk, társadalmuk javának keresésében és a magyar nemzet többségét ez a létfenntartási ösztön épen úgy viszszevezette a római katholicismushoz s vele az absolutizmushoz, mint a hogy a reformáció százada a megtisztított vallásban mutatta fel a haza szabadságának útját. Ma már tudjuk, hogy a protestantismus beváltotta azokat a reményeket, a melyeket a XVI. század reformátorai hozzá fűztek, de viszont nincs okunk és jogunk tagadni, hogy az ellenreformációnak is voltak, állami szempontból, igen fontos eredményei. Ha a protestantismus a nemzeti eszmét s az alkotmányosságot megmentette hazánk számára, viszont a római katholicismusnak a haza megmentése körül vannak érdemei. Volt idő, midőn e két tényező egy és ugyanazon munkában szemben találta magát egymással. A társadalom most ehez, majd ahoz csatlakozott nagyobb zömével, a szerint, a mint egyikben vagy másikban látta a jobb jövő zálogát. És ha a XVII-ik század végső évtizedeinek emberei az absolutizmus és a felekezeti vakbuzgó türelmetlenség szekerét tolták is, ez csak annyiban érdemel megrovást, a mennyiben az egyeseknél netalán nemcsak a korlátoltságnak, hanem a jellembeli fogyatékoságnak is a következménye volt. A jövő, mely más eszményekért fog küzdeni, mint a jelen, elfogja itélni a mi gyarlóságainkat is, de bizonyára menteséget is fog találni azok számára, a kik nem gonosz indultból, hanem emberi fogyatékoságból tapodták meg a legszentebb igazságokat.

A XVII. század nyolczvanas éveiben a kedvező politikai viszonyok és szerencsés háboruk a török uralom megtöréséhez vezettek. Bécs sikertelen ostroma megmutatta, hogy a félhold leáldozóban van. És ezzel elközelgetett Erdélyre is a vég, mert önálló állami létét a török

védelemnek és annak a nemzeti szükségletnek köszönhetette mely a két világhatalom birkózásában a magyar nemzeti eszmények számára mentsvárat keresett. Erdélyi politikusai belátták, hogy csak a legnagyobb erőfeszítéssel lesznek képesek államuk önállóságát a jövőben is fenntartani és aggódva gondoltak arra az eshetőségre, ha netalán a császár fenhatósága alá kerülve, a magyarországi rekatholizáció borzalmi az ő országukban is feltámadnának. Az egyház vezetői hasonló érülettel néztek a határokon túl folyó eseményekre. Ezzel az aggodalommal s az ez által felkeltett szorgossággal függ össze a belső építő munkában kifejtett lázas tevékenység is. A mint pedig Buda visszafoglalása után nyilvánvalóvá lett, hogy Erdély a császár fenhatóságát el nem kerülheti, megindulnak az alkudozások, a melyekkel az ország eddigi alkotmányos és vallásügyi viszonyait kívánták biztosítani.

Apafynak még reménysége volt, hogy Erdélyt, mint protestáns országot szállíthatja át fiára örökség gyanánt. Ily reménnyel választatta azt meg 1681-ben, midőn Tökölynek és kuruczainak sikerei Magyarországon a császárt engedékenységre, az alkotmány helyreállítására s a gyászévtized borzalmainak a megszüntetésére kényszerítették. De mikor a kuruczháború további folyama a törököt is harciba vitte és a hadakozásban a császár seregei mind több és fényesebb győzelmeket arattak: a fejedelem reménységei is alább szállottak. Az 1686-tól folyó alkudozásokban a protestáns országból protestáns tartomány lett, de még mindig azzal a kilátással, hogy a római német császár és magyar király fenhatósága alatt II. Apafy Mihály lesz annak a fejedelme. Ily irányban folytatott alkudozásokat Béccsel s ilyenképen kívánta a maga egyházát is biztosítani. Azonban meghalt (1690 ik

ápril 15.), mielőtt fiát, országát s egyháza jövőjét biztosítva láthatta volna. Az erdélyi államférfiaknak sikerült ugyan a császárral kötött egyességben (Diploma Leopoldinum) az ország tartományi különállását, alkotmányos és egyházi viszonyainak statusquóját biztosítani, hanem II. Apafy Mihály már nem juthatott az orthodox fejedelmek örökébe, nem atyjának, az utolsó orthodox fejedelemnek trónjára.*

* II. Apafy Mihálynak, mint választott fejedelemnek, vannak ugyan e czimmal kiállított oklevelei, azonban ő tényleges fejedelem sohasem volt. Lásd: Magyar Tört. Tár. XXI. k.

SAJTÓHIBÁK ÉS JAVÍTÁSOK.

3.	lapon alul	7.	sorban	Antikrisztis helyett olvasd: Antikrisztus	
4.	«	«	8.	«	indicium h. o. iudicium
4.	«	«	2.	«	átalakulás h. o. átalakulás
8.	«	felül	15.	«	ertelmi h. o. értelmi
9.	«	alul	3.	«	erdélyirendek h. o. erdélyi rendek
11.	«	felül	10.	«	fejedemség h. o. fejedelemség
11.	«	«	13.	«	fejededem h. o. fejedelem
18.	«	alul	10.	«	ösztokélésből h. o. ösztökéléséből
47.	«	«	15.	«	Aperalysis h. o. Apocalypsis
71.	«	«	9.	«	állapítottak h. o. állapítottak meg
80.	«	«	13.	«	fenyegeti h. o. fenyegetett
92.	«	felül	14.	«	epen h. o. épen
93.	«	alul	16.	«	incribáltatott h. o. inscribáltatott
98.	«	«	9.	«	princepi h. o. princeps
99.	«	felül	12.	«	ügyességet h. o. ügyességet
109.	«	alul	12.	«	religian h. o. religión
117.	«	felül	15.	«	vagyanukkal h. o. vagyonukkal
124.	«	«	9.	«	neí nditsón h. o. ne indítsón
127.	«	«	6.	«	pap marasztaló h. o. pap-marasztaló
140.	«	alul	5.	«	igényelt h. o. igényt
144.	«	felül	9.	«	évkönyviró h. o. évkönyviró
146.	«	«	7.	«	Rákóczykorabeli h. o. Rákóczy-korabeli
161.	«	«	1.	«	professorjaira h. o. professoraira
164.	«	alul	14.	«	igyekezetükben az h. o. igyekezetükben
169.	«	«	14.	«	keves h. o. kevés
176.	«	«	14.	«	viszás h. o. visszás
178.	«	«	5.	«	hoztak h. o. hozták
197.	«	«	13.	«	mint ha h. o. mintha
238.	«	«	15.	«	orthodoxia h. o. orthodoxa
240.	«	alul	7.	«	rstenes h. o. istenes
250.	«	«	7.	«	fejedelemségre h. o. fejedelemségbe
261.	«	felül	3.	«	elintézése h. o. elintézésére
263.	«	«	14.	«	orvoslattak h. o. orvosoltattak
265.	«	«	8.	«	urgeáljak h. o. urgeáljak
266.	«	alul	11.	«	mozgótója h. o. mozgatója
268.	«	«	9.	«	intézkedések h. o. intézkedéseket
272.	«	felül	7.	«	szoritsa h. o. szoritása
287.	«	«	16.	«	kötességük h. o. kötelességünk.